

e-ISSN: 2630-5941 - ISSN: 2564-7229
Cilt: 8 - Sayı: 2 - Yıl: 2024

Merve KILIÇ
Vakıf Kayıtlarına Göre Tire Behram Kethüda Camii

Abdulkadir SONAKALAN - Kadri KINIK
Yardım Odaklı Sivil Toplum Örgütleri'nin Afetlerde
X Uygulaması Kullanımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş
Depremlerinde Sivil Toplum Örgütleri Örneği

Abdülkadir SAĞLAM
“Çevresel Sorunların İnsan Sağlığına, Ekonomiye ve Dünyaya
Verdiği Zararların Analizi

Najmeddin İSA - Kübra ÇAKMAK
Mevlevî Sibgatullah Kâdî el-Melik'e ait
'İhtilâfu'l-ümme' Hadisine Dair Risale Tahkik ve Analiz

Mahir BOYNUKISA - Emel KARAGÜL - Emine İŞIKER
Z Kuşağının Kariyer Beklentileri

Mehmet Mesut KAPLAN
Mu'tezile'nin İ'câz Algisi Ve İ'câzin
Teşekkül Sürecine Etki Eden Mu'tezilî Âlimler

Ahmet GÖNENÇ – Sema ÜLKE - Abu B. SİDDİQ
Hayvan Temelli Halk İnanışları ve Geleneksel
Şifa Uygulamaları: Güneydoğu Anadolu Örneği

Abdurrahman ENSARİ
هدايات القرآن الكريم في تكوين شخصية المسلم سورة الفاتحة أنموذجاً

Ahmet Velat KURŞUN
Taha Abdurrahman. –Hakikat Arayışı-
(Geleceği İnşa Ufkunda Konuşmalar)

Kadim
Akademi **SBD**

Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

Kadim Akademi SBD

Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

Cilt: 8, Sayı: 2, Aralık 2024
Volume: 8, Issue: 2, December 2024

ISSN: 2564-7229 | e-ISSN: 2630-5941

Kadim Akademi SBD yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemine göre incelendikten sonra yayınlanmaktadır.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlar, çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kadim Akademi SBD, İSNAD Atıf Sistemini benimser.

Kadim Akademi SBD is a refereed journal published twice a year (June-December). The studies submitted to our journal are published after being reviewed by at least two referees who are experts in their fields according to the double blind refereeing system.

The scientific and linguistic responsibility of the studies published in this journal belongs to the authors. Authors have the copyright to their work. Legal responsibility of the articles belongs to the authors. Kadim Akademi SBD adopts the ISNAD Citation System.

Yönetim Yeri | Head Office

Kadim Akademi Derneği
13 Mart Mahallesi, Mehtap Caddesi,
Aksoy Su Apartmanı, Zemin Kat, Artuklu-MARDİN

İletişim | Contact

Tlf: +90 482 212 22 12, Gsm: +905364479699, e-mail: kadimakademidergisi@gmail.com

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU
<https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Cemal Ülke
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Editör | Editör

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin BALA
<https://orcid.org/0000-0002-3928-7075>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
sabahattinbala@gmail.com

Sekreterya | Secretary

Abdurrahman AŞLAMACIER
<https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Dil Editörleri | Language Editors

İngilizce | English

Arş. Gör. Mahsun ATŞIZ

 <https://orcid.org/0000-0003-2512-4504>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mahsunatsiz@artuklu.edu.tr

Arapça | Arabic

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Farsça | Persian

Doç. Dr. Esra DOĞAN TURAY

 <https://orcid.org/0000-0002-2499-5239>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
esradogan@artuklu.edu.tr

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Aziz YAŞAR

 <https://orcid.org/0000-0002-4677-1017>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mehmetazizyasar@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz İŞİKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Abdurrahman AŞLAMACİER

 <https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Ön inceleme ve Son Okuma | Preview and Final Reading

Sema SERCANOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-5181-2151>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
semasrcn95@gmail.com

Editör Kurulu | Board of Editorial

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Prof. Dr. Musa ÖZTÜRK

 <https://orcid.org/0000-0001-8438-1821>
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye
musaozturk724@gmail.com

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Siyabend KAYA

 <https://orcid.org/0000-0001-9614-249X>
Abdullah Gül University, Kayseri, Türkiye
m.siyabendkaya@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz İŞIKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. Bilal TOPRAK

 <https://orcid.org/0000-0001-8039-2128>
Düzce University, Düzce, Türkiye
bilaltoprak25@gmail.com

ISSN: 2564-7229

e-ISSN: 2630-5941

Cilt/Sayı: 8/2-Aralık 2024

Volume/ Issue: 8/2-December 2024

İçindekiler | *Table of Articles*

Araştırma Makaleleri | *Research Articles*

77 – 94

Merve KILIÇ

Vakıf Kayıtlarına Göre Tire Behram Kethüda | *Behram Kethüda Mosque According To Wakf Records*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1544764>

95 – 121

Abdulkadir SONAKALAN – Kadri KINIK

Yardım Odaklı Sivil Toplum Örgütleri'nin Afetlerde X Uygulaması Kullanımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerinde Sivil Toplum Örgütleri Örneği | *Usage Of X Application By Disaster Relief Oriented Civil Society Organizations: The Case Of Civil Society Organizations In The Kahramanmaraş Earthquakes On February 6, 2023*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1552619>

123 – 147

Abdülkadir SAĞLAM

Çevresel Sorunların İnsan Sağlığına, Ekonomiye ve Dünyaya Verdiği Zararların Analizi | *Analyzing The Damages Caused By Environmental Problems To Human Health, Economy And The World*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1553015>

149-181

Najmeddin İSA – Kübra ÇAKMAK

Mevlevî Sibgatullah Kâdî el-Melik'e ait 'İhtilâfu'l-ümme' Hadisine Dair Risale Tahkik ve Analiz | *Treatise on the Hadith of the Divergence of the Ummah by Allama Sabghatullah al-Midrassi al-Hindi Study and investigation*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1570550>

- 183 – 208** | **Mahir BOYNUKISA – Emel KARAGÜL – Emine İŞIKER**
Z Kuşağının Kariyer Beklentileri | *Career Expectations Of Generation Z*
[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1583922](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1583922)
- 209 – 231** | **Mehmet Mesut KAPLAN**
Mu'tezile'nin İ'câz Algisi ve İ'câzin Teşekkül Sürecine Etki Eden Mu'tezilî Âlimler |
Mu'tazilite Perception Of I'jaz And Mu'tazilite Scholars Affecting The Formation Process Of I'jaz
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1584196>
- 233 – 260** | **Ahmet GÖNENÇ – Sema ÜLKE – Abu B. SİDDİQ**
Hayvan Temelli Halk İnanışları ve Geleneksel Şifa Uygulamaları: Güneydoğu Anadolu
Örneği | *Animal-Based Folk Beliefs and Traditional Healing in Southeastern Anatolia (Turkiye)*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586243>
- 261–279** | **Abdurrahman ENSARİ**
هدايات القرآن الكريم في تكوين شخصية المسلم سورة الفاتحة أمودجًا | *Müslüman Şahsiyetin Oluşumunda Kur'an'ın Rehberliği Fatih Suresi Örneği*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586836>

Kitap Değerlendirmeleri | *Book Reviews*

- 281 –288** | **Ahmet Velat KURŞUN**
Taha Abdurrahman. –Hakikat Arayışı- (Geleceği İnşa Ufkunda Konuşmalar) | *Taha Abdurrahman. -The Search for Truth- (Speeches on the Horizon of Building the Future)*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1535465>

Atıf: Kılıç, Merve (2024). "Vakıf Kayıtlarına Göre Tire Behram Kethüda Camii".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 77-94.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1544764>

Makale Türü: Araştırma Makalesi.

Makale Başvuru Tarihi: 06.09.2024

Makale Kabul Tarihi: 28.12.2024

VAKIF KAYITLARINA GÖRE TİRE BEHRAM KETHÜDA CAMİİ

Merve Kılıç*

Özet

XV. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Tire, kısa sürede imparatorluğun en gözde şehirlerinden biri olmuştur. Bir Osmanlı şehri olmasında devlet yöneticilerinin kurdukları vakıfların rolü azımsanmayacak derecededir. Devlet ricalinin bazı önemli simaları, yönetim merkezi olması, siyasi ve dini sürgünlerin yapılması gibi nedenlerle kazada ikamet etmiştir. Tire'yle olan yaşantıları sebebiyle bunların bir kısmı kazaya ve kamuya hizmet etmek amacıyla vakıflar kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi XVI. yüzyıl Osmanlı vezirlerinden olan Behram Kethüda'dır. Aydın beyi olan Behram Kethüda, Tire'de bir cami yaptırtarak vakfetmiştir. Halk arasında Yeni Camii olarak da bilinen ibadethane, Tire'nin Kurtuluş Mahallesi'nde yer almaktadır.

Bu makalede caminin inşa edildiği XVI. yüzyıldan Cumhuriyet'in ilanına kadar Behram Kethüda Camii Vakfı'na ait belgeler incelenerek caminin tarihi ele alınmıştır. Hurufat defteri, şer'iyye sicili, muhasebe defteri ve vakfiye gibi arşiv kaynakları taranarak vakfiyesi bulunmayan caminin görevli kadrosu ve ekonomik yapısı değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada camiye ilişkin on dokuz adet ilave vakfa yer verilerek bunların camide gördükleri hizmetler tespit edilmiştir. Böylece Tire'nin sosyokültürel tarihine katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı, Vakıf, Cami, Tire, Behram Kethüda.

* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, E-mail: 63.klcmerve@gmail.com,

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1947-0910>

Citation: Kılıç, Merve (2024). "Behram Kethüda Mosque According To Wakf Records".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 77-94.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1544764>

Article Type: Research Article.

Application Date: 06.09.2024

Accepted Date: 28.12.2024

BEHRAM KETHÜDA MOSQUE ACCORDING TO WAKF RECORDS

Merve Kılıç**

Abstract

Tire, which came under Ottoman rule in the XVth century, quickly became one of the most popular cities of the empire. The foundations established by state administrators played a significant role in making it an Ottoman city. Some important figures of the state dignitaries resided in the city due to its economic potential, its position as a center of administration, and its political and religious exiles. Due to their experience with Tire, some of them have established foundations to serve the accident and the public. One of them is Behram Kethüda, one of the XVI. century Ottoman viziers. Behram Kethüda, a Aydın ruler, has been waqf by having a mosque in Tire. The place of worship, also known as the New Mosque among the people, is located in the Kurtuluş Neighborhood of Tire.

In this article, the history of the Behram Kethüda Mosque is examined by analyzing the document belonging to its foundation from the XVIth century, when the mosque was constructed, until the proclamation of the republic. Archival sources such as the hurufat register, şer'iyeye recods, accounting ledgers, and vakfiye were reviewed, and the mosque's staff and economic structure were evaluated despite the absence of its foundation deed. In addition, the study included nineteen additional foundations for the mosque and the services they saw in the mosque were determined. Thus, it contributed to the sociocultural history of Tire.

Keywords: Ottoman, Waqf, Mosque, Tire, Behram Kethuda.

** Harran University Institute of Social Sciences, Department of History, PhD Student, E-mail: 63.klcmerve@gmail.com,

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1947-0910>

Giriş

Vakıf, bir kişinin kendisine ait olan malı Allah rızasını kazanmak amacıyla halkın ihtiyaçlarına yönelik kamu kullanım alanlarına sonsuza kadar bağışlamasıdır.¹ Onu Osmanlı tarihi için önemli kılan en temel özelliği modern devlet anlayışında devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu birçok sosyal hizmeti yerine getirmesidir. Üstlendiği sosyal hizmetler dini, eğitim, iskân, bayındırlık ve sosyal yardım gibi alanları kapsamaktadır. Osmanlı'da kadın-erkek, yaşlı-genç, Müslüman-gayrimüslim, reaya-asker olmak üzere vakıf kurma şartlarına sahip toplumun hemen hemen her kesiminden insanlar vakıf kurmuştur. Bu vâkıflar arasında yönetici sınıf olarak adlandırılan seyfiye, kalemiye ve ilmiyeye mensup insanların vakıfları dikkat çekmektedir. Osmanlı klasik döneminde vakıf kurucuları arasında devlet adamları büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Ehli örf, fetihlerde elde ettiği ganimet paylarını ve kendi hazinelerinde bulunan mallarını padişahların iznini alarak hayır işlerine sarf etmişlerdir. Onları vakıf tesis etmeye güdüleyen çeşitli etkenler vardır. Söz konusu etkenlerin birkaçı; Allah'ın rızasını kazanmak; bir birey olarak toplumun ihtiyaçlarıyla ilgilenme ve onlara sahip çıkma isteği; müsadere ve başka bireysel çıkarlardır. Her ne amaçla tesis etmiş olurlarsa olsunlar şehirlerin gelişimine katkı sağladıkları herkes tarafından kabul gören bir gerçektir. Ayrıca tesis ettikleri vakıflar şehirlerin gelişmesine, kamu ihtiyaçlarının karşılanmasına ve en önemlisi padişahın meşrutiyet kazanmasına vesile olmuştur.² Başkentteki mimari eserlerin benzerlerinin imparatorluğun dört bir yanında inşa edilmesini, böylece ortak bir şehir algısının oluşmasını ve bir Osmanlı şehir imajının hâsıl olmasını da sağlamışlardır.

Küçük Menderes Havzası'nda Aydın Dağları'nın eteğinde konumlanan Tire, XV. yüzyılda tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in gölgesinde kalmadan önce Aydın Sancağının merkezi olmuştur. Yönetimdeki özelliğine ek olarak iç ticarete büyük bir öneme de sahiptir. Küçük Menderes bölgesinde kervanları limana ulaştıran çok sayıda yol bulunmaktadır.³ Bu yolları sınırları içerisinde barındırması Tire'nin ticaret hacmini büyütüştür. Ayrıca Tire sanayisinde işlenen ürünler arasında dokuma ürünleri başkentte revaçta olup, boyacılıkta güçlü bir kazaydı.⁴ Ekonomik yapısına ek olarak Tire, siyasi ve dini nedenlerle Şeyhülislam Molla Arap, Anadolu Kadıaskeri Tahir Efendi, tarihçi Şanizade Ataullah Efendi gibi şahısların sürgün edildiği bir muhittir.⁵

¹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), 34.

² Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları Üzerine Bazı Düşünceler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XIX/XXXV* (Temmuz 2016), 307-311.

³ Olcay Pullukcuoğlu Yapucu, "Bir Ticaret Merkezi Olarak Tire", *Tire Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 12-13 Mart 2015*, Ed. Mehmet Akif Erdoğan, vd. (İstanbul: Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), II/ 210.

⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, III. Bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 35-56.

⁵ Zekai Mete, "Tire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXI/ 195-196.

Aydın Vilayetinin merkezi olması, ekonomisi ve sürgünlerin yapılması gibi sebeplerle farklı tarihlerde kazaya devlet görevlileri gelmiştir. Bunların bazıları yaşadıkları zaman zarfında bazıları ise daha sonra vakıf kurarak hem şehrin bayındırlık faaliyetlerine katkı sağlamışlar hem de kazada bir vakıf eser inşa ettirerek isimlerini ölümsüzleştirmişlerdir. Yahşi Bey, Lütfi Paşa, Behram Kethüda, Necip Paşa, Çağaloğlu Ali Paşa, Rum Mehmed Paşa, Mecdeddin Kadı, Molla Arap bunların bir kaçıdır. Bunlar arasında çalışma konusu olan Behram Kethüda, Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad dönemi paşalarındandır. XVI. yüzyılda Behram Kethüda, Tire’de kendi ismiyle anılan bir cami inşa ettirip çeşitli gelirler tahsis ederek vakfetmiştir. Cami halk tarafından Yeni Camii olarak da isimlendirilir. Evliya Çelebi seyahat notlarında Tire’nin cami, mescid, mahalle, çarşı-pazar, gibi yapılarının Manisa’dan çok olduğunu; Manisa’da önceki dönemlerde yapılan iki minareli büyük camilerden Tire’de çok sayıda bulunduğunu nakletmiştir. Ancak seyahatnamesinde Behram Kethüda Camii’ne yer vermemiştir.⁶ Behram Kethüda Camii’ne dair tek müstakil çalışma A. Levent Ertekin’e aittir. Ama Ertekin, kitabında caminin gelirleri-giderleri, görevli kadrosu ve vakıfları hakkında bilgi vermek yerine camiye ilişkin genel bilgiler vermiş ve haziresinde bulunan mezar taşlarının transkripsiyonunu yapmıştır.⁷ Bazı araştırmacılar da yayınladıkları çalışmalarda Yeni Camii’ye değinmişlerdir. Mehmet Başaran temettuat defterlerinden hareketle hazırlamış olduğu makalesinde caminin görevlilerinin maddi varlıklarını tespit etmiştir.⁸ A. Munis Armağan, “Devlet Arşivlerinde Tire” isimli kitabında camileri ele aldığı kısımda caminin özet mahiyetinde tanıtımını yapmıştır.⁹ Hakkı Önkal ve Şenay Özgür, Tire’ye dair düzenlenen bir sempozyumda sundukları bildiride caminin minaresi hakkında bilgi vermişlerdir.¹⁰ Necmi Ülker de eserinde cami kitabesinin transkripsiyonunu yapmıştır.¹¹

Görüldüğü üzere Behram Kethüda Camii, yapıldığı tarihten Osmanlı’nın yıkılışına kadar görevli kadrosunu, vakıflarını, gelirlerini ve giderlerini bir bütün olarak ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle incelemenin temel amacı camiye arşiv kaynaklarına dayanarak bütüncül bir çerçevede ele almaktır. Behram Paşa Vakfı vakfiyesinin günümüze ulaşmaması, arşivlerde bulunan vakfa dair belgelerin kıymetini arttırmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde bulunan vakfiyeler, hurufat

⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, Haz. Seyit Ali Kahraman, II. Bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), IX/II: 183.

⁷ A. Levent Ertekin, *Behram Kethüda Tire Yeni Camii Vakıfları, Vakfiyesi ve Haziresi*, (Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2010), 1-45.

⁸ Mehmet Başaran, “Tire’de Bulunan Camiler, Temettuat Defterlerine Göre Görevliler ve Mal Varlıkları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/VIII (1998), 359-383.

⁹ A. Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, (İstanbul: Bilkar Bilge Karınca Matbaa, 2003).

¹⁰ Hakkı Önkal ve Şenay Özgür, “Tire Minarelerinin Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi Minareleri Arasındaki Yeri”, *Türk Kültüründe Tire II*, Ed. Mehmet Şeker vd. (İzmir: Birleşik Matbaa, 2008), 245-259.

¹¹ Necmi Ülker, “Tire Kitabeleri ve Türk Tarihindeki Yeri”, *Türk Kültüründe Tire II*, Ed. Mehmet Şeker vd. (İzmir: Birleşik Matbaa, 2008), 97-112.

defterleri, şer'iyye sicilleri, muhasebe kayıtları gibi belgeler çalışmanın temel kaynaklarıdır. Makalede caminin tarihçesine, görevlilerine, ekonomisine ve farklı tarihlerde camiye kurulan katkı vakıflarına yer verilmiştir.

1. BEHRAM KETHÜDA

Caminin inşa kitabesinin ve vakfiyesinin günümüze ulaşmaması, vâkıf Behram Kethüda'nın kimliğinin tespit edilmesini zorlaştırmıştır. Sicil-i Osmaniye'de XVI. yüzyılda Osmanlı ümera sınıfından Behram isminde yedi şahıs kayıtlıdır. Bir mühimme kaydında Zilhicce 961/Ekim 1554'de Behram Bey'in Aydın Sancak Beyi olarak zikredilmesi,¹² bu isimler arasında Halhallı Behram Paşa'yı ön plana çıkartmıştır.¹³ Behram Paşa'nın Sokullu ailesinden ve Gazzeli olduğuna dair farklı söylemler olmasına rağmen son araştırmalarla onun devşirme kökenli bir aileden geldiği tespit edilmiştir. Babası Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bosna'da devşirilen ve daha çok Kara Şahin lakabıyla bilinen Mustafa Paşa'dır. Yemen Beylerbeyliği, Habeş Beylerbeyliği ve Anadolu Beylerbeyliği görevlerinde bulunan Rıdvan Paşa da kardeşidir.¹⁴

Behram Paşa'nın tespit edilebilen ilk görev yeri olan Aydın Sancak Beyliği vazifesine Zilhicce 961/Ekim 1554'de Orhan Bey'den sonra geçmiştir.¹⁵ Tımarının 25 akçe arttırıldığı ve¹⁶ Malatya'da haslarının olduğu Divan-ı Hümayun kayıtlarından öğrenilmiştir.¹⁷ Safer 962/Aralık 1554 tarihli kayıttan ise artık Aydın Sancak Beyliği vazifesinin Hüsrev Bey'de olduğu görülmüştür.¹⁸ Dolayısıyla Orhan Bey'den sonra atanan Behram Paşa'nın bir yıldan az bir süre Aydın Sancak Beyliği görevinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Yeşil Tire Dergisinde Behram Kethüda'nın Tire'ye görev için değil de ziyaret amacıyla geldiği belirtilmiştir. Mühimme defterinde yer alan hükme dayanarak Tire'ye görev değil de ziyaret amacıyla geldiği bilgisini doğru kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.¹⁹ Daha sonra sırasıyla Diyarbakır ve Urfa'da valilik yapmıştır.²⁰ Gazze Sancak Beyliği görevinden sonra 978-983/1570-1575 yılları arasında Yemen Beylerbeyliği yapmış, bu görevinden sonra Yemen'den ayrılmayıp 1576 yılı başlarına kadar bölgeye hizmet etmiştir. Gelibolulu Mustafa Ali, onun Yemen'i adilane bir biçimde idare ettiğini ve bölgenin yaşanır bayındır bir hale getirdiğini söylemektedir.²¹ Yemen'deki vazifesinden

¹² BOA, A. DVNSMHH. d., 1, 187/1072.

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmaniye*, Haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), II/ 364-365.

¹⁴ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmaniye*, Haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), V/ 1387.

¹⁵ BOA, A. DVNSMHH. d., 1, 185/1059.

¹⁶ BOA, A. DVNSMHH. d., 1, 187/1072.

¹⁷ BOA, A. DVNSMHH. d., 1, 209/1309.

¹⁸ BOA, A. DVNSMHH. d., 1, 293/1194.

¹⁹ M. Necip, "Tire Asar-ı Hayriyesinden Yeni Cami ve Behram Kethüda", *Yeşil Tire*, VI (1931), 6-8.

²⁰ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyalet Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* X/I (2000), 243.

²¹ Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühül'-Ahbar'ında II.Selim, III.Murad ve III.Mehmed Devirleri*, Haz. Faris Çerçi (Erciyes Üniversitesi Yayınları: Kayseri, 2000), II/ 164.

sonra Mısır'a geçmiş, Erzurum Beylerbeyi iken 1578'de İran'a yapılan sefere katılmıştır. 1578 yılı sonları-Mayıs 1579'da da Halep Beylerbeyliği yapmıştır.²² Behram Paşa, 1585 yılına yani vefatına kadar Osmanlı'nın farklı bölgelerinde valilik yaparken, vakıflar kurarak ikame ettiği şehirlerin bayındırlık hale gelmesini sağlamıştır. O, 1562'de Urfa'daki Gümrük Hanı ile²³ Diyarbakır ve²⁴ Halep'te birer cami inşa ettirmiştir.

2. CAMİİ İNŞA TARİHİ VE GÖREVLİLERİ

Tire Caminin kitabesi ve vakfiyesi bulunamadığı için yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1554'te Aydın Vilayeti valiliği görevinde bulunması ve Tire'nin vilayetin yönetim merkezi olması sebebiyle caminin inşasına bu yıllarda başlanıldığı söylenebilir. Cami, Tire'nin Yukarı Çarşı, günümüzde ise Kurtuluş Mahallesi isimli yerleşim biriminde yer almaktadır. Caminin son cemaat yeri 1597 yılında İstanbullu Nakkaş Osman tarafından yapılmıştır. 1665'te,²⁵ 1830'lu yıllarda ve 1887'de onarım görmüştür.²⁶ Kurşun örtülü bir şadırvana sahip olan caminin avlusunda Gureba Hastanesi ve Abalı Mehmed Efendi Medresesi yer almaktaydı. Camiye gelenlerin ve görevlilerinin içmesi için yaz aylarında soğuk suyu olan bir sebili vardı.²⁷

Hurufat defterlerine ve diğer arşiv kaynaklarına göre 1690-1830'lu yıllarda camideki görevliler ve maaşları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere bu yıllarda caminin görevli kadrosu arasında müezzinliğin ve vaizliğin çoğunlukta olduğu görülmüştür. Kurulan bazı vakıflarda Behram Kethüda Camii'ne yer verilmesi camii görevli kadrosunun genişlemesine katkı sağladığı gibi caminin yeni fonksiyonları üstlenmesine de vesile olmuştur. İlave vakıflar çalışmanın bir sonraki kısmında detaylı bir biçimde incelendiği için burada yer verilmemiştir. Ancak müezzinlik, ders-i ammlık, vaizlik ve muhammediyehânlık görevleri bu vakıflarla istihdam edildiğini belirtmek gerekmektedir. Ayrıca Muharrem 1171/Eylül 1757'de Katircızade Ahmed Vakfı'ndan almak üzere altı akçe ile ilk ders-i amm Sofizade Şeyh Mustafa Efendi iken, Zilkade 1187/Ocak 1774'te Tirevi Ahmed Efendi ders-i ammlık görevini oğlu Ali Esad Efendi'ye bırakmıştır.²⁸

²² Meryem Koçan Erdoğan, "XVI. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Behram Paşa Külliyesi", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* XXII (2010), 2-4.

²³ Cihat Kürkcüoğlu, vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları* (Şanlıurfa Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları: Şanlıurfa, 2011), 29.

²⁴ Ara Altun, "Behram Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/ 356-357.

²⁵ Ülker, "Tire Kitabeleri ve Türk Tarihindeki Yeri", 99.

²⁶ Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 356-357.

²⁷ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8344, 31-32; VGMA, HRF. d. 539: 175; BOA, MŞH. ŞSC. d. 8268, 78-80.

²⁸ BOA, C. MF., 93/4604.

Tablo 1. 1690-1830'lu Yıllar Cami Görevlileri ve Maaşları

Görevliler	Günlük Maaşları	Görevliler	Günlük Maaşları
İmam	On akçe	Ders-i amm	Altı akçe
İmam-ı sani	Bir akçe	Amenna'r-rasulü	İki akçe ²⁹
Hatip	On akçe ³⁰	Muhammediyehân	İki buçuk akçe ³¹
Müezzin	Beş akçe ³²	Bayram ve kadir gecesi vaizi ³³	-
Müezzin	İki akçe ³⁴	Vaiz ve nasih	Altı akçe ³⁵
Müezzin	Beş akçe ³⁶	Nazır	Beş akçe ³⁷
Cuma müezzini ³⁸	-	Ferraş ³⁹	-
Müezzini salis	İki akçe ⁴⁰	Mütevelli	Beş akçe ⁴¹
Müderris	Altmış Akçe ⁴²	Kayyim	Beş akçe ⁴³
Müderris	-	-	-

²⁹ VGMA, HRF. d. 1093: 12.

³⁰ VGMA, HRF. d. 1094: 33.

³¹ VGMA, HRF. d. 1138: 97.

³² VGMA, HRF. d. 1100: 25.

³³ VGMA, HRF. d. 1075: 87.

³⁴ VGMA, HRF. d. 1144: 243.

³⁵ VGMA, HRF. d. 568: 96.

³⁶ BOA, C. MF., 7/317.

³⁷ VGMA, HRF. d. 1094: 44.

³⁸ VGMA, HRF. d. 1093: 12.

³⁹ VGMA, HRF. d. 541: 121.

⁴⁰ VGMA, HRF. d. 1138: 92.

⁴¹ BOA, C. EV., 473/23943.

⁴² BOA, C. MF., 62/3090.

⁴³ VGMA, HRF. d. 1100: 31.

3. GELİR KAYNAKLARI

3.1. Behram Kethüda Vakfı

Arşiv kaynaklarında Behram Kethüda Vakfı'nın akarlarına dair bir takım bilgiler yer almaktadır. Behram Kethüda Vakfı'nın günümüze ulaşan akarları; Bayındır'ın farklı yerlerinde bulunan 10 bahçede olmak üzere toplamda 452 zeytin ağacı; Tire'deki iki dükkân ve arsalar; Tire ve Çiniyeri'ndeki zeytin bahçeleridir.⁴⁴ Bir dükkânı, caminin aşağısında konumlanmaktadır.

1247-1253/1831-1837 yılları arasında yaklaşık yedi yıllık camiye ait muhasebe kaydına tablo 2'de yer verilmiştir. Tablo 2'ye göre vakfın gelirleri arasında zeytin ağaçları masrafların büyük bir kısmını karşılamıştır. Gider kalemlerine bakıldığında cami aydınlatılmasının vakfa büyük bir külfet olduğu görülmektedir. Yakılması için zeytinyağı ve balmumunun yanında kandil de alınmış, masraflardan arta kalan 46 kuruş mütevelliyeye teslim edilmiştir. Yine bu süre zarfında caminin, şadırvanının ve suyollarının tamir edildiğini belirtmek gerekmektedir.⁴⁵

Tablo 2. 1831-1837 Yılları Behram Kethüda Camii Gelirleri Giderleri

Gelirleri	Kuruş	Giderleri	Kuruş
İcarat-ı musakkafat (dükkân kirası)	281	Ehl-i vezaifi müferrika (görevli maaşları)	672
Revgan-ı zeyt (zeytinyağı)	4785	İkad ve kanadil için revganı zeyt	4375
El-irad	3140	Toplam	1500
Toplam	5431	Baha-i şem-i asel (bal mumu)	3105
		Baha-i kandil şamdan	247
		Baha-i hasır ve kilim ve süpürge	381
		Cami, şadırvan ve su mecralarının tamirâtı	605
		Maaş-ı muharrer	271
		Harc-ı muhasebe	29
		Toplam	5385

⁴⁴ Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 245.

⁴⁵ Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 356-357.

Recep 1254/Eylül 1838 tarihli muhasebe bilançosunda vakıf dükkânlarının muaccele kira bedelleri kayıtlıdır. İcareteynle⁴⁶ işletilen dükkânların birinden 123 kuruş diğerinden 99 kuruş olmak üzere toplamda 222 kuruş muaccele bedeli vakfa verilmiştir. İki dükkândan üçte bir hisse kira bedellerinin vakfa ait olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷ 1321/1903 tarihli şer'iyeye sicilinde kayıtlı bir hükümde bu dükkânlardan birinin bulunduğu yer ve icare-i müeccele bedeli anlatılmıştır. Vakıf dükkânı caminin alt tarafında yer aldığı ve icare-i müecceleyle yıllık bir kuruş ile kiralandığı tespit edilmiştir.⁴⁸

Tablo 3. Mart 1849-Şubat 1851 Gelirleri ve Giderleri⁴⁹

Gelirleri	Kuruş	Giderleri	Kuruş
Revgan-ı zeyt	160	Ehli vezaif-i mürtezika	305
İcare-i musakkafat	45	Baha-i hasır-ı lazıme	52
Toplam	205	Baha-i süpürge	3
		Mesarif-i müteferrika	35
		Toplam	395

Tablo 3'te önemli olan husus vakıf gelirlerinin giderlerini karşılamadığı ve vakfın 190 kuruş borcunun olmasıdır. Osmanlı genelinde devlet erkânının kurmuş olduğu vakıflar gelir açısından zengin iken Behram Kethüda Vakfı'nın borçlu olması dikkat çekmektedir. 2. ve 3. tablolara bakıldığında caminin gelirlerinin zeytin bahçeleri ve gayrimenkul kiralardan ibaret olduğu kolaylıkla söylenebilir. Vakıf masraflarının büyük bir kısmının zeytin ağaçlarından elde edilen zeytinyağıyla karşılandığı yine tablolarda rahatlıkla görülmektedir. Her iki muhasebe kaydında gider kalemleri arasında ise görevli maaşları çoğunluğu oluşturmaktadır. Cami hasırlarının her yıl yenilendiği yine muhasebe kayıtları vasıtasıyla söylenebilir. 1831-1837 ile 1849-1851 yıllarına ait muhasebe kayıtlarında zeytinyağlarından elde eden gelirin fazla olmaması

⁴⁶ Sözlük anlamı iki kiralama olan icareteyn vakıf hukukunda akarın gerçek fiyatına yakın bir kira bedeli (icare-i muaccele) ve belli periyotlarda verilen veresiye kira bedeli (icare-i müeccele) karşılığında kiraya verilme işlemidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Akgündüz, "İcareteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/ 389-391.

⁴⁷ BOA, EV. d., 10851, 2/a.

⁴⁸ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8282, 33-34/2.

⁴⁹ BOA, EV. d., 14075, 2/b.

dikkat çeken bir husustur.⁵⁰ Bu muhasebe bilançolarında zeytinlerin ve dükkânların buldukları yerler verilmemiştir. Dolayısıyla sadece Tire sınırlarında bulunan akarların muhasebelerinin tutulmuş olması da imkân dâhilindedir. 1293/1876 tarihli muhasebe defterinde dükkân kiralarından elde edilen gelirden bir artışın olduğu görülmektedir. Biri 47 kuruş 20 para ile Hatice Hatun ferağından Ahmed Usta'ya diğeri ise 79 kuruş ile Mehmed Nuri ferağından Mustafa'ya kira verilmiştir. Bu iki gayrimenkulden elde edilen 126 kuruş 20 paradan aidatlar ve harçlar çıkarıldığında vakfa 91 kuruş 37 para kalmıştır.⁵¹

3.2. Behram Kethüda Camii'nin Diğer Vakıfları

Behram Kethüda Camii'nin zamanla içme suyu, tamirat ve aydınlatma gibi bir takım ihtiyaçları olmuştur. Bunun neticesinde Tire'den bazı hayırseverler söz konusu ihtiyaçları karşılamak adına vakıflar kurmuşlardır. Ayrıca Hafsa Hatun ve Yahşi Bey vakıfları gibi camiden önce kurulmuş olan vakıflardan⁵² ve Tire ihtisap mukataasından da camiye finansal yardımlar yapılmıştır.⁵³ Caminin uzun yıllar hizmet vermesini sağlayan vakıflar aşağıda kronolojik olarak verilmiştir.

Şerife Hatice Hatun Bint Ahmed Efendi Vakfı: Şaban 1138/Nisan 1726 tarihli vakfiyeden vâkife Şerife Hatice Hatun'un vefat ettiği ve vakfını vasiyet yoluyla kurduğu anlaşılmıştır. Tire'nin Murtaza Mahallesi sakinlerinden olan Şerife Hatice Hatun, Behram Kethüda Camii'nin aydınlatılması için bir takım yardımlarda bulunmuştur. Her yıl caminin kandiline bir kantar zeytinyağının verilmesini ayrıca Ramazan ayı, kandil ve bayram gibi İslamiyet'in önemli günlerinde yakılması için caminin mütevellisine bir kantar zeytinyağının tahsis edilmesini istemiştir.⁵⁴

Hace Kerime Hatun Vakfı: Hace Kerime Hatun'un kimliğine ve vakfının vakfiyesine dair herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır. İbn Hatip Mahallesi sakinlerinden olan Hace Kerime Hatun Vakfı'na dair ulaşabildiğimiz tek kaynak olan Zilhicce 1150/Mart 1738 tarihli atama kaydında henüz yeni vefat ettiği belirtilmiştir. O, hayattayken üç yüz kuruş para vakfetmiş, elde edilen nemâ ile de Behram Kethüda Camii'nde günlük iki akçe yevmiye ile amenna'r-rasulü okunmasını; cuma günleri vaiz ile nasih görevlilerinin istihdam edilmesini istemiştir. Vaiz ve nasih görevini Şeyh El-Hac İbrahim Halife'nin getirilmesini şart koşmuştur.⁵⁵

Katırcı Ahmed bin Mustafa Vakfı: Katırcı Ahmed, Tire'nin ilk mahallelerinden olan Cami-i Kebir Mahallesi'nde sakindi. O, Behram Kethüda Camii'nin aydınlatılması, tamiri ve görevlilerinden ziyade camide eğitim verilmesi amacıyla bağışta bulunmuştur. Muharrem 1171/Eylül 1757 tarihli vakfiyesinde vakfettiği zeytin ağaçları ve bunlardan elde edilen gelirlerin sarf edileceği yerler detaylı bir biçimde izah edilmiştir. Behram Kethüda Camii ile ilgili olan kısma bakıldığında öncelikle camide ikinci ezanından sonra Sofizade

⁵⁰ Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 245.

⁵¹ BOA, EV. d. 23770, 10.

⁵² BOA, C. MF., 62/3090; VGMA, HRF. d. 568: 96.

⁵³ BOA, C. MF., 17/804.

⁵⁴ VGMA, d. 480, 127/18.

⁵⁵ VGMA, HRF. d. 1094: 40.

Şeyh Mustafa Efendi'nin ders vermesini istemiştir. Onun vefatından sonra da vakfın mütevellisi, günlük altı sağ akçe maaşla ulemadan birini ders-i ammlık vazifesine atayacaktır.⁵⁶

Yeğen Mehmed Ağa bin Halil Ağa Vakfı: Vakfını tescil ettirdiği dönemde Tire'nin Ahi İmam Mahallesi'nde sakin olan Yeğen Mehmed Ağa, Tire voyvodasıdır.⁵⁷ Ramazan 1200/Haziran 1786 tarihinde kurmuş olduğu vakfında Behram Kethüda Camii'ni de düşünmüştür. Vakfiyesinde caminin aydınlatılması için her yıl Ramazan ayında alınan otuz vukiyye bal mumunun beş vukiyyesinin camiye ve bir kantar zeytinyağının caminin minaresine verilmesini istemiştir. Yeğen Mehmed Ağa ayrıca caminin iç kuyusu yakınlarında taşra mahfelinin altında bulunan musluğa yaz aylarında her gün yetecek miktarda kar eklenmesini ve beş vakit ezan okuyan müezzine günlük beş akçe maaşın ödenmesini vakfının şartı olarak belirtmiştir.⁵⁸

Abalı Mehmed Efendi Vakfı: Muharrem 1218/Nisan 1803 tarihli bir hurufat kaydından Abalı Mehmed Efendi'nin Behram Kethüda Camii'nin havlusunda bir dershane ve öğrencilerin kalması için hücreler inşa ettirip vakfettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹

Solakzade Hacı Mustafa Ağa Vakfı: Hekim Çelebi Mahallesi sakinlerinden olan Solakzade Hacı Mustafa Ağa daha çok Behram Kethüda Camii bahçesinde yaptırıp vakfettiği Gureba Hastanesi ile bilinmektedir. Ancak Hacı Mustafa Ağa, Zilkade 1250/Mart 1835 tarihli vakfiyesinde hastanenin yanı sıra camiye de bağışta bulunduğu fark edilmiştir. Çoğu Tire'de olmak üzere Birgi ve Ayasuluğ kazalarının farklı bölgelerinde olmak üzere toplamda 6.249 zeytin ağacı ve 5 incir ağacı vakfetmiştir.

Hacı Mustafa her yıl vakfından elde edilen gelirlerin on altı paya ayrılmasını istemiştir. Bu on altı pay içerisinde Behram Kethüda Camii'nin payını da düşünmüştür. On altıda ikisinin Behram Kethüda Camii imamına, hatibine, müezzine, kayyımına, ferraşına ve devirhânına ayırmıştır. On altıda birinin vakfın nazırı Hacı Velizade Hacı Nimetullah'a ondan sonra evlatlarına, olur da soyu tükenirse hissesinin cami görevlileri arasında paylaşılmasını istemiştir. On altıda ikisinin de kız yeğeni Emine ve çocuklarına eğer Emine'nin neslinden kimse kalmaz ise yine caminin görevlilerine tahsis etmiştir. Benzer biçimde on altıda bir pay diğer Emine'ye ve çocuklarına, eğer nesli tükenirse caminin tamirine nakledilmesini istemiştir. On altıda bir payı ise Osman'a onun ölümünden sonra da caminin tamirine bırakmıştır. On altıda dördü kardeşi İbrahim ve çocuklarına verilmesini, neslinden kimsenin kalmaması durumunda o dördük payın dörtte biri caminin görevlileri arasında paylaşılmasını da talep etmiştir.⁶⁰

Ayşe bint Mehmed Ağa Vakfı: Ayşe bint Mehmed Ağa, Yeni Cami Mahallesi'nde yaşamıştır. Muharrem 1266/Kasım 1849'da Tire Şer'i Mahkemesi'nde tescil ettirdiği vakfiyesinde çeşitli hayır işlerinin yanında Behram Kethüda Camii'ne de yaptığı bağışlar kayıtlıdır. O her yıl vakfın kazancından caminin aydınlatılması için yirmi kuruş ayırarak camiye finansal destekte bulunmuştur.⁶¹

⁵⁶ VGMA, d. 480, 288-289/40.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Özgür Küpeli, "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı", *Cihannüma*, IV/I (Temmuz 2018), 19-33.

⁵⁸ VGMA, d. 578, 178-179/1.

⁵⁹ VGMA, HRF. d. 539: 175.

⁶⁰ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8344, 31-32.

⁶¹ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8260, 61/a.

Mustafa Ağa bin Mehmed Vakfı: Behram Kethüda Camii'ne ilave vakıflarda bulunan bir diğer hayırsever Mustafa Ağa bin Mehmed'dir. Vakfiyesini mahkemede onayladığı tarihte yani Cemaziyülahır 1287/Ağustos 1870'de Tire'nin Kalmos Mahallesi'nde yaşamaktaydı. O, her sene beş vukiyye zeytinyağını camiye, beş vukiyye zeytinyağını ise caminin imamına, hatibine, müezzinine ve kayyımına tahsis etmiştir.⁶²

Fatma Saadet Bint Mehmed Eşref Efendi Vakfı: Kadı Mehmed Eşref Efendi'nin kızı olan Fatma Saadet, İstanbul sakinlerinden olmasına rağmen vakfiyesini Şevval 1305/Haziran 1888'de Tire Mahkemesi'nde tescil etmiştir. Vakfettiği yüz adet yüzlük Osmanlı lirasıyla bir zeytin bahçesinin alınmasını vakfının ilk şartı olarak belirtmiştir. Daha sonra ise her yıl bu zeytin bahçesinden elde edilen gelirin üçe ayrılmasını, üçte birinin Behram Kethüda Camii görevlilerine verilmesini, diğer üçte biri caminin tamire ihtiyacı olan kısımlarının onarılmasını ve son olarak kalan üçte biriyle de camide babasının ruhuna mevlit ve Kur'an-ı Kerim okunmasını istemiştir.⁶³

Kebapoğlu Şerif Ağa bin Mehmed Vakfı: Vakfın kurucusu Kebapoğlu Şerif Ağa bin Mehmed, Cemaziyülevvel 1313/Ekim 1895 tarihli vakfiyesinde Tire'nin Hekim Çelebi Mahallesi ahalisinden olduğu kayıtlıdır. O vakfındaki bütün akarları Behram Kethüda Camii aydınlatmasına tahsis etmiştir. Şöyle ki Tire'de Beylitepe altında birbirine yakın birinde 26 diğerinde 4 ağaç olmak üzere iki zeytin bahçesi vakfetmiştir. Vakıf mütevellisinin her yıl bu ağaçlardan elde edilen zeytinyağıyla camiye aldığı pembe renkli ve dört lambalı olan avizenin tamir edilmesini ve geri kalan yağın ise satılıp lambalarda yakılması için gaz yağının alınmasını, eğer lambalardan biri kullanılmaz halde olursa onun yerine yeni bir lamba alınıp avizeye takılarak kullanılmasını istemiştir. Şerif Ağa'nın vakfa dair bir diğer şartı ise mevzu bahis olan avizenin takılıp yakılması ve temizliği gibi işleriyle uğraşan görevliye mütevellinin günlük bir mecdiye maaş vermesidir.⁶⁴

Mustafa Efendi bin Hasan Ali Vakfı: Tire'nin Kalmos Mahallesi ahalisinden Mustafa Efendi, vakıf senedini Zilhicce 1313/Mayıs 1896 tarihinde onaylatmıştır. Çeşitli vakıflara gelir tahsis ettiği gibi Behram Kethüda Camii'ne de bağışta bulunmuştur. Peşrefli yakınlarında etrafı Birgili Mehmed ve Abdi bağları ile yolla çevrili Hacı Beyli isimli bahçedeki 20 zeytin ağacının gelirlerini caminin tamirine ve görevlilerine vakfetmiştir. Ayrıca Halkapınar civarında vakfettiği 54 zeytin ağacı gelirlerinin her yıl beş eşit parçaya bölünmesini ve beşte dördüyle yaz aylarında caminin avlusundaki musluğa kar alınmasını, kalan beşte biriyle musluğun hademesine verilmesini şart koşturmuştur.⁶⁵

Yorgancı Bekirzade Hacı Hüseyin Efendi bin Ebubekir Vakfı: Hacı Hüseyin Efendi'nin, Behram Kethüda Camii'nin yanı sıra Tire'nin farklı bölgelerinde bulunan başka vakıflara da finansal destekte bulunduğu, Cemaziyülevvel 1317/Eylül 1899 tarihli vakfiyesinde belirtilmiştir. Burada yalnızca Behram Kethüda Camii ile ilgili olan kısımlarına yer verilecektir. Camiye gelen cemaatin soğuk su ihtiyacını karşılamak amacıyla caminin şadırvanına bir musluk yaptırarak vakfetmiştir. Vakfettiği zeytin ağaçlarından ise her yıl şart koştuğu yerlere tahsis edildikten sonra kalan meblağın dört eşit parçaya bölünmesini vakfiyesinde belirtmiştir. Dörtte biri caminin şadırvanında inşa ettirdiği musluğa yaz aylarında her gün birer

⁶² BOA, MŞH. ŞSC. d. 8283, 182/b.

⁶³ VGMA, d. 2988, 43-44.

⁶⁴ VGMA, d. 2988, 33.

⁶⁵ VGMA, d. 2990, 119.

denk kar alınmasına, dörtte biri caminin görevlileri arasında eşit bir halde dağıtılmasına, dörtte biri Behram Kethüda Camii, Cami-i Kebir, Mehmed Bey Camii ve Yeniceköy'deki Mehmed Bey Camii'nin tamirine ve dörtte biri ise bu camilerin aydınlatılmasına sarf edilmiştir.⁶⁶

Hatice Hatun bint Kamer Hacı Mustafa Vakfı: Paşa Mahallesi sakinlerinden olan Hatice Hatun, kurmuş olduğu mütevazı vakfında Odun Pazarı Camii'nin yanında Behram Kethüda Camii'ne de yer vermiştir. Şevval 1318/Ocak 1901 tarihli vakfiyesinden yarım dönüm üzerine dikili on iki zeytin ağacı vakfetmiştir. Vakıftan her yıl Behram Kethüda Camii'nin aydınlatılması için bir kıyye bal mumu tahsis etmiştir.⁶⁷

Gülcüzade Hüseyin Kâmil Efendi bin Mehmed Efendi Vakfı: Zilkade 1318/Şubat 1901 tarihine ait vakfın vakfiyesi Tire Kazası'na ait mahkeme kayıtları arasındadır. Gülcüzadelerden olan Hüseyin Kamil Efendi Tire'nin Cami-i Kebir Mahallesi'nde yaşamaktaydı. Kazanın farklı bölgelerinde ve altı bahçede olmak üzere toplamda 392 zeytin ağacı, kurmuş olduğu vakfın gelirleridir. Her yıl bu ağaçlardan elde edilen gelirin on bir eşit paya bölünmesi; bu on bir payın birinin Behram Kethüda Camii'nin aydınlatılmasına ve görevli kadrosuna verilmesi vakfın şartları arasındadır.⁶⁸

Hundioğlu Ali bin Hüseyin Vakfı: Tire'nin Sofiköy Mahallesi'nde yaşayan Hundioğlu Ali bin Hüseyin'in kurmuş olduğu vakfın vakfiyesi Zilhicce 1327/Aralık 1909 tarihidir. Çiniyeri yakınlarında Hüseyin Zeytinliği, Balıkçı Hüseyin Zeytinliği, Dikicioğlu Abdullah Bağı ve yol ile çevrili olan on dört zeytin ağacından müteşekkil bir zeytin bahçesi vakfın akarlarıdır. Tevliyet görevini hayatta olduğu müddetçe kendi üzerine alan Hüseyin, her yıl zeytin ağaçlarından elde edilen kârla zeytin bahçesinin masraflarının ve şer'i vergilerinin karşılanmasını, sonra da geriye her ne kaldıysa Behram Kethüda Camii'ndeki imam, hatip ve müezzin gibi görevlilere tahsis edilmesini talep etmiştir.⁶⁹

Adanalızade Hafız Ahmed Efendi bin İsmail Vakfı: Cemaziyülahır 1329/Mayıs 1911'de tescil edilen vakfiyeden vakfın kurucusu Hafız Ahmed Efendi'nin Sine Mahallesi'nde yaşadığı öğrenilmiştir. O vakfının gelirleriyle her yıl bir kıyye bal mumunun alınıp Behram Kethüda Camii'ne verilmesini şart koşturmuştur.⁷⁰

Diğer Vakıfları: Şaban 1171/Mayıs 1758'de Yenişehir'de bulunan ve kurucusu Aydınoğulları Beyliğinden olan Hafsa Hatun Vakfı'ndan yevmi altmış akçe Behram Kethüda Camii'nde müderris olanlara verilmiştir.⁷¹ Yine benzer bir biçimde Behram Kethüda Camii'nden önce tesis edilen Yahşi Bey Vakfı'ndan Behram Kethüda Camii'nde nasih ve vaiz olanlara günlük altı akçe ayrılmıştır.⁷² 1144/1731'de Solak Hacı Mustafa bin İsa kurduğu vakıfta Behram Kethüda Camii'ni de düşünmüştür. Bağışladığı Yahudihanesinden elde edilen kiranın yarısı camide haftanın beş günü öğle vakti vaiz ve nasihat edenlere sarf edilmiştir.⁷³ Şevval

⁶⁶ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8268, 78-80.

⁶⁷ VGMA, d. 2988, 30.

⁶⁸ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8296, 50-51.

⁶⁹ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8330, 53/171.

⁷⁰ BOA, MŞH. ŞSC. d. 8305, 79.

⁷¹ BOA, C. MF., 62/3090.

⁷² VGMA, HRF. d. 568: 96.

⁷³ Ertekin, *Behram Kethüda Tire Yeni Camii Vakıfları, Vakfiyesi ve Haziresi*, 3.

1211/Mart 1797'de camide vaiz ve nasih olanların günlük yirmi beş akçe maaşları Tire İhtisap Mukataasından karşılanmıştır.⁷⁴

Yukarıda açıkladığımız ilave vakıfları XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren kurulmaya başlanılmıştır. Behram Kethüda Camii ise XVI. yüzyılın ortalarında inşa edildiği ve gelirlerinin az olduğu çalışmanın önceki kısımlarında belirtilmiştir. Buradan hareketle XVIII. yüzyıla gelindiğinde vakfın gelirlerinin masraflarını karşılamada yetersiz kaldığı söylenebilir. Şerife Hatun, Hacı Kerime, Yeğen Mehmed Ağa, Ayşe, Mustafa Ağa, Kebapoğlu Şerif Ağa, Yorgancı Bekirzade, Hatice Hatun, Gülcüzade Hüseyin Kamil ve Adanalı Hafız Ahmed caminin aydınlatılması için bağışlarda bulunmuşlardır. Hacı Kerime, Yeğen Mehmed Ağa, Solakzade Hacı Mustafa Ağa, Mustafa Ağa, Fatma Saadet, Mustafa Efendi, Yorgancı Bekirzade Hacı Hüseyin, Gülcüzade Hüseyin Kamil Efendi ve Hundioğlu Ali, cami görevlilerinin maaşlarına katkıda bulunmuşlardır. Camiden önce tesis edilen Yahşi Bey Vakfı'ndan da görevli maaşları için pay ayrılmıştır. Katırcı Ahmed, Abalı Mehmed Efendi ve Behram Kethüda Vakfı'ndan önce kurulan Hafsa Hatun Vakfı, camide eğitim verilmesi için finansal destekte bulunmuştur. Abalı Mehmed, dersane ve öğrencilerin kalması için hücre inşa ettirirken, Katırcı Ahmed ile Hafsa Hatun vakıfları eğitimcilerin maaşlarını karşılamayı tercih etmişlerdir. Caminin onarımı için de Fatma Saadet ve Mustafa Efendi bağışta bulunmuştur. Yeğen Mehmed Ağa, Mustafa Efendi ile Yorgancı Bekirzade Hacı Hüseyin Efendi camiye gelenlerin su ihtiyacını gidermek amacıyla kurdukları vakıflarda Behram Kethüda Camii'ne de yer vermişlerdir. Solakzade Hacı Mustafa da caminin avlusunda bir hastane inşa ettirmiştir. Bu vakıfların bağışta buldukları alanlara bakıldığında öncelikle caminin aydınlatılmasının ve daha sonra görevli maaşlarının çoğunlukta olduğu fark edilmektedir. Bu noktada Behram Kethüda Vakfı'nın en fazla bu iki alandaki masrafları karşılamada zorlandığı düşünülebilir.

Şerife Hatice, Hacı Kerime, Abalı Mehmed, Mustafa Ağa, Fatma Saadet, Kebapoğlu Şerif Ağa ve Hundioğlu Ali'nin kurdukları vakıflarda sadece Behram Kethüda Camii'ye bağışta bulunurken, Katırcı Ahmed, Yeğen Mehmed Ağa, Solakzade Hacı Mustafa, Ayşe, Mustafa Efendi, Yorgancı Bekirzade Hüseyin, Hatice Hatun, Gülcüzade Hüseyin Kamil, Adanalı Hafız Ahmed ise vakıflarında Behram Kethüda Camii'nin yanı sıra başka hayır işlerinde de bulunmuşlardır. Behram Kethüda Camii için kurulan müstakil vakıflar, gelirleri bakımından mütevazı vakıflardır. Bunlar arasında Solakzade Hacı Mustafa Vakfı akarları bakımından diğer vakıflara oranla daha zengindir. Vâkıflar hakkında belirtilmek istenilen bir diğer husus onların Tire'nin farklı mahallelerinde yaşıyor olmalarıdır. Bunlar arasında yalnızca Ayşe, caminin yer aldığı mahallede yaşamaktaydı. Vâkıfların farklı mahallelerde yaşamaları, caminin o tarihlerde Tire genelinde önemli bir camii olduğu fikrini vermektedir.

SONUÇ

Halhallı Behram Paşa, 1554'de Kanuni Sulatan Süleyman döneminde Aydın Sancak Beyliği yapmıştır. II. Selim ve III. Murad dönemlerinde nüfuzu artmış devletin farklı bölgelerinde valilik görevinde bulunmuş, valilik yaptığı yerlerde vakıflar kurarak bölgenin imarına katkı sağlamıştır. Bu makalede Tire'de inşa ettirdiği caminin vakfı ve zaman içerisinde hasıl olan ihtiyaçları doğrultusunda hayırsever insanlar tarafından kurulan katkı vakıfları tespit edilmiştir. Behram Kethüda Camii, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Tire Yukarı Çarşı'da günümüz Kurtuluş Mahallesi'nde inşa edilmiştir. Caminin şadırvanı kurşunla örtülü olup,

⁷⁴ BOA, C. MF., 17/804.

avlusunda bir medrese, bir gureba hastanesi ve yaz aylarında soğuk su akıtan bir sebili vardı. Binası 1665, 1830 ve 1887’de olmak üzere üç defa tamir edilmiştir. Vakfiyesi günümüze ulaşmamasına rağmen, muhasebe kayıtları ve şer’iyye sicilleri vasıtasıyla vakfın akarları tespit edilmiştir. Bunlar, Bayındır, Tire, Çiniyeri gibi bölgelerde bulunan zeytin ağaçları ve caminin yakınlarında bulunan dükkânlardır. İcareteyn usulü ile işletilen dükkânlardan elde edilen gelir, zeytinyağından elde edilenden daha azdır.

Masraflarının büyük çoğunluğu aydınlatma ve görevlilerin maaşları olmakla beraber soğuk su ihtiyacı ve caminin onarılması gibi giderlerinin de olduğu görülmüştür. Bu giderlerin vakfa külfet olması üzerine kaza ahali tarafından on dokuz katkı vakfı kurulmuştur. Yahşi Bey Vakfı ve Hafsa Hatun Vakfı gibi Behram Kethüda Camii’nden önce kurulan vakıflardan da finansal yardım alınmıştır. İlave vakıflarının çoğunun aydınlatmaya dair olmasının yanında camide müderrislik, ders-i ammlık, müezzinlik ve vaizlik gibi yeni görevler de ihdas edilmiş, caminin soğuk su ihtiyacı karşılanmıştır. Farklı tarihlerde gerçekleşen caminin onarım faaliyetleri de bu vâkıflar tarafından finanse edilmiştir. Behram Kethüda Camii’ne finansal destekte bulunan vakıflara bakıldığında Behram Kethüda Vakfı’nın XVIII. yüzyıldan itibaren caminin masraflarını karşılamada yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu ilave vakıfların katkılarıyla hizmetinde bir kesintiye uğramadan caminin günümüze ulaşması, Tire’deki Osmanlı somut mirasını muhafazası bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir lisans üstü çalışmadan üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any postgraduate study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Cevdet Evkaf (C. EV).
No. 473, Gömlek No. 23943.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22312402&Hash=13BBD5BB9CAA0EBEE4BCFADC248CC87B24C935F30705E76E00561A23E2F24355&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Cevdet Maarif (C. MF).
No. 62, Gömlek No. 3090.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22508986&Hash=3F627CA9A51D2EBFE9B9120D3303FF0FC976504A528001FE4F49089B07A68D16&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Cevdet Maarif (C. MF).
No. 93, Gömlek No. 4604.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22510501&Hash=0672BF165500D1DFB1F131457B52C539FD5838882DC4E7AC23725EB6CC839ED4&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Cevdet Maarif (C. MF).
No. 7, Gömlek No. 317.-.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22506212&Hash=69DCFEA1862B544C9CC014FF89DA48502A7914F43B500CFAAD0284F2D8C9DDA0&A=2&Mi=0>
- BOA. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Divanı Hümayun Mühimme Defteri (A. (DVNSMHM. d). 1.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30730681&Hash=B8A000550DD7E7546DE211D82D9F4EFCE85E905650BFC4AE8D3BA7DA5F24E278&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Evkaf Defteri (EV. d). 10851.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21500175&Hash=F71A334C0036E0BBA383B3A59D2987FB1D1398DF8C7AD47BBFD4FE92C84EB7BE&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Evkaf Defter (EV. d). 14075.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21503399&Hash=DF223032642F6FB99F085EA94590957A2E41D44D4A3DC3969BB67E7901BF8CF1&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Evkaf Defter (EV. d). 23770.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21513094&Hash=F0548A0C0AD91E9BCAF86D35862B7E2BE588E5C531B984721153A8BF6B523415&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8260.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384297&Hash=E10C5F1121138BA78CC889E720D874409E4CFA124D9AEEF5DEFF0D67D731896B&A=2&Mi=0>
- BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8268.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384300&Hash=96BC4445FF4D862B6D12ABDEF56FF923A7E32337C03301107A52FEFFB290B057&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8282.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384319&Hash=85A296C4AE1E8FB46864D21CE0AF1213AFF0B04EA563F8577A0C2720F4F346F6&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8283.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384320&Hash=2EB7059E559565F952270B0FEEC2AA855A704169E46B410E46ABDD7D8A2088F7&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8296.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384333&Hash=FA72CAA79BF75AEE255018920E4025454343E24F4E59DE9A0926CA282579DC38&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8305.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384342&Hash=772CD6C6E43DF666933FDED096D01AD8F61E4D3BCFEA1F8B7F4C9491F8BFA3D6&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8330.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384367&Hash=4A57FE26ED712A84300132DD802D5810F7B195487590C17F34E81EBE616A78CC&A=2&Mi=0>

BOA, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Meşihat Arşivi Şer'iyye Sicil Defteri (MŞH.ŞSC.d). 8344.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23384381&Hash=7381EDB57B5B234856F713ECF94653742EBEF24540D51BC156231CDF488E3A51&A=2&Mi=0>

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Defter (d). 480.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Defter (d). 578.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Defter (d). 2988.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Defter (d). 2990.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 539.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 541.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 568.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1075.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1093.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1094.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1100.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1138.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1144.

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri (HRF.d). 1158.

2. Araştırma Eserler

- Akgündüz, Ahmet. "İcareteyn". Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXI/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altun, Ara. "Behram Paşa Camii". Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. V/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Armağan, A. Munis. *Devlet Arşivlerinde Tire*. İstanbul: Bilkar Bilge Karınca Matbaa, 2003.
- Başaran, Mehmet. "Tire'de Bulunan Camiler, Temettuat Defterlerine Göre Görevliler ve Mal Varlıkları". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* III/VIII (1998), 359-383.
- Erdoğan, Meryem Koçan. "XVI. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Behram Paşa Külliyesi". *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* XXII (2010), 1-26.
- Erdoğan, M. Akif. *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri (Metin ve İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. Haz. Seyit Ali Kahraman. II. Bs. IX/II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. III. Bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Gelibolulu Mustafa Ali. *Künhü'l-Ahbar'nda II.Selim, III.Murad ve III.Mehmed Devirleri*. Haz. Faris Çerçi. Kayseri: II. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Köç, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları Üzerine Bazı Düşünceler". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XIX/XXXV (Temmuz 2016), 303-322.
- Küpeli, Özgür. "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı". *Cihannüma* IV/I (Temmuz 2018), 19-33.
- M. Necip. "Tire Asar-ı Hayriyesinden Yeni Cami ve Behram Kethüda". *Yeşil Tire* VI (1931), 6-8.
- Mehmed Süreyya. *Sicil-i Osmaniye*. Haz. Nuri Akbayar. II. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Süreyya. *Sicil-i Osmaniye*. Haz. Nuri Akbayar. V. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mete, Zekai. "Tire". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. XXXI 195-197. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Önkal, Hakkı. vd. "Tire Minarelerinin Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi Minareleri Arasındaki Yeri". *Türk Kültüründe Tire II*. Ed. Mehmet Şeker vd. 245-259. İzmir: Birleşik Matbaa, 2008.
- Pullukcuoğlu Yapucu, Olcay. "Bir Ticaret Merkezi Olarak Tire". *Tire Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 12-13 Mart 2015*. Ed. Mehmet Akif Erdoğan, vd., II: 209-218. İstanbul: Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Ülker, Necmi. "Tire Kitabeleri ve Türk Tarihindeki Yeri". *Türk Kültüründe Tire II*. Ed. Mehmet Şeker vd., 97-112. İzmir: Birleşik Matbaa, 2008.
- Yılmazçelik, İbrahim. "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyalet Valileri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. X/I (2000): 233-287.
- Kürkçüoğlu, Cihat. vd., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*. Şanlıurfa Belediyesi Başkanlığı Kültür ve sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları: Şanlıurfa, 2011.

Atıf: Sonakalan, Abdulkadir - Kınık, Kadri (2024). "Yardım Odaklı Sivil Toplum Örgütleri'nin Afetlerde X Uygulaması Kullanımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerinde Sivil Toplum Örgütleri Örneği".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 95-121.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1552619>

Makale Türü: Araştırma Makalesi.

Makale Başvuru Tarihi: 18.09.2024

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2024

YARDIM ODAKLI SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ'NİN AFETLERDE X UYGULAMASI KULLANIMI: 6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ DEPREMLERİNDE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ ÖRNEĞİ*

Abdulkadir Sonakalan**
Kadri Kınık***

Özet

İnsanlık tarihi boyunca kişilerarası iletişim hep var olmuştur. İletişim şekilleri ve araçları tarih boyunca değişiklik gösterse de hiçbiri yeni dijital medya araçları kadar insanların iletişim alışkanlıklarını değiştirmemiştir. Dijital medya araçları Web 2.0 teknolojilerinin gelişmelerinin gelişmesiyle birlikte iki yönlü iletişim araçlarına dönüşmüştür. Bu gelişme ile dijital medya araçları, bireyler ve topluluklar için önemli bir iletişim aracı haline gelmiştir. Günümüzde bu araçları en aktif kullanan topluluklardan birisi de şüphesiz sivil toplum örgütleridir. Sivil toplum örgütleri günümüzde birçok alanda dijital medyayı klasik medya ve iletişim araçlarıyla birlikte aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

Bu araştırma, 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen Kahramanmaraş depremleri gibi afetlerin ardından, sivil toplum örgütlerinin dijital medya kullanımını merkezine alan bir çalışmayı temsil etmektedir. Araştırma, deprem bölgesinde faaliyet gösteren dört farklı yardım odaklı sivil toplum örgütünün, Twitter (Yeni adıyla "X") uygulamasını kullanarak 6 Şubat-6 Mart tarihleri arasında gerçekleştirdikleri yardım ve destek faaliyetlerini incelemektedir. Bu süreçte, dijital medya araçlarını nasıl kullandıkları, paylaşımların içerik

* Bu çalışma, 19-21 Ekim 2023 tarihleri arasında düzenlenen 25. Ulusal Sosyal Hizmet Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan aynı isimli bildirinin tam metninden üretilmiştir.

** Yalova Üniversitesi Lisans Eğitimi Enstitüsü, Sosyal Bilimler ABD, Doktora Öğrencisi, abdulkadirsonakalan@munzur.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7362-0302>

*** Yalova Üniversitesi Lisans Eğitimi Enstitüsü, Sosyal Bilimler ABD, Doktora Öğrencisi, E-mail: kadri.kinik@munzur.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-96738840>

analizi yöntemiyle kategorilere ayrılarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, ilgili Twitter sayfalarının hesap analizi de yapılmıştır. Çalışma sonunda sosyal medyanın afet çalışmalarında hayati bir araç olarak işlev gördüğünü ve sivil toplum örgütlerinin bu araçları daha etkin bir biçimde kullanarak kuruluşların afetlere daha etkili şekilde yanıt verebileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sismoloji, Afet, Dijital Medya, Sosyal Medya, Sivil Toplum Örgütü, Yardım

Citation: Sonakalan, Abdulkadir - Kinik, Kadri (2024). "Usage Of X Application By Disaster Relief Oriented Civil Society Organizations: The Case Of Civil Society Organizations In The Kahramanmaraş Earthquakes On February 6, 2023".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 95-121.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1552619>

Article Type: Research Article.

Application Date: 18.09.2024

Accepted Date: 23.12.2024

USAGE OF X APPLICATION BY DISASTER RELIEF ORIENTED CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS: THE CASE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN THE KAHRAMANMARAŞ EARTHQUAKES ON FEBRUARY 6, 2023*

Abdulkadir Sonakalan**
Kadri Kinik***

Abstract

Throughout human history, interpersonal communication has always existed. While communication methods and tools have varied over time, none have transformed people's communication habits as much as new digital media tools. With the development of Web 2.0 technologies, digital media tools have evolved into two-way communication channels. This development has made digital media tools an important communication tool for individuals and communities. Today, one of the most active users of these tools is undoubtedly civil society organizations. Civil society organizations actively use digital media in many areas alongside traditional media and communication tools.

This research represents a study focusing on the use of digital media by civil society organizations following disasters such as the Kahramanmaraş earthquakes on February 6, 2023. The study examines the relief and support activities carried out by four different aid-focused civil society organizations in the earthquake zone using the Twitter (now called "X") application between February 6 and March 6. During

* This study was produced from the full text of the paper of the same name presented orally at the 25th National Social Work Symposium held between October 19-21, 2023.

** Yalova University Institute of Undergraduate Education, Social Sciences, PhD Student, abdulkadirsonakalan@munzur.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7362-0302>

*** Yalova University Institute of Undergraduate Education, Social Sciences, PhD Student, E-mail: kadri.kinik@munzur.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-96738840>

this process, it is examined how they used digital media tools was examined in detail by categorizing the content of their posts through content analysis. Additionally, an account analysis of the relevant Twitter pages was conducted. The study concludes that social media serves as a vital tool in disaster relief efforts and that civil society organizations can effectively respond to disasters by using these tools more efficiently.

Keywords: Seismology, Disaster, Digital Media, Social Media, Civil Society Organizations, Aid

Giriş

20. yüzyıl, büyük savaşların, mücadelelerin, değişim ve dönüşümlerin yaşanmış olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde yaşanan büyük değişimin en önemlilerinden biri de şüphesiz iletişim teknolojilerinin insan ve toplumların hayatına girerek iletişim alışkanlıklarının değişimine olan etkisidir. Teknolojinin gelişimiyle görselliğe dayanan teknolojilerin insan hayatına girmesi ve internetin gelişimiyle çift yönlü iletişim süreçlerinin başlaması ve gelişimiyle birlikte insanların iletişim alışkanlıkları da değişmeye başlamıştır. Bu değişimde en öncül faktörlerden birisi sosyal medya araçlarıdır. Bu etkileyici değişim süreciyle birlikte sosyal medya, günlük yaşantımızda bireysel, özel, kamusal ve kâr amacı gütmeyen birçok alanda kendine yer edinmeye başlamıştır. Sosyal medya, kâr amacı gözetmeyen sivil toplum kuruluşların pek çok bireye seri, verimli ve kamuya açık bir biçimde ulaşabilmesi için bir iletişim aracı sunmaktadır.¹ Sosyal medyanın insanlar arası kullanım alanlarının artışı sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin tanıtımı, duyurusu, gelir kaynaklarının artırımı ve yeni üyelere ulaşım konusunda öncül araçlardan biri haline gelmiştir.

Sivil toplum kuruluşları (STK), faaliyetleri için maddi kaynaklara ve bu bağışları yapabilecek insan kaynaklarını bulmaları gerekmektedir. STK'lar, sosyal medya araçlarını kullanarak yeni üyelere ulaşabilmekte ve bağış yoluyla yapacağı kâr amacı gütmeyen faaliyetleri için gelir kaynağı oluşturulabilmektedir. Bu bağlamda erişilecek kişileri bağış yapmaya ikna etmeleri gerekmektedir. Bu ikna sürecinde şeffaflık, faaliyetlerin ne olduğunun açık tanımlanması ve güvenilirlik oldukça önemli yer kapsamaktadır.²

Dijital iletişimin gelişmesi, bireylerin STK faaliyetlerine katılımı konusunda etki sahalarından birisi olan katılımın kolaylık ve hızı aktivizme katılımın sıklığını artırmıştır. Bu süreç artık herhangi bir bireyin bir dijital aktiviste dönüştürebilmektedir.³ STK'lar dijital medya kanallarını kullanarak üye sayılarını arttırabilmekte, benzer STK'lar ile ittifaklar yapabilmekte, resmi ve sivil kişilere ulaşabilmektedir. Aynı zamanda STK'ların odaklandığı alan ile ilgili ihtiyaç sahibi kişiler de bu araçlar vasıtasıyla kuruluşlara ulaşabilmekte ve ihtiyacının çözümü amacıyla STK'ları harekete geçirebilmektedirler.

¹ Esra Bozkanat, "Sivil Toplum kuruluşlarının sosyal medyada ilişki kurma ve iletişim stratejileri: Yeşilay Türkiye Facebook sayfası örneği." *Erciyes İletişim Dergisi* 7/1 (2020), 51.

² Emel Karayel Bilbil- Ahmet Fuat Polat, "Kadın Odaklı Sivil Toplum Kuruluşlarında Gerçekleştirilen İletişim Faaliyetleri." *Selçuk İletişim Dergisi* 14/1 (2021), 339.

³ Mine Yeniçeri Alemdar vd., "Çevreci Sivil Toplum Kuruluşlarının Instagram Paylaşımlarını Diyalogsal İlkeler ve Halkla İlişkiler Modelleri Bağlamında Okumak." *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences* 59 (2020), 303.

Sivil toplum kuruluşları; gelirlerinin kısıtlı oluşu, sınırlı üyeye sahip olmaları, faaliyet alanlarının geniş kitleleri kapsaması ve birçok farklı kısıtlılıktan dolayı faaliyetlerini yürütmekte ve genişletmekte zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Dijital medya araçlarının gelişimi ve sivil toplum kuruluşlarının aktif olarak kullanmasının bu zorlukları aşma konusunda kendilerine birtakım avantajlar sağladığını söylemek mümkündür. Sivil toplum kuruluşları, dijital iletişim kanalları kullanarak mevcut üyeleri ile iletişim kurabilmektedir. Bunun sonucunda yeni üyeler ve maddi gelir kazanabilmektedir. Bu kazanımlarla birlikte yapılan faaliyetleri duyurabilmekte ve iş birlikleri yapabilmektedir. Ayrıca uzak bölgelerdeki üyeleriyle kongre ve toplantılar düzenleyebilmekte ve ihtiyaç sahibi kişilere ulaşabilmektedirler. Tüm bu faaliyetleri oldukça ekonomik şartlarda yapabilmekte ve etkinlik sahalarını artırabilmektedirler.

Afetlerde sivil toplum örgütlerinin sosyal medya kullanımı, kriz anlarında önemli faydalar sunmaktadır. Sosyal medya platformları, acil durum bilgilerini hızla ve geniş bir kitleye iletmek için etkili bir iletişim aracı sağlamaktadır. Bu durum afetzedelere ulaşmak, yardıı taleplerini duyurmak, kaynak toplamak ve gönüllüleri koordine etmek için kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca, sosyal medya sayesinde insanlar, acil durumların gelişimi ve sonuçları hakkında gerçek zamanlı bilgilere erişebilirler, bu da toplumun hazırlıklı ve bilinçli bir şekilde tepki vermesine yardımcı olmaktadır. Özellikle afetlerin hızlı bir şekilde dönüştüğü durumlarda, sivil toplum örgütlerinin sosyal medya kullanımı, afet yönetimi ve kurtarma çabalarının etkinliğini artırmakta ve insan hayatlarını kurtarabilmektedir. Bu nedenle, sivil toplum örgütlerinin sosyal medya platformlarını aktif bir şekilde kullanması, afetlerin etkilerini en aza indirme ve toplumun dayanıklılığını artırma açısından son derece önemlidir. Bu araştırmada insani odaklı olarak faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının dijital iletişim araçlarıyla ne şekilde kullanım süreci yürüttüğü üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler analiz edilerek amaçlanmış olan sonuçlar betimlenmeye çalışılmıştır.

1. Dijital Medya

Dijital medya, TDK'ya (2021)⁴ göre bilgilerin bir ekranda elektronik olarak gösterilmesini ifade eden "dijital" ve iletişim ortam ve araçlarını ifade eden "medya" kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur. Günümüzde dijital medya, geniş iletişim ağ ve araçlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Medya, günümüzde klasik ve dijital olmak üzere iki farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Klasik medya, analog tv, dergi, gazete ve radyo gibi araçlardan oluşurken; dijital medya denilince akla internet tabanlı olarak girilebilen görsel, işitsel ve yazılı iletişim olanağı

⁴ Türk Dil Kurumu (TDK), "Dijital Medya" (Erişim 14 Aralık 2023).

veren akıllı cep telefonu, akıllı dijital tv, tablet, bilgisayar ve bazı giyilebilir teknolojileri kapsayan araçlar gelmektedir.⁵

Günümüz dünyasında dijital medya artık hayatın ayrılmaz bir yapısı haline gelmiştir. Bundan dolayı insanların dijital medya araçlarına ulaşımı kolaylaşmış ve iş hayatından bireysel iletişime, sosyal ilişkilerden eğitim ve sağlığa kadar insan hayatının birçok alanında sık bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Dijital medya araçlarının internete erişiminde kablosuz teknolojilerin gelişimi, bireylerin sosyal hayatta bu araçları mekânsal kısıtlılıklara takılmadan kullanabilmelerinin önünü açmıştır. Dijital medya araçlarına erişimin kolaylaşması ve mekânsal olarak ağlara ulaşımın her geçen yıl daha önce olmadığı kadar artması, dijital medyanın hayatımıza daha fazla girmesine ve bu araçlarla fazla zaman geçirmeye sebep olmaya başlamıştır. Ayrıca günümüzde sosyal medya her yaş grubundan insanın hayatına girmiş ve sosyal hayatın bir parçası haline gelmiştir.⁶

Medyanın dijital olmasının ve yaygınlaşmasının temelinde internet teknolojisinin ortaya çıkışıyla yaşanan gelişmeler yatmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1957'de Sovyetler Birliği'nin uzaya ilk defa uydu göndermesinden sonra Amerika Birleşik Devletleri bu harekete cevap olarak DARPA (Defense Advanced Research Projects Agency) projesini başlatmıştır. Bu proje ile askeri olarak lider olabilecek teknolojilerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. 1969 yılında ARPA (Advanced Research Projects Agency) kurulmuş ve sonraki süreçte ARPANET Projesine ve İnternet'e dönüştürülmüştür. İnternet, ilk geliştirilen senelerde yalnızca bazı bilim adamları, üniversiteler, araştırma merkezleri ve bilgisayarlar hakkında çalışmalar yapan kişilerin kullandığı bir şeyken sonraki yıllarda yapılan iyileştirmeler ve gelişen teknoloji sayesinde toplumun hemen her kesimine hitap edebilecek bir yapıya bürünmüştür.⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan soğuk savaş rekabetinin günümüze belki de en güzel yansımalarından birisi olan internetin icadı, ilk yıllarda tek yönlü bir iletişim olanağı sunarken sonraki süreçte Web 2.0 kavramının gelişimiyle birlikte insanlar arası etkileşimin öne çıktığı bir meca halini almaya başlamıştır. Bu süreçten sonra internet, kullanıcıların web içeriklerine katılabildiği, kullanıcıların web tabanlı uygulamaları kolay kullanabildiği ve geniş hareket alanı sunulan ve kişi merkezli bir hale gelmeye başlamıştır.⁸

⁵ Mehmet Tahir Karaboğa, "Dijital Medya Okuryazarlığında Anne ve Baba Eğitimi." *OPUS International Journal Of Society Researches* 14/20 (2019), 2043.

⁶ Karaboğa, "Dijital Medya Okuryazarlığında Anne ve Baba Eğitimi", 2045.

⁷ Abdülkadir Sonakalan, *İşitme Engelli Bireylerde Bir Sosyalleşme Kanalı Olarak Sosyal Medya* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 10.

⁸ Zülfü Genç, "Web 2.0 Yeniliklerinin Eğitimde Kullanımı: Bir Facebook Eğitim Uygulama Örneği." *Akademik Bilişim Dergisi* 10 (2010), 287.

Dijital medya günümüzde sosyal hayatın hemen her yerinde kendine yer edinmiş ve etkileyebilme kapasitesine erişmiştir. Dijital medya kanalları, internetin etkileşimli yönü ile insanların başkalarının gönderi ve mesajlarına geri bildirim yapabildiğini sağlayabilmesiyle tüm kullanıcılarına etkileşim imkânı sağlamıştır. Bireyler bu medya kanallarıyla topluluklara üye olabilmekte, alışveriş yapabilmekte, eğitim alabilmekte, yönetimlere katılabilmekte ve birçok faaliyet yürütebilmektedir. Bu ve benzeri birçok açıdan dijital medya klasik medya araçlarından ayrılmaktadır.

1.1. Sosyal Medya

İnternetin gelişimiyle birlikte iletişim süreçlerinde yer, zaman ve mekân bağlamında büyük dönüşümler görülmeye başlanmıştır. Mesafe olarak birbirinden uzak insanların anlık olarak iletişimlere mümkün hale gelmeye başlamıştır. Bu dönemde sosyal medya olarak adlandırılan uygulamalar günlük yaşam dinamiklerini etkilemiş ve sosyal yaşamda günden güne daha fazla yer edinmeye başlamıştır. Sosyal medya için zaman ve mekân kısıtlaması olmadan internet temelli olarak gerçekleştirilen insani bir iletişim şeklidir denilebilir.⁹ Sosyal medya araçları, kullanım amaçları ve kullanım şekillerine göre farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Sosyal medya araçları, sosyal ağlar (Facebook, LinkedIn, Google Plus vb.), medya paylaşım platformları (Youtube, Instagram, Tiktok, Periscope, Snapchat vb.), anlık mesajlaşma platformları (Whatsapp, Facebook Messenger, WeChat, Skype vb.), Bloglar, Mikrobloglar (Twitter/X vb.), wikiler ve forumlar olarak sınıflandırılabilir. Bu anlamda her sosyal medya aracının öne çıktığı bir veya birden çok alan bulunmakta ve buna göre sınıflandırılmaktadır. Bazı yönleriyle benzer olan platformlar, bazı yönleriyle de birbirinden ayrılmaktadır.

Mayfield'a göre sosyal medya, kullanıcılarına yeni bir iletişim kanalı olarak bir takım yeni imkanlar sağlamaktadır. Sosyal medya içerisinde bazı karakteristik özellikler taşımaktadır:¹⁰

- Katılım: Sosyal medya, kendisi ilgilenen herkesi, katkılarda bulunması ve geri bildirimler yapılması için cesaretlendirmektedir.
- Açıklık: Sosyal medya sağlayıcılarının çoğunluğu geri dönüşlere ve katılımlara açıktır. İnsanları içeriklere katılmaya, değerlendirmeye, bilgi ve yorum paylaşımlarına yönlendirmektedir. Pek nadir olarak veri ve içeriklere ulaşabilme ve içerikleri kullanabilmeyi engellemektedir.

⁹ Z. Beril Akıncı Vural vd., "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma." *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 5/20 (2010), 3351.

¹⁰ Abdulkadir Sonakalan, *İşitme Engelli Bireylerde Bir Sosyalleşme Kanalı Olarak Sosyal Medya*, 12.

- Konuşma: Klasik medyanın "yayın" ile ilgili olmasına karşılık, sosyal medyanın çift yönlü bir iletişim oluşturması açısından daha iyi yönde, etkili ve verimli bir araç olduğu söylenebilir.
- Topluluk: Sosyal medya, kullanıcılarının klasik medya araçlarına göre daha hızlı bir şekilde topluluk oluşturmasını ve birbirleriyle etkili bir biçimde iletişim kurabilmesini sağlar. Bu topluluklar, ilgi duydukları yahut sevdikleri alanlar ile ilgili müşterek paylaşımlarda bulunabilirler.
- Bağlılık: Sosyal medya platformlarının çoğunluğu, kullanıcıların çeşitli linkler kullanarak birbirleriyle bağlantı kurmasına ve bağlantılarını geliştirebilmesine imkân sağlamaktadır.

Dünya genelinde internet ve sosyal medya verilerini yayınlayan kuruluşlar olan We Are Social ve Meltwater'ın iş birliği ile yayınladığı 2023 yılı ekim verilerine göre, dünya genelindeki internet kullanıcılarının sayısı önceki yıla göre %3,7 artarak 5,30 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu rakam, dünya nüfusunun yaklaşık %66'sına denk gelmektedir. Aynı dönemde, internet kullanıcılarının 4,95 milyarı aktif olarak sosyal medya platformlarını kullanmaktadır. Her geçen yıl, insanların sosyal medya platformlarında geçirdikleri süre de artış göstermektedir.

1.1.1. X (Twitter) Uygulaması

X uygulaması, şüphesiz günümüzde en bilinen ve kullanılan mikroblog sosyal medya uygulamalarının başında gelmektedir. 2023 yılı itibarıyla Dünya genelinde yaklaşık 353 milyon kullanıcı sayısına ulaşmış olan platform, günümüzde en çok kullanılan sosyal medya uygulamalarından biridir. Uygulama, 2006 yılında 3 girişimci tarafından internet tabanlı mesaj gönderilebilecek bir platform kurma fikri ile kurulmuş ve internet teknolojisi kullanan cihazlar ve mevcut yapıların gelişimi ile hızlı bir şekilde büyümüş ve kullanım alanını genişletmiştir.¹¹

X uygulaması kullanıcılara belirli sayıda karaktere kadar mesaj yazmasına izin veren, fikir, düşünce ve görüşlerin sunulabildiği ve diğer insanlarla iletişim kurulan bir sosyal medya uygulamasıdır. Günümüzde X uygulaması, sosyal hayatın birçok alanı için kullanılmaktadır. Bu alanlara ekonomi, siyaset, sağlık, kültür, mizah, yardımlaşma, reklamcılık ve sanat gibi birçok alan örnek gösterilebilir. Böylece bu sosyal medya uygulaması sosyal hayata birçok açıdan etki edebilmektedir. Uygulamada kullanıcılar diğer kullanıcıları takip ederek onların paylaştıkları mesajlara abone olmakta ve bu kullanıcıların mesajlarını uygulamanın ana ekran kısmında görebilmektedirler. Bu sayede sosyal etkileşim sağlanabilmektedir.¹²

¹¹ H. Ferhan Odabaşı vd., "Eğitim İçin Yeni Bir Ortam: Twitter." *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 2/1 (2012), 94.

¹² Kai Riemer et al., "Enterprise Microblogging." *Wirtschaftsinformatik* 52 (2010), 392.

2. İnsani Yardım ve Sivil Toplum Kuruluşları

Türk Dil Kurumu (2021), insani yardımı "Doğal afet zamanlarında insanın temel gereksinimleri olan sağlık, barınma vb. konularda yapılan yardım" olarak tanımlamaktadır. Doğal veyahut insan kaynaklı olan afetlerden zarar gören ülke, bölge ve insanlara olabilecek en seri şekilde yapılacak olan insani yardımlar, afetzedelerin hayatını kurtarabilmeyi ve onların yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlar. En temel anlamda insani yardım, ihtiyaç sahibi kişilere, acil bir şekilde yiyecek, giyecek, barınacak yer ve tıbbi destek sağlamayı kapsamaktadır.¹³

İnsani yardım, doğal afetler ile ilişkili insan kaynaklı olan krizler ve afetler sırasında ve sonrasında hayat kurtarabilmeyi, acıları hafifletebilmeyi ve insan onurunu koruyabilmeyi ve özellikle bu türden hadiseler ve durumlar meydana geldiği zaman hazırlıklı olmayı ve güçlendirmeyi amaçlamaktadır. İnsani yardım, insanlığı, yansızlığı ve bağımsızlığı temel olarak insani ilkeleri temel olarak yönetilmeli ve koordine edilmelidir. Ayrıca bahsedilen insani ilkeler, BM Genel Kurulu kararlarında teyit edilmiş olan ve çok sayıda insani standart ve kılavuzda bulunan uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareket'lerinin (RCRC) temel ilkelerindedir.

İnsani yardımın gereksinimi olan bireylere ulaştırılması konusunda öne çıkan yapılardan birisi sivil toplum kuruluşlarıdır. Sivil toplum kuruluşları, birçok farklı alan odağında çalışmalar gerçekleştirmektedirler. Bu çalışma alanlarından en öne çıkan ve yaygın olarak görülebilen çalışmalardan birisi de insani yardımlardır. Sivil toplum kuruluşları, afet, savaş ve olağanüstü birtakım zamanlarda zor durumda kalan insanların acil ihtiyaçlarını karşılamak, onurlarını muhafaza etmek, sosyo-ekonomik olarak desteklemek ve iyilik hallerini yükseltmeye çalışmaktadırlar.¹⁴

2.1. Kızılay

1868'de kurulan bir insani yardım kuruluşudur. Türkiye'de ve dünya genelinde afet yardımı, insani hizmetler ve sağlık hizmetleri sunan Kızılay, uluslararası Kızılay Hareketi'nin Türk Kızılay'ı adını taşıyan önemli bir sivil toplum kuruluşudur. Gönüllülük esasına dayalı çalışmalarıyla insani yardım, sağlık hizmetleri, kan bağışısı kampanyaları, mülteci çalışmaları, psikososyal hizmetler ve sağlık hizmetleri gibi bir dizi insani ulusal ve uluslararası faaliyet yürütmektedir.¹⁵

¹³ Ahmet Murat Köseoğlu- Gökhan Çevikel, "Yumuşak Güç: İnsani Yardım Operasyonları ve Türkiye Deki Suriyeli Mülteciler." *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2014), 4.

¹⁴ Adem Ceren, "Afetler ve İnsani Yardım Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/2 (2021), 295.

¹⁵ Türkiye Kızılay Derneği (Kızılay), "Neler Yapıyoruz?" (Erişim 5 Kasım 2023).

2.2. Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği

Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, sosyal hizmet mesleğini tanıtmayı ve geliştirmeyi amaçlayan bir sivil toplum kuruluşudur. Amacı, mesleğin etkinliğini artırmak için çeşitli çalışmalar yapmak, sosyal hizmet uzmanlarının rol ve işlevlerini çağdaş sosyal hizmet anlayışına uygun bir şekilde yerine getirmelerine destek olmak ve aynı zamanda bu uzmanların sosyal ve ekonomik haklarını korumak ve geliştirmektir.¹⁶

2.3. İHH

Dünyanın birçok bölgesinde insani yardım çalışmaları gerçekleştiren bir sivil toplum kuruluşudur. 1992 yılında gönüllü faaliyetlerle Balkanlar'da yaşanan insanlık trajedileri sonrası hizmetlerine başlayan kuruluş günümüzde uluslararası zor durumda, savaşta, kıtlıkta, afetlerde mağdur insanlara insani yardım ulaştırmaya çalışmaktadır. Kuruluş insani yardım, insan hakları, insani diplomasi, acil yardım, arama kurtarma, gönüllü faaliyetleri ve bilinçlendirme faaliyetlerini yürütmektedir.¹⁷

2.4. AKUT

1996 yılında kurulan bir sivil toplum kuruluşudur. Kuruluş, özellikle dağcılık sporlarıyla uğraşan kişilerden oluşan bir grup tarafından kurulmuş ve acil durum arama kurtarma faaliyetlerine odaklanmıştır. AKUT, Türkiye'de ve yurtdışında arama kurtarma, afet yardımı ve eğitim programları düzenlemekte ve kriz bölgelerindeki insani yardım operasyonlarına katılmaktadır. Özellikle deprem, sel, çığ, yangın gibi acil durumlarda hızlı bir şekilde müdahale etmek ve hayat kurtarmak amacıyla faaliyet gösteren AKUT, gönüllülük esasına dayalı çalışmaları ile tanınmış bir kuruluştur.¹⁸

3. Sivil Toplum Kuruluşları ve Sosyal Medya

Sosyal medya, günümüzde sadece bireylerin değil aynı zamanda kurum ve kuruluşların seslerini duyurabilmek ve geniş çevrelere ulaşabilmek için kullanmış oldukları bir araç haline gelmiştir. Klasik medyada mevcudiyetin oldukça maliyetli ve zor oluşu sivil toplum kuruluşlarını alternatif yeni medya araçlarını bulmaya ve kullanmaya sevk etmiştir. Böylelikle sivil toplum kuruluşları, ulaşmakta zorluk yaşadığı kişi ve kitlelere daha rahat bir şekilde erişebilmekte ve yeni maliyet etkin programlar geliştirerek etkili organizasyonlar gerçekleştirebilmektedirler.¹⁹

¹⁶ Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği (SHUDER), "Tüzük" (Erişim 5 Kasım 2023).

¹⁷ İnsani Hak ve Hürriyetleri ve İnsani Yardım Vakfı (İHH), "Hakkımızda" (Erişim 14 Kasım 2023).

¹⁸ AKUT Arama Kurtarma Derneği (AKUT), "Tarihçe" (Erişim 5 Kasım 2023).

¹⁹ Emine Şardağı, "Sosyal Medyada Kurumsal Kimlik: Türkiye'deki Vakıf ve Derneklerin Twitter Kullanımının Değerlendirmesi." *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/3 (2017), 346.

Sivil toplum kuruluşları dijital medya kanallarını çoğunlukla bilgi temin etmek, siyasal ve sosyal hareketler olarak kendilerini tanıtmak, üyeler arası diyalogu güçlendirmek, yeni üyeler kazanmak, farkındalık oluşturma, farklı sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği yapmak, bağış ve fon toplama, hareket ve eylemlerini düzenleyip organize edebilmek ve eylemlerini topluma duyurmak maksadıyla kullanmaktadırlar.²⁰

Sivil toplum kuruluşlarının kurulumu ve devam ettirilmesi, mekânsal ortamın sağlanması ve idamesi, üyelerin bazı sebeplerden bir araya gelme zorunluluğu ve bir takım resmi süreçlerden dolayı zor olabilmektedir. Fakat günümüzde sosyal medya uygulamalarının gelişmesi ve geniş kitleler tarafından kullanılmaya başlaması ile sivil toplum kuruluşlarının gruplar kurması ve organizasyonlar gerçekleştirmesi süreci kolaylaşmaya başlamıştır. Sivil toplum kuruluşları sosyal medya araçlarını kullanarak hızlı ve ücretsiz bir şekilde üyelerine ulaşabilmekte ve faaliyet ve etkinlik düzenleyebilmektedir. Tüm bu süreçler için herhangi bir izin yahut onaya ihtiyacın olmayışı süreçleri hızlandıran bir faktördür.²¹ Birçok kurum ve kuruluş günümüzde vatandaşlarla sosyal ağlar ve mikroblogları kullanarak iletişim sürecini yürütmektedir. Böylelikle sosyal medya uygulamaları, kurumsal bilgilerin paylaşıldığı, fikir alışverişlerinin yapıldığı, hedef ve politikaların paylaşıldığı platformlar haline almıştır.²²

Sosyal medya, sivil toplum kuruluşları için artık bir iletişim seçeneği olmaktan çıkmış ve yaşamsal bir öneme haiz olmaya başlamıştır. Dijital medya araçlarının etkili kullanımı sivil toplum kuruluşlarına kaynak kullanımı konusunda önemli avantajlar kazandırmış, geniş topluluklara düşük bütçeler ile ulaşımı mümkün hale getirmiştir.²³

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Kızılay, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, İHH ve AKUT gibi önemli sivil toplum örgütlerinin 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri gibi afet durumlarında dijital medya kullanımlarını inceleyerek, bu örgütlerin afet anında etkili iletişim, koordinasyon, yardım taleplerinin iletimi ve toplumun duygusal bağını güçlendirme gibi süreçlerdeki performanslarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, sivil toplum örgütlerinin afet durumlarında dijital medya kullanımının toplumsal etkilerini anlamayı ve gelecekteki afetlere daha etkili bir şekilde müdahale etme stratejilerine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

²⁰ Mutlu Binark- Koray Löker, "Sivil Toplum Örgütleri İçin Bilişim Rehberi". Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (2011), 15.

²¹ Nihat Akbıyık- Musa Öztürk, "Sivil Toplum ve Sosyal Medya Perspektifinde "Arap Baharı" ve "Wall Street" i İşgal Et" Eylemleri." *Malatya, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II, İnönü Üniversitesi* (2012), 1013.

²² Emrah Koparan vd., "Amasya'daki STK'ların Sosyal Medya Kullanma Düzeyleri." (2015), 2.

²³ Niyazi Gümüş- Leyla Ağaçcı, "Sivil Toplum Örgütlerinin Pazarlama İletişiminde Sosyal Medya Kullanımı: Kızılay ve Yeşilay Üzerinde Bir Araştırma 1." *Third Sector Social Economic Review* 53/2 (2018), 642.

Araştırmanın Önemi

Günümüzde geleneksel medyanın aksine çok yönlü iletişim imkânı veren dijital medya kanallarının kullanım alanı sosyal yaşamın birçok yerine yerleşmiş bulunmaktadır. Bu durum sosyal hayatta birçok faaliyet yürütmekte olan sivil toplum kuruluşlarının da faaliyetlerinde bu mecralara eskiden daha fazla yönelmelerine sebep olmuştur. Bu açıdan sivil toplum kuruluşlarının yeni medya araçlarını ne şekilde ve hangi etkinlikte kullandıklarını ortaya koymak, günümüz sivil toplum faaliyetlerini anlamak ve gelecekte daha etkili uygulamalar geliştirilmesi için yol gösterici olacağından önem arz etmektedir.

Araştırma Yöntemi

Araştırma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmış olup içerik analizi yöntemi kullanılacaktır. İçerik analizi sosyal bilimlerde 1980'li yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Sosyal bilimlerde en popüler ve hızlı genişleyen bir teknik olarak karşımıza çıkmıştır.²⁴ İçerik analizi yöntemi, sorunların sistemli ve taraf tutmadan sunulmasını amaçlamaktadır.²⁵ İçerik analizi, yapılacak araştırmayla ilgili yazılı, görsel ve dijital medya platformlardaki belgeleri inceleme ve anlama yöntemidir.^{26 27} İçerik analizine kişilerin söyledikleri sözlerinin ve yazılarının sayısal verilere, kodlara ve kategorilere dönüştürülme süreci denilebilir.²⁸

Çalışma, deprem bölgesinde çalışmalarını yürüten Kızılay, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, İHH ve AKUT'un X (Eski adıyla "Twitter") uygulaması özelinde 6 Şubat-6 Mart arasındaki süreçte yardım ve destek faaliyetlerini yürütürken dijital medya araçlarını nasıl kullandığına, afet ve gönüllülük bilinci oluşturmadan insani yardım faaliyetlerine ve toplumsal katılımı artırmadan duyu ve empati inşasına kadar bir dizi önemli alanı kapsamaktadır. Bu amaçla ilgili kuruluşların yapmış olduğu paylaşımlar incelenmiş olup içerik analizi yöntemi ile analiz edilerek tematik olarak gruplara ayrılmış ve farklı açılardan değerlendirilmeye çalışılmıştır.

²⁴ Deniz Alanka, "Nitel Bir Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi: Teorik Bir Çerçeve." *Kronotop İletişim Dergisi* 1/1 (2024), 62-82.

²⁵ Abdullah Koçak- Özgür Arun, "İçerik Analizi Çalışmalarında Örneklem Sorunu." *Selçuk İletişim Dergisi* 4/3 (2006), 21-28.

²⁶ İdris Güçlü, *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri teknik-yaklaşım-uygulama*. (Ankara: Nobel akademik yayıncılık, 2019).

²⁷ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (Ankara: Seçkin akademik ve mesleki yayınlar, 2018).

²⁸ Ayşe Hepkul, "Bir Sosyal Bilim Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi." *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18/1 (2002), 2.

Bulgular

Çalışmada yapılmış olan içerik çözümlmelerinden elde edilen sonuç ve bulgulara bu başlık altında yer verilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede araştırılan kuruluşların X (Twitter) uygulamasını çoğunlukla hangi amaçlarla kullandığını anlamak ve ilgili sayfadan ne gibi içeriklerin paylaşıldığı araştırılmaya çalışılmıştır.

Şekil 1. İncelenen Kuruluşların X (Twitter) Hesap Girişleri

Tablo 1: Çalışmada kullanılan X hesap bilgileri

Hesap Bilgileri	KIZILAY	SHUDER	AKUT	İHH
Hesap Hakkında	<p>#SensizOlmaz</p> <p>Kurumsal:</p> <p>@KizilayKurumsal</p> <p> Kızılay Yatırım:</p> <p>@KizilayYatirim</p> <p> Destek:</p> <p>@KizilayDestek</p> <p> En:</p> <p>@RedCrescent</p> <p> </p>	<p>Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi Meşrutiyet Mah. Karanfil Sk. Zafir İş Merkezi Kat:4 No:86 Kızılay, Ankara / info@shuder.org / 0 530 200 18 86</p>	<p>Amatör bir ruh ve profesyonel çalışma ilkeleri ile 1996 yılında hayat kurtarmak için kurulan AKUT, binlerce gönüllüsü ile yanınızda!</p>	<p>İHH İnsani Yardım Vakfı; savaş, afet ve yoksulluk olan tüm ülke ve bölgelerde faaliyetler yürütür.</p> <p>English:</p> <p>@İHHen</p> <p>- العربي:</p> <p>@İHHar</p> <p>- Kurdi:</p> <p>@İHHkurdi</p>
Hesap Katılım Tarihi	Ocak 2010	Aralık 2018	Şubat 2010	Şubat 2010
Hesaptaki Toplam Gönderi Sayısı	32,1 bin gönderi	2.535 gönderi	11,3 bin gönderi	47,1 bin gönderi
Takipçi Sayısı	1,1 milyon	11,1 bin	593,7 bin	509,3 bin
Takip Edilen Sayısı	78	99	30	503

Tablo 1, çalışmada kullanılan X hesaplarına ilişkin genel bilgiler sunmaktadır. Tabloda hesaplar hakkında genel bilgiler, hesapların katılım tarihi, hesaplardaki gönderi sayısı, takipçi sayıları takip edilen sayıları ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kızılay hesabında kurumsal hesap bilgileri, hashtag bilgisi, Kızılay yatırım hesabı ve İngilizce hesabıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. SHUDER hesabında derneğin genel merkezinin adresi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. AKUT hesabı hakkında

kullanılan bilgilere bakıldığında AKUT'un kuruluş tarihi ve kuruluş nedeni ile ilgili bir söze yer verilmiştir. İHH hesabı hakkında ise kuruluşun misyonuyla ilgili genel bilgiler verilmiş ve kuruluşun İngilizce Arapça ve Kürtçe hesaplarına yer verilmiştir. Hesapların katılım tarihine bakıldığında X'de (Eski adıyla Twitter) en erken açılan hesap Kızılay'ın hesabı olduğu görülmektedir. Hesapların toplam gönderi sayılarına bakıldığında 47,1 bin sayısı ile ilk sırada yerini alan İHH olmuştur. Bu durumun toplum ve gönüllüleriyle iyi bir etkileşim ve iletişim içinde olduğu görülmektedir. Hesapların takipçi sayılarına bakıldığında 1,1 milyon takipçiyle en fazla takipçi sayısı olan Kızılay olmuştur. Kızılay'ın köklü ve devletin de desteklediği bir dernek olmasıyla değerlendirilebilir. Derneklerin en düşük takip edilen sayısı ile AKUT olmuştur. Bu durumun diğer paydaş ve gönüllüleriyle az etkileşim ve iletişimde olduğu göstermektedir.

Tablo 2: Çalışmada kullanılan X mesajlarının amaçları

Temalar	KIZILAY		SHUDER		AKUT		İHH	
	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)
Toplumsal dayanışma ve gönüllülük	83	16	2	4	2	2	56	18
Kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri	9	2	0	0	84	75	60	20
İnsani yardım ve ihtiyaç değerlendirmesi	115	23	0	0	0	0	70	23
Psikososyal destekler	8	2	5	11	0	0	6	2

Bağış ve destek çağırısı	91	18	0	0	1	1	56	18
Başsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri	3	1	10	23	3	3	9	3
Bilgilendirme ve eğitim	152	30	24	55	15	13	27	9
Minnettarlık ve paylaşılan hikayeler	43	8	3	7	7	6	21	7
Toplam	504	100	44	100	112	100	305	100

Tablo 2'de Kızılay, SHUDER, AKUT ve İHH Twitter hesaplarından depremle ilgili atılan tweetlerin amacına ilişkin tablo sunulmaktadır. Bu temalar sözü bahis olan derneklerin paylaşımlara göre sınıflandırılmıştır. Buna göre paylaşımlara; toplumsal dayanışma ve gönüllülük (yardım dağıtımının yapılması ve koordinasyonunun sağlanması, gönüllü ve gönüllülük çalışmalarının önemi), kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri yardım isteme (arama kurtarma çalışmalarının titizliğinin önemi, kriz ortamında güvenliğinin sağlanması ve olası bulaşıcı hastalıkları önleme ve yararlıların tedavisi ve tahliyesi), insani yardım ve ihtiyaç değerlendirmesi (din dil, ırk ve cinsiyet ayrımının yapılmaması ve yardımlarının yapılması, acil, zorunlu ve orta dereceli ihtiyaçlarının yapılması ilgili mesajlar) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu temalarla birlikte psikososyal destekler (afet ve kriz anlarda insanların ruhsal açıdan yaşadıkları problemler yönelik koruyucu, önleyici ve rehabilite edici hizmetler), bağış ve destek çağırısı (acil kan ihtiyaçları, temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik bağış kampanyaları) başsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (çeşitli kurum ve kuruluşların kendi gönüllü ve çalışanlarıyla ilgili destek mesajları), bilgilendirme ve eğitim (her türlü asparagas haberlere karşı doğru bilgilendirme çalışmaları, deprem öncesi, sırasında ve sonrasında neler yapılması noktasında eğitim çalışmaları), minnettarlık ve paylaşılan hikayeler (depremzedelerin kurtarıma anaları ve teşekkürleri) ilgili temalar da yer almaktadır.

Kızılay web sayfasında, ülkemizde ve dünyada kırılğan grupların var olan iyilik halini ve toplumsal dirençliğini artırmak, insan onuruna ve insan haklarına uygun ıstıraplarını dindirmek ve harekete geçmek, kriz anlarında toplumun temel ihtiyaçlarını doğru tespit ve temin etmek, toplumu doğru bilinçlendirmek, etkileşim ve iletişimde olmak misyonuna sahip olduğunu belirtmektedir²⁹ Bu derneğin X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek orandan en düşük orana doğru şu şekilde değişiklik gösterdiği görülmüştür: Bilgilendirme ve eğitim (%30), insani yardıı ve ihtiyaç değerlendirmesi (%23), bağış ve destek çağırısı (%18), toplumsal dayanışma ve gönüllülük (%16), minnettarlık ve paylaşılan hikayeleri (%8), kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri (%2), psikososyal destekler (%2) ve bağsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (%1). Kızılay'ın misyonu ve X uygulaması paylaşımları birlikte ele alındığında her ikisinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

SHUDER'in tüzüğü incelendiğinde ülkemizde ve dünyada dezavantajlı grupların var olan problemlerini tespit etmek, problemlerine çözüm üretmek ve müdahale etmek, var olan iyilik hallerini artırmak; insan hakları, sosyal adalet, farklılıklara saygı ve insan onuruna yaraşır bir şekilde koruyucu, önleyici ve rehabilite edici hizmetler vermek, sosyal hizmetin temel ilke ve değerleriyle ilgili bilgilendirme ve eğitim faaliyetleri düzenleme amaçlarını güttükleri görülmektedir.³⁰ Bu derneğin X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek orandan en düşük orana doğru şu şekilde değişiklik gösterdiği görülmüştür: Bilgilendirme ve eğitim (%55), toplumsal dayanışma ve gönüllülük (%4), minnettarlık ve paylaşılan hikayeleri (%7), psikososyal destekler (%11) ve bağsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (%23). SHUDER'in amacı ve X uygulaması paylaşımları birlikte ele alındığında her ikisinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

AKUT web sayfasında, doğal afetlerde, büyük kazalarda etkilenen depremzedelerin, kazazedelerin mağduriyetlerini gidermek için gönüllü olarak, amatör bir çalışma ve profesyonel bir bakış açısıyla en kısa sürede mağdurlara ulaşmak ve onların durumları tespit etmektir. Bununla beraber arama kurtarma faaliyetleri yapmak, mağdurlara ilk yardıı hizmetleri sunmak ve gerekli durumlar ve koşullarda onları emniyetli bir şekilde nakillerini sağlamak ve bu tür olaylarda can kaybını en aza indirmek ve arama kurtarma konusunda toplum bilgilendirme çalışmaları yapmak misyonuna sahip olduğu görülmektedir.³¹ Bu derneğin X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek orandan en düşük orana doğru şu şekilde değişiklik gösterdiği görülmüştür: kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri (%75), bilgilendirme ve eğitim (%13), minnettarlık ve paylaşılan hikayeleri (%6), bağsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (%3),

²⁹ Kızılay, "Neler Yapıyoruz?"

³⁰ SHUDER, "Tüzük"

³¹ AKUT, "Tarihçe"

toplumsal dayanışma ve gönüllülük (%2) ve bağış ve destek çağrısı (%1). AKUT'un misyonu ve X uygulaması paylaşımları birlikte ele alındığında her ikisinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

İHH web sayfasında, din, dil, ırk, mezhep ve bölge ayrımı gözetmeksizin dünyanın herhangi bir bölgesinde yerinden yurdundan edinmiş, dara düşmüş, zulme uğramış, evsiz barksız kalmış, savaşlar ve doğa olayları gibi nedenlerle mağdur olmuş tüm insanlara insani yardım ulaştırmak ve onların insani hak ve hürriyetlerini ihlal edecek her türlü durum ve olayları önlemek misyonunu taşıdıkları göstermektedir.³² Bu derneğin X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek orandan en düşük orana doğru şu şekilde değişiklik gösterdiği görülmüştür: İnsani yardım ve ihtiyaç değerlendirmesi (%23), kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri (%20), bağış ve destek çağrısı (%18), toplumsal dayanışma ve gönüllülük (%18), bilgilendirme ve eğitim (%9), minnettarlık ve paylaşılan hikayeleri (%7), başsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (%3) ve psikososyal destekler (%2). İHH'nin misyonu ve X uygulaması paylaşımları birlikte ele alındığında her ikisinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

Tablo 3 Çalışmada Kullanılan X Paylaşımlarının İçerik Unsurları

İçerik Unsurları	Kızılay		SHUDER		AKUT		İHH	
	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı	Yüzde (%)
Fotoğraf/Görsel	353	70	38	86	34	30	147	48
Video	148	29	0	0	38	34	138	45
Yalnızca Metin	3	1	6	14	40	36	20	7
Toplam	504	100	44	100	112	100	305	100

Tablo 3'de Kızılay, SHUDER, AKUT ve İHH'nin X uygulamasında paylaştığı mesajların içeriksel unsurlara yer verilmiştir. Görsel iletişim unsurları, afetin neden olduğu yıkımlarının ve hasarlarının daha iyi tespit edilmesi ve bu durumlarının oluşturduğu duygu ve düşüncelerinin kamuoyuna daha net aktarılması için çok önemli ve etkili bir iletişim aracıdır. Dolayısıyla çalışma kapsamında derneklerin paylaştığı mesajlarda görsel unsurlara da yer verildiği tespit edilmiştir.

³² İHH, "Hakkımızda"

Kurum	Paylaşım içeriği	Beğen i Sayısı	Görüntülen me sayısı	Saat ve Tarih
İHH	Çalışın! Yaptıklarınızı Allah Resulü de Mü'minler de görecektir. Tevbe, 105 (Fotoğraf da bulunuyor)	19,8 Bin	612,5 Bin	14:21 · 10 Şub 2023
KIZILAY	Şef @Danilo_Zanna, Malatya'da aşçılarımız ve gönüllülerimizle birlikte mutfağımızda yemek pişiriyor.	20,3 Bin	690,6 Bin	10:39 · 11 Şub 2023
SHUDER	Değerli Meslektaşlarımız, 6 Şubat deprem felaketinden etkilenenlere yönelik psiko-sosyal destek sunacak gönüllüler için 18-19 Şubat tarihlerinde SHUDER Youtube Kanalından canlı yayın şeklinde "AFET VE ACİL DURUMLARDA PSİKOSOSYAL DESTEK ve MÜDAHALE EĞİTİMİ"* ++(2. Bir flood ile devam eden görsel öğeli paylaşım)	385	34,6 Bin	22:59 · 14 Şub 2023
AKUT	Deprem bölgesinde telefon hatlarının kullanıma açık kalabilmesi için; - Depremden etkilenen yakınlarınıza ulaşmak için mümkünse kısa mesaj servisini (SMS) kullanın. - Telefon görüşmesi yapmak zorundaysanız olabildiğince kısa tutun, hatları gereğinden fazla meşgul etmeyin.	966	294,4 Bin	7:40 · 6 Şub 2023

X uygulaması afetler öncesi, sırasında ve sonrasında yetkili mercilerle daha sağlıklı bir iletişim kurabilmek için metin, fotoğraf ve video paylaşımlarına imkân sunmaktadır. İçeriksel unsurlar incelendiğinde, Kızılay'ın %70 ile görsel ağırlıklı mesajlar paylaştığı görülmüştür. Bunu %29 ile video ve %1 ile yalnızca metin içerikli mesajlar takip etmiştir. SHUDER'in %86 ile görsel içerikli paylaşımlar yaptığı tespit edilmiştir. Bunu %14 ile yalnızca metin içerikli mesajlar takip etmiştir. AKUT'un %36 ile yalnızca metin, %34 ile video ve %30 ile ise görsel içerikli mesajlar

paylaştığı bulgulanmıştır. İHH'nin ise %48 ile görsel, %45 ile video ve %7 ile yalnızca metin içerikli mesajlar paylaşmıştır. Dört derneğin de görsel, video ve metin içerikli mesajların paylaşması kamuoyunu doğru bir şekilde bilgilendirme amacı taşıdıkları sonucuna varılmıştır.

Tablo 4: Çalışmada derneklerin X'te kullanılan hesapların en çok beğeni alan paylaşımları

Tablo 4 görüldüğü gibi Kızılay, SHUDER, AKUT ve İHH'nin X'te kullanılan hesapların en çok beğeni alan paylaşımları yer almaktadır. En çok beğeni toplayan (20,3 Bin) ve görüntüleme sayısı (690,6 Bin) alan Kızılay'ın "*Şef @Danilo_Zanna, Malatya'da aşçılarımız ve gönüllülerimizle birlikte mutfağımızda yemek pişiriyor.*" metin içerikli paylaşımı olmuştur. Bu mesajda Türkiye ve dünya çapında tanınan ünlü bir şefin kriz anında Kızılay'a yardım etmesi hem kamuoyunun hem de Kızılay gönüllülerinin gönlüne girmiştir. Aynı zamanda birlik, beraberlik ve dayanışma mesajını da vermiştir. Akabinde en çok beğeni (19,8 Bin) ve görüntü sayısı (612,5 Bin 10) alan paylaşım İHH'nin "*Çalışın! Yaptıklarınızı Allah Resulü de Mü'minler de görecektir. (Tevbe, 105)*" metin içerikli paylaşımı olmuştur. İHH'nin bu mesajında hem kamuoyunun hem gönüllerinin hem de paydaşlarının milli ve manevi duygularına hitap ederek affettin oluşturmuş olduğu hasarları tespit etmek, can kayıplarını en aza indirmek ve arama kurtarma faaliyetlerine hız kazandırmak sonucuna varılabilir. Devamında AKUT'un 966 beğeni ve 294,4 Bin görüntüleme sayısı ile "*Deprem bölgesinde telefon hatlarının kullanıma açık kalabilmesi için; Depremden etkilenen yakınlarınıza ulaşmak için mümkünse kısa mesaj servisini (SMS) kullanın. Telefon görüşmesi yapmak zorundaysanız olabildiğince kısa tutun, hatları gereğinden fazla meşgul etmeyin.*" metin içerikli mesajı olmuştur. AKUT bu mesajıyla kriz anında yetkili mercilerle daha hızlı bir şekilde iletişim ve koordinasyon halinde olmak, arama kurtarma faaliyetlerinde kendi çalışanları ve gönüllüleri ile etkili ve güçlü bir iletişim kurmak ve afetin neden olduğu can kayıplarını en aza indirmek amacı taşıdığı söylenebilir. SHUDER'in 385 beğeni ve 34,6 bin görüntüleme sayısı ile "*Değerli Meslektaşlarımız, 6 Şubat deprem felaketinden etkilenenlere yönelik psiko-sosyal destek sunacak gönüllüler için 18-19 Şubat tarihlerinde SHUDER Youtube Kanalından canlı yayın şeklinde *'AFET VE ACİL DURUMLARDA PSİKOSOSYAL DESTEK ve MÜDAHALE EĞİTİMİ'* ++(2. Bir flood ile devam eden görsel öğeli paylaşım)*" Metin içerikli paylaşımı olmuştur. SHUDER bu mesajda Afet sırasında ve sonrasında sosyal hizmetin etik ve değer ilkelerine göre meslektaşlarına ve gönüllerine psikolojik ilk yardım eğitimi vermek ve afetzedelere psikososyal destek sağlama amaçlarını güttüğünü ifade edilebilir.

Tartışma ve Sonuç

Araştırmamızda incelenen farklı ana odakları olan sivil toplum örgütlerinin paylaşımlarında içerik unsurları ve temalarının farklılık göstermesi her birinin farklı misyonlara ağırlık vererek çalışmalar yürüttüklerini göstermektedir. Bu durum da sivil toplum örgütlerinin kurumsal

yapılarının X (Twitter) uygulaması kullanım özelliklerini ve amaçlarını doğrudan etkileyen bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca, bazı sivil toplum örgütlerinin içerik unsurlarını daha dengeli bir şekilde kullanırken, diğer bazı sivil toplum kuruluşlarının ise bir unsura fazla odaklandıkları görülmektedir. Bu durum, takipçilerin paylaşımlarla etkileşimini doğrudan etkileyebilir. Dolayısıyla, daha fazla vatandaşa ulaşmayı hedefleyen kuruluşlar, içerik unsurlarını çeşitlendirmek suretiyle erişimlerini artırabilirler.

Deprem sürecinde yaşanan yardım koordinasyonunun düzenlenmesi, gönüllü vatandaşların organize edilmesi, kamuoyunun anlık gelişmeler hakkında bilgilendirilmesi ve bağış organizasyonu gibi karmaşık görevlerin X (Twitter) uygulaması aracılığıyla hızlı ve düşük maliyetle yürütüldüğü tespit edilmiştir. Bu durum, sosyal medyanın afetlerdeki önemini vurgulamakta; X (Twitter) gibi platformlar, acil durumlarda hızlı ve etkili iletişim sağlama konusunda kritik bir araç olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, afet dönemleri sonrasında sosyal medya aracılığıyla bağış yapma davranışını inceleyen Dilmen ve arkadaşlarının (2024) bulguları ile uyumludur.³³ Dikmen ve arkadaşları çalışmalarında sosyal medyanın kuruluşlarca bilgilendirme, koordinasyon ve bağış için etkili bir araç olduğu ve misyonlarına uygun paylaşımlarla etkileşimi artırdıkları sonucuna erişmişlerdir. Aynı zamanda gönüllülerin ve sivil toplum kuruluşlarının afet yardımı ve koordinasyonunda önemli bir rol oynadığını da göstermektedir. Bu tür teknolojik araçlar ve gönüllü katkılar, toplumun daha iyi bir afet hazırlığı ve yönetimi sağlama konusunda büyük bir potansiyele sahiptir. Çanakçı ve arkadaşları (2022), sosyal medyanın afet ve kriz yönetiminde kullanımına dair yapmış oldukları çalışmada sosyal medyanın afet yönetimi dönemlerinde kullanımının halk ve kurumların koordinasyon ve iş birliklerinin sağlanması açısından olumlu sonuçları olduğu sonucuna varmışlardır.³⁴ Bu bulguların çalışmamızın sonuçları ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Günümüz dünyasında teknolojik gelişmeler çok hızlı bir şekilde gerçekleşmekte ve sosyal medya uygulamaları yenilenmektedir. Geçmişte popüler ve kullanım alanı geniş olan birçok teknoloji ve alet günümüzde popülerliğini yitirmiştir. Gelecekte neyin ne ölçüde kullanılacağı belki bilinmemektedir. Fakat sivil toplum kuruluşlarının sürekli olarak var olacağı konusunda net bir kanı oluşmaktadır. Teknolojik gelişmelerin kadim kurumları yeni konjonktürlere ayak uydurmaya itmesi, geleneksel birtakım kurum yapılarının güncellenmesini gerektirmiş ve gerektirecektir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde sivil toplum kuruluşlarının günümüzde de gelecekte de teknolojiyi etkili bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu bağlamda hedeflenen kitlelerin yoğun kullandığı uygulamalar incelenmeli ve bu uygulamalar verimli ve aktif bir şekilde kullanılmalıdır. Afet sonrası

³³ Caner Varol vd., "Afet Dönemlerinde Sosyal Medyanın Bağış Tercihlerindeki Rolü: 6 Şubat Kahramanmaraş Depremleri Üzerine Bir İnceleme." *Yeni Medya Elektronik Dergisi* 8/3 (2024), 537-567.

³⁴ Merve Çanakçı vd., "Afet ve kriz yönetiminde sosyal medyanın kullanımı üzerine bir araştırma: Twitter örneği." *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 11/3 (2022), 896.

yapılan birtakım çalışmalara bakıldığında sosyal medya gibi teknolojik araçların afet dönemlerinde koordinasyon-organizasyon, bilgilendirme, acil durum paylaşımı, yardım dağıtımı, yardımların efektif dağılımı gibi birçok konuda hayati bir rol oynadığı görülmektedir.^{35 36 37} Ayrıca, sivil toplum kuruluşlarının bu süreçte teknolojik yeniliklere adapte olması bir gereklilik halini almıştır. Bu bulguların çalışmanın sonuçlarını desteklediği görülmektedir. Değerlendirmeler ışığında çalışmanın sonuçlarına göre; derneklerin X hesaplarının katılım tarihlerine bakıldığında, X (Eski adıyla Twitter) platformunda en erken açılan hesabın Kızılay'a ait olduğu görülmektedir. Hesapların toplam gönderi sayılarına bakıldığında 47,1 bin sayısı ile ilk sırada yerini alan İHH olmuştur. Bu durumun toplum ve gönüllüleriyle iyi bir etkileşim ve iletişim içinde olduğu sonucuna varılmıştır. Hesapların takipçi sayılarına bakıldığında 1,1 milyon takipçiyle en fazla takipçi sayısı olan Kızılay olmuştur. Kızılay'ın köklü ve devletin de desteklediği bir dernek olmasıyla değerlendirilebilir. Derneklerin en düşük takip edilen sayısı ile AKUT olmuştur. Bu durumun diğer paydaş ve gönüllüleriyle az etkileşim ve iletişimde olduğu sonucunu elde edilmiştir. Derneklerin X uygulamasında atılan mesajların amaçları incelendiğinde Kızılay'ın X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek oranla bilgilendirme ve eğitim (%30) ve en düşük oranla başsağlığı mesajları ve dayanışma ziyaretleri (%1) içerikli mesajlar paylaşmıştır. SHUDER de X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde bilgilendirme ve eğitim (%55) oranıyla en yüksek çıkmıştır. En düşük oran ise toplumsal dayanışma ve gönüllülük (%4) içerikli mesajlar paylaşmıştır. AKUT'un X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde en yüksek oranla kurtarma, güvenlik ve sağlık hizmetleri (%75) ve en düşük oranla destek çağrısı (%1) içerikli mesajlar paylaşmıştır. İHH'nın X uygulamasında paylaşımları incelendiğinde ise en yüksek oranla insani yardım ve ihtiyaç değerlendirmesi (%23) ve en düşük oranla psikososyal destekler (%2) içerikli mesajlar paylaşmıştır. Dört derneğin misyonu ve X uygulaması paylaşımları birlikte ele alındığında her ikisinin birbiriyle örtüştüğü ve misyonlarına göre mesajlar paylaştığı sonucu elde edilmiştir.

Derneklerin X uygulamasında paylaştığı içeriksel unsurlar incelendiğinde, Kızılay'ın %70 ile görsel ağırlıklı mesajlar paylaştığı görülmüştür. Bunu %29 ile video ve %1 ile yalnızca metin içerikli mesajlar takip etmiştir. SHUDER'in %86 ile görsel içerikli paylaşımlar yaptığı tespit edilmiştir. Bunu %14 ile yalnızca metin içerikli mesajlar takip etmiştir. AKUT'un %36 ile yalnızca metin, %34 ile video ve %30 ile ise görsel içerikli mesajlar paylaştığı bulgulanmıştır. İHH'nın ise %48 ile görsel, %45 ile video ve %7 ile yalnızca metin içerikli mesajlar paylaşmıştır. Dört derneğin

³⁵ Mısra Erkaraman, "Sosyal Medyanın Depremlerde Kullanımı: 6 Şubat Pazarlık ve Elbistan Depremleri Örneği." *SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL (SSSJournal)* 9/112 (2023), 7344.

³⁶ Yeşim Argın, "Doğal afetlerde sosyal medya kullanımı: 2023 Kahramanmaraş depremi özelinde Twitter örneği." *İnsanat Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2023), 159.

³⁷ Soudip Roy Chowdhury et al., D-Sieve. Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web- WWW '15 Companion (2015), 1232.

de görsel, video ve metin içerikli mesajlar paylaşarak kamuoyunu doğru bir şekilde bilgilendirme amacı taşıdığı görülmüştür. Derneklerin X'te kullanılan hesaplarında en çok beğeni alan paylaşımların, misyon ve vizyonlarına uygun şekilde yapılan paylaşımlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öneriler

Günümüzün değişen ve gelişen koşulları ile afetler hem sonuçları hem de müdahale yöntemleri açısından değişmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının bu alanlarda yürüttükleri çalışmalarda birtakım değişikliklere uyum sağlayabilmeleri gerekmektedir. Bu açıdan geleceğin şartlarına uyum noktasında bazı önerilerin sunulması önemli olduğu düşünülmektedir. Bazı öneriler şu şekildedir:

- Farklı sosyal medya platformlarının farklı kitlelere hitap ettiği göz önünde bulundurularak, hedef kitleye uygun platformlar seçilerek toplumun daha fazla kesimine hitap etmeli ve bu platformlarda düzenli bir şekilde içerik üretilmelidir.
- Sosyal medya kullanımı için net bir planlama yapılmalı ve hedeflerin, stratejilerin ve değerlendirme gibi unsurların doğru bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir.
- Sosyal medyada tek taraflı değil, etkileşimli bir şekilde iletişim süreci takip edilerek destekçi, bağışçı, gönüllü vs. topluluk üyelerinin katılımını teşvik edecek etkileşimli etkinlikler ve kampanyalar düzenlenmelidir. Bu şekilde, kuruluşlar destekçilerle güçlü bir bağ kurabilirler.
- Sivil toplum kuruluşları, sosyal medya paylaşımlarını metinlere ek olarak görsel öğeler ile daha fazla desteklemelidirler.
- Hedef kitleye ulaşmak için doğru hashtagler seçilmeli ve kullanılmalıdır.
- Sosyal medya hesaplarında olası afetlere karşı bilinçlendirici ve farkındalığı arttırıcı daha fazla video ve görsel ile eğitim çalışmaları yapılmalıdır. Bu olası bir afet durumunda daha etkili çalışmaların yapılabilmesini sağlayacaktır.

Araştırmaacıların Katkı Oranı Beyanı	Yazarların çalışmadaki katkı oranları şu şekildedir: 1. Yazar: %50, 2. Yazar: %50 (Her iki yazar eşit oranda katkı sunmuştur)
Değerlendirme	Çift Taraflı Kır Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir lisans üstü çalışmadan üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	The contribution rates of the authors in the study are as follows: 1st Author: 50%, 2nd Author: 50% (Both authors contributed equally)
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any postgraduate study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Alemdar Yeniçeri, Mine vd. "Çevreci Sivil Toplum Kuruluşlarının İnstagram Paylaşımlarını Diyaloğsal İlkeler ve Halkla İlişkiler Modelleri Bağlamında Okumak." *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences* 59 (2020), 299-331.
- Akbıyık, Nihat – Öztürk, Musa. "Sivil Toplum ve Sosyal Medya Perspektifinde "Arap Baharı" ve "Wall Street" i İşgal Et" Eylemleri." *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II, İnönü Üniversitesi, Malatya* (2012), 1003-1027.
- Akıncı Vural, Z. Beril vd. "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma." *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 5/20 (2010), 3348-3382.
- AKUT, AKUT Arama Kurtarma Derneği. "Tarihçe". Erişim 5 Kasım 2023. <https://www.AKUT.org.tr/tarihce>
- Bilbil, Emel Karayel – Polat, Ahmet Fuat. "Kadın Odaklı Sivil Toplum Kuruluşlarında Gerçekleştirilen İletişim Faaliyetleri." *Selçuk İletişim* 14.1 (2021), 336-362.
- Alanka, Deniz. "Nitel Bir Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi: Teorik Bir Çerçeve." *Kronotop İletişim Dergisi* 1/1 (2024), 62-82.
- Argın, Yeşim. "Doğal afetlerde sosyal medya kullanımı: 2023 Kahramanmaraş depremi özelinde Twitter örneği." *İnsanat Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2023), 159.
- Binark, Mutlu – Löker, Koray. "Sivil Toplum Örgütleri İçin Bilişim Rehberi." Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, 2011.
- Bozkanat, Esra. "Sivil Toplum Kuruluşlarının Sosyal Medyada İlişki Kurma ve İletişim Stratejileri: Yeşilay Türkiye Facebook Sayfası Örneği." *Erciyes İletişim Dergisi* 7/1 (2020), 149-168.
- Cankurtaran, Özlem vd. "Güçlenmeyi Güç, Güçsüzlük, Baskı ve Güç İlişkileri Temelinde Anlamak." *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi* 31.4 (2020), 1913-1939.
- Ceren, Adem. "Afetler ve İnsani Yardım Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/2 (2021), 289-312.
- Çanakçı, Merve vd. "Afet ve kriz yönetiminde sosyal medyanın kullanımı üzerine bir araştırma: Twitter örneği." *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 11/3 (2022), 896.
- Erkaraman, Mısra. "Sosyal Medyanın Depremlerde Kullanımı: 6 Şubat Pazarlık ve Elbistan Depremleri Örneği." *SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL (SSSJournal)* 9/112 (2023), 7344.
- Genç, Zülfü. "Web 2.0 Yeniliklerinin Eğitimde Kullanımı: Bir Facebook Eğitim Uygulama Örneği." *Akademik Bilişim* 10 (2010), 10-12.
- Güçlü, İdris. *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri teknik-yaklaşım-uygulama*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Gümüş, Niyazi – Ağaççı, Leyla. "Sivil Toplum Örgütlerinin Pazarlama İletişiminde Sosyal Medya Kullanımı: Kızılay ve Yeşilay Üzerinde Bir Araştırma 1." *Third Sector Social Economic Review* 53.2 (2018), 637-661.
- Hepkul, Ayşe. "Bir Sosyal Bilim Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi." *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18/1 (2002), 1-12.
- İHH, İnsani Hak ve Hürriyetleri ve İnsani Yardım Vakfı. "Hakkımızda". Erişim 14 Kasım 2023. <https://www.IHH.org.tr/hakkimizda>

- Karaboğa, Mehmet Tahir. "Dijital Medya Okuryazarlığında Anne ve Baba Eğitimi." *OPUS International Journal of Society Researches* 14/20 (2019), 2040-2073.
- Kızılay, Türkiye Kızılay Derneği. "Neler Yapıyoruz?". Erişim 5 Kasım 2023. <https://www.kizilay.org.tr/neler-yapiyoruz>
- Koçak, Abdullah – Arun, Özgür. "İçerik Analizi Çalışmalarında Örneklem Sorunu." *Selçuk İletişim* 4/3 (2006), 21-28.
- Koparan, Emrah vd. "Amasya'daki STK'ların Sosyal Medya Kullanma Düzeyleri." (2015). İnet-Tr'15, XX. Türkiye'de İnternet Konferansı (1-3 Aralık 2015), İstanbul Üniversitesi
- Köseoğlu, Ahmet Murat – Çevikel, Gökhan. "Yumuşak Güç: İnsani Yardım Operasyonları ve Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler." *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2014).
- Odabaşı, H. Ferhan vd. "Eğitim İçin Yeni Bir Ortam: Twitter." *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 2/1 (2012), 89-103.
- Riemer, Kai et al. "Enterprise microblogging." *Wirtschaftsinformatik* 52 (2010), 387-390.
- SHUDER, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği. "Tüzük". Erişim 5 Kasım 2023. <http://www.shuder.org/Sayfa/tuzuk1741>
- Roy Chowdhury, S., Purohit, H., & Imran, M. D-Sieve. Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web- *WWW '15 Companion*, (2015), 1227-1232.
- Roy Chowdhury, Soudip et al. "D-Sieve. Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web" *WWW '15 Companion* (2015), 1232.
- Sonakalan, Abdülkadir. *İşitme Engelli Bireylerde Bir Sosyalleşme Kanalı Olarak Sosyal Medya*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şardağı, Emine. "Sosyal Medyada Kurumsal Kimlik: Türkiye'deki Vakıf ve Derneklerin Twitter Kullanımının Değerlendirmesi." *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/3 (2017), 337-362.
- TDK, Türk Dil Kurumu. "Dijital Medya". Erişim 14 Aralık 2023 <https://sozluk.gov.tr/>
- Varol, Caner vd. "Afet Dönemlerinde Sosyal Medyanın Bağış Tercihlerindeki Rolü: 6 Şubat Kahramanmaraş Depremleri Üzerine Bir İnceleme." *Yeni Medya Elektronik Dergisi* 8/3 (2024), 537-567.
- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin akademik ve mesleki yayınlar, 2018.

Atıf: Sağlam, Abdulkadir (2024). "Çevresel Sorunların İnsan Sağlığına, Ekonomiye ve Dünyaya Verdiği Zararların Analizi".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 123-147.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1553015>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 20.09.2024

Makale Kabul Tarihi: 09.12.2024

ÇEVRESEL SORUNLARIN İNSAN SAĞLIĞINA, EKONOMİYE VE DÜNYAYA VERDİĞİ ZARARLARIN ANALİZİ

Abdulkadir Sağlam*

Özet

Çalışma, çevre sorunlarını ele alarak yaşanılabilir bir dünya için farkındalık oluşturma amacı ile yapılmıştır. İklim değişikliği, çölleşme, biyolojik çeşitlilik kaybı, ormansızlaşma, ozon tabakasının tahribatı, hava, su ve toprak kirliliği, tehlikeli ve plastik atıklar, deniz ve okyanus kirliliği gibi çevre sorunları sürdürülebilir kalkınmayı tehlikeye atmakta; insanların güvenliği, sağlığı ve üretkenliği, diğer canlı türlerinin bekası ve gıda güvenliği ile su kaynakları üzerinde tehdit oluşturmaktadır.1960'lı yıllardan itibaren, çevre sorunları ile ilgili önlemlere yönelik girişimler tedricen toplumların gündeminde yer almaya ve uluslararası düzeyde çevre politikalarının belirlenmesinde etkili olmaya başlamıştır. Çevre politikalarının temel amacı, çevre kalitesini belirli bir düzeyde tutarak, toplumsal refahı mümkün olan en yüksek seviyeye getirmektir. Çevre politikaları ülkeler bazında farklılık gösterse de ortak bir hedef olarak öne çıkan temel kavram "sürdürülebilir kalkınma"dır. Sürdürülebilir kalkınma ile ekonomik ve sosyal gelişme kaydedilirken, doğal kaynakların korunarak, gelecek nesillerin yararlanmasına imkân sağlamasını teminen çevre üzerinde oluşan insan baskısının azaltılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Sorunları, İklim Değişikliği, Biyoçeşitlilik Kaybı, Hava Kirliliği, Ormansızlaşma

* Dr, Serbest Ekonomi Araştırmacısı, E-mail: kadir.saglam1982@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3484-9358>

Citation: Sağlam, Abdulkadir (2024). "Analyzing The Damages Caused By Environmental Problems To Human Health, Economy and The World".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 123-147.

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1553015](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1553015)

Article Type: Research Article

Application Date: 20.09.2024

Accepted Date: 09.12.2024

ANALYZING THE DAMAGES CAUSED BY ENVIRONMENTAL PROBLEMS TO HUMAN HEALTH, ECONOMY AND THE WORLD

Abdulkadir Sağlam**

Abstract

The study was conducted with the aim of raising awareness for a livable world by addressing environmental problems. Environmental problems such as climate change, desertification, loss of biodiversity, deforestation, destruction of the ozone layer, air, water and soil pollution, hazardous and plastic wastes, marine and ocean pollution jeopardize sustainable development and pose a threat to the safety, health and productivity of people, the survival of other living species, food security and water resources. Since the 1960s, initiatives to take measures against environmental problems have gradually started to be on the agenda of societies and to be effective in determining environmental policies at the international level. The main objective of environmental policies is to maximize social welfare by keeping environmental quality at a certain level. Although environmental policies vary across countries, the basic concept that stands out as a common goal is "sustainable development". Sustainable development aims to reduce the human pressure on the environment by protecting natural resources and ensuring that future generations can benefit from them while achieving economic and social development.

Keywords: Environmental Problems, Climate Change, Biodiversity Loss, Air Pollution, Deforestation

** Dr, Freelance Economy Researcher, E-mail: kadir.saglam1982@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3484-9358>

Giriş

21. yüzyılın en büyük toplumsal zorlukları, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve diğer çevre sorunları gibi birtakım dinamikler tarafından oluşturulmaktadır. Bu zorlukların üstesinden gelmek ve toplumu sürdürülebilir bir geleceğe doğru yönlendirmek için çevre politikalarının yüksek kaliteli verilere ve en son bilimsel görüşlere dayandırılması gerekmektedir. Ancak bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin hızlı temposu, araştırma bulguları ile çevre politikaları arasında kalıcı boşluklar yaratmaktadır. Giderek artan bilimsel literatür çalışmaları, çevresel verileri sentezlemeye ve yorumlamaya yönelik araçlar, karar alıcıların kritik sürdürülebilirlik sorunlarındaki eğilimleri daha iyi anlamalarına yardımcı olmakta ve bilinçli politika kararlarını desteklemektedir.

Bilim insanları yıllardır dünyayı iklim değişikliğinin tehlikeleri konusunda uarmaktadır. Aralık 2015'te 196 ülke Paris Anlaşmasını kabul ederek, küresel ortalama sıcaklığı sanayi öncesi seviyelerin "çok altında" 2 °C ve ideal olarak 1,5 °C'nin altında tutmak için iklim değişikliğini azaltmayı taahhüt etmiştir. Bu ısınma seviyelerinin üzerinde, iklim değişikliğinin etkilerinin hızlanması ve tersine dönüşün daha zor olması beklenmektedir.¹ Ancak bu, söz konusu ısınma seviyeleri aşıldıktan sonra tüm umutların yitirildiği anlamına gelmemektedir, zira iklim etkileri her zaman değişkenlik göstermektedir.

Geçtiğimiz yıl, Paris Anlaşması'nın hedeflerine yönelik ilerlemenin ilk küresel değerlendirmesi korkunç bir tabloyu ortaya koyarak, dünya bu hedefin çok uzağında sonucuna varılmıştır. Yenilenebilir enerjinin rekor düzeyde yaygınlaşmasına rağmen, sera gazı (GHG) emisyonları artmaya devam etmektedir. Yakın zamanda yapılan bir analiz, küresel sera gazı emisyonlarının geçen yıl zirveye ulaşmış olabileceğini öne sürse de², artık hızla düşmeye başlamaları zorunlu hale gelmiştir. Mevcut emisyon hızıyla dünya, kalan karbon bütçesini (küresel olarak toplumun ısınmayı 1,5°C ile sınırlandırmak için yüzde 50 şansa sahip salabileceği toplam sera gazı miktarı) on yılın sonundan önce tüketeceği ön görülmektedir.

Kötüleşen çevre felaketleri, yaygın ekolojik kaybı, sömürü ve kirlilikle mücadele eden sayısız tür için giderek büyüyen bir tehdit oluşturmaktadır. Biyoçeşitlilik, insan refahını destekleyen ekosistemlerin işleyişi için gerekli olduğundan,³ hızlı kaybı, iklim değişikliğinden hemen sonra, zamanımızın en ciddi ve geri döndürülemez çevresel krizi olarak ortaya çıkmıştır. 2022 yılında 196

¹ Hoegh-Guldberg, Denis Jacob, M. Taylor, T. Guillén Bolaños, M. Bindi, S. Brown, I. A. Camilloni, et al. "The Human Imperative of Stabilizing Global Climate Change at 1.5°C." *Science* 365 (6459): eaaw6974. Erişim:11 Eylül 2024 <https://doi.org/10.1126/science.aaw6974>.

² Fyson, Cl, Neil Grant, Nandini Das, Victor Maxwell, Carley Reynolds, Joeri Rogelj, Carl-Friedrich Schleussner, and Olivia Waterton. "When Will Global Greenhouse Gas Emissions Peak?" *Climate Analytics*. Erişim: 10 Eylül 2024 <https://climateanalytics.org/publications/when-will-global-greenhouse-gas-emissions-peak>.

³ Díaz, Sack, Fargione, Jeremy, Floo. Stuart Chapin Iii, and David Tilman. "Biodiversity Loss Threatens Human Well-Being." *PLOS Biology* 4 (8): e277. Erişim: 10 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.0040277>.

ülke, Kunming-Montreal Küresel Biyoçeşitlilik Çerçevesi (GBF) ile biyoçeşitliliği koruma taahhütlerini iki katına çıkarmayı kabul etti. Kunming-Montreal Çerçevesi, karaların ve denizlerin yüzde 30'unun etkin bir şekilde korunması ve yönetilmesi gerektiğini, bu alanların sürdürülebilir kullanımının biyolojik çeşitliliğin korunması ile tamamen tutarlı olması gerektiğini vurgulamaktadır. Dünyadaki koruma alanları halihazırda karaların yaklaşık yüzde 17'sini ve okyanusların yüzde 8'ini kapsıyor olsa da birçok koruma alanı biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmakta başarısız olmuştur.

Çevresel değişimler dünyamıza ve yaşamlarımıza olumsuz etkileri birçok farklı şekilde deneyimlenmektedir. Kuraklık, sel, hava kirliliği ve orman yangınları gibi günlük yaşamımızda artan sıklıkta hissettiğimiz etkilerin yanı sıra ekosistemlerin bozulması ve sosyal refahın azalması gibi risklerle de karşı karşıya olduğumuz aşıkardır. Bu doğrultuda çalışmada çevresel değişimlerin, insan sağlığına, ekonomiye ve dünyaya verdiği zararlar anlatılmaktadır.

1. Çevresel Sorunlar

1.1. İklim Değişikliğinin Azaltılması

Toplum, hızlı ısınma, aşırı hava olayları ve ekosistem çöküşü ile belirginleşen acil durumla karşı karşıyadır. Dünya yüzey sıcaklıkları halihazırda sanayi öncesi seviyelerden 1.1°C daha sıcak, belki de en son kanıtlara göre 1.7 °C'ye kadar daha sıcak⁴ ve artmaya devam etmektedir. Mevcut ısınma oranları son 24.000 yılın en yüksek seviyesindedir.⁵ Kayıtlara geçen en sıcak 10 yılın tamamı 2010 yılından sonra gerçekleşmiştir ve 2023 yılı en sıcak yıl olmuştur.⁶ Orman yangınları, sıcak hava dalgaları ve kuraklıklar giderek artmaktadır. Okyanus asitlenmesi ve deniz ısı dalgaları, mercan resifleri gibi değerli ekosistemleri muazzam bir strese sokmakta ve yeri doldurulamaz biyoçeşitliliklerini ciddi şekilde tehdit etmektedir.

İklim değişikliği muazzam ekonomik ve sosyal maliyetler doğurmaktadır. İklim felaketleri son 20 yılda 2,8 trilyon ABD doları değerinde hasara yol açmıştır.⁷ İklim değişikliği nedeniyle, dünya ekonomisi halihazırda 2050'ye kadar yüzde 19'luk bir gelir azalması yaşayacağı

⁴ UNFCCC. 2023b. "Technical Dialogue of the First Global Stocktake. Synthesis Report by the Co-Facilitators on the Technical Dialogue." United Nations Framework Convention on Climate Change. Erişim: 10 Eylül 2024, https://unfccc.int/documents/631600?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw48vBhBbEiwAzqrZVPnlooZn6KVSSn439nPazIwe8v0K4bR1ej9IaLH0vIxnhH0pIwRjxoClcAQAvD_BwE.

⁵ Osman, M. B., Jessica E. Tierney, Jiang Zhu, Robert Tardif, Gregory J. Hakim, Jonathan King, and Christopher J. Poulsen. "Globally Resolved Surface Temperatures since the Last Glacial Maximum." Nature 599 (7884): 239–44. Erişim: 9 Eylül 2024 <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03984-4>.

⁶ NOAA. "Annual 2023 Global Climate Report." National Centers for Environmental Information | National Oceanic and Atmospheric Administration. Erişim: 9 Eylül 2024 <https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202313>.

⁷ Newman, Roney. and Ilan Noy. "The Global Costs of Extreme Weather That Are Attributable to Climate Change." Nature Communications 14 (1): 6103. Erişim: 8 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1038/s41467-023-41888-1>.

öngörülmektedir.⁸ Deniz seviyesinin yükselmesi kıyı ve alçakta yaşayan toplulukları tehdit ederken, kötüleşen kuraklıklar milyonlarca insanı su ve gıda güvensizliğine maruz bırakmaktadır. Dünya nüfusunun neredeyse yarısı iklim değişikliğine karşı oldukça hassas bölgelerde yaşamaktadır ve tahminen 1,2 milyar insan yüzyılın ortasına kadar iklim mültecisi haline gelebileceği tahmin edilmektedir.⁹

İnsan faaliyetleri sonucu, özellikle de sera gazlarının (GHG) emisyonu, iklim değişikliğinin başlıca etkenlerini oluşturmaktadır. Atmosferdeki karbondioksitin en az iki milyon yıldır en yüksek seviyede olması, daha fazla emisyon olmasa bile küresel sıcaklıkların artmaya devam etmesini sağlamaktadır. İklim modelleri, 2023 itibarıyla ısınmayı 1,5 °C ile sınırlama şansının %50 olması için küresel toplumun en fazla 250 milyar ton karbondioksit daha salabileceğini tahmin etmektedir; bu da mevcut salım hızıyla sadece altı yıl daha karbondioksit salımına eşdeğer olmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla küresel emisyonların hızla düşmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Ancak 2015 Paris İklim Değişikliği Anlaşmasının imzalanmasından yaklaşık on yıl sonra bile sera gazı emisyonları artmaya devam etmektedir.

Dünyanın iklim sisteminde bir dizi tehlikeli noktaya yaklaşıyor olabileceği göz önüne alındığında, bu eğilimi tersine çevirmek için acil eylem zorunlu hale gelmiştir.¹¹ Örneğin, küresel ısınma permafrostun çözülmesine neden olmakta ve bu durum büyük miktarlarda gömülü karbonu serbest bırakarak ısınmayı daha da şiddetlendirmektedir.¹² Grönland'da eriyen buzullardan gelen tatlı su Atlantik Okyanusu'nun tuzluluk oranını azaltarak Kuzey Atlantik meridional devri daim sirkülasyonunu zayıflatmakta ve sonunda tamamen çökmesine neden olarak Batı Avrupa'da sıcaklıkların düşmesine ve dünya genelinde hızlı yerel iklim değişikliğine yol açabilmektedir.

2022'den bu yana, dünya iklim değişikliğinin azaltılması konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. 2022'deki COP27'de ülkeler, iklim felaketleri karşısında en savunmasız ülkelere

⁸ Kotz, Mavlo, Anders Levermann, and Leonie Wenz. "The Economic Commitment of Climate Change." *Nature* 628 (8008): 551–57. Erişim: 8 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07219-0>.

⁹ IPCC, "Summary for Policymakers." In *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, 1–34. Geneva, Switzerland. Erişim: 8 Eylül 2024, doi: 10.59327/IPCC/AR6- 9789291691647.001.

¹⁰ Lamboll, Rodriguez. Dani., Zebedee Roe. Jim. Nicholls, Christopher J. Smith, Jarmo S. Kikstra, Edward Byers, and Joeri Rogelj. "Assessing the Size and Uncertainty of Remaining Carbon Budgets." *Nature Climate Change*, October, 1– 8. Erişim: 7 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1038/s41558-023-01848-5>

¹¹ Lenton, Toom .Mateus, Dee.I. Armstrong McKay, S. Loriani, J.F. Abrams, S.J. Lade, J.F. Donges, M. Milkoreit, et al. "The Global Tipping Points Report 2023." Exeter, UK: University of Exeter. Erişim: 7 Eylül 2024, <https://global-tipping-points.org>

¹² Natali, Sam, Mayne, John P. Holdren, Brendan M. Rogers, Rachael Treharne, Philip B. Duffy, Rafe Pomerance, and Erin MacDonald. "Permafrost Carbon Feedbacks Threaten Global Climate Goals." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118 (21): e2100163118. Erişim: 5 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1073/pnas.2100163118>, 2021.

yardım etmek üzere bir "kayıp ve zarar" fonu oluşturmak için çok önemli bir adım attılar.¹³ 2023'teki COP28'de taraflar, çok gecikmeli de olsa, fosil yakıtlardan uzaklaşmayı kabul ederek tarihi bir adım atmışlardır.¹⁴ Güneş enerjisine yapılan yatırımlar 2023 yılında ilk kez petrol üretimini geçerek, yenilenebilir enerji kaynakları genel olarak daha rekabetçi hale gelmiştir. Elektrikli araç satışları 2023'te bir önceki yıla göre yüzde 35 artış göstermiş, yeşil inşaat ve tarımsal yenilikler tüm dünyada denenmeye başlanmıştır.¹⁵ Belki de en önemlisi, iklim değişikliği konusunda küresel farkındalık ve emisyonları azaltma isteği hiç bu kadar yüksek olmamıştı. Yakın zamanda 125 ülkede yapılan bir anketin sonuçlarına göre; dünyanın üçte ikisinden fazlası insanların iklim eylemlerini desteklemek için kişisel gelirlerinin yüzde 1'i oranında katkıda bulunmaya istekli, yüzde 86'sı iklim yanlısı sosyal normları kabul ettiği ve yüzde 89'u yoğunlaştırılmış siyasi eylem talebinde bulunduğu¹⁶ çıkarımları yapılmıştır. Bu eğilimler devam ettiği takdirde, küresel sera gazı emisyonları 2024 yılında düşmeye başlayabileceği öngörülmektedir.¹⁷

İklim değişikliğinin azaltılmasına ilişkin küresel söylemin büyük bir kısmı CO2'ye odaklanmış olsa da metan emisyonlarının azaltılması, önümüzdeki birkaç yıl içinde ısınma oranını azaltmak için en uygun maliyetli stratejilerden biridir.¹⁸ Fosil yakıtların üretimi, taşınması ve kullanımı, insan kaynaklı metan emisyonlarının yüzde 35'ini oluşturmaktadır. Bu emisyonların yüzde 70'inden fazlası mevcut teknolojilerle önlenemez ve yüzde 45 kadarı sıfır net maliyetle veya hatta kârla azaltılabilir.¹⁹ Etkili stratejiler arasında sızıntıları önlemek için fosil yakıt altyapısının sık sık bakımdan geçirilmesinin yanı sıra rutin yakma ve boşaltma işlemlerinin yasaklanması yer almaktadır. Bu çözümler doğal gazın boşa harcanmasını önleyeceği gibi, bunun yerine sızıntı onarımlarının maliyetini karşılamak için de satışa sunulabilir. İklimle ilgili kaygılardan bağımsız olarak, daha çevreci metan politikalarının uygulanması için yasal süreçlerle desteklenmesi şarttır. Bununla birlikte, ortak bir eylem olmadan, metan sızıntıları iklim değişikliğinin azaltılmasına yönelik küresel çabalar için ciddi ve artan bir endişe oluşturmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, 2023 yılında uydular tarafından tespit edilen büyük metan sızıntılarının sayısı 2022 yılına kıyasla

¹³ UNFCCC. "COP28 Agreement Signals 'Beginning of the End' of the Fossil Fuel Era." United Nations Framework Convention on Climate Change. 2023. Erişim: 6 Eylül 2024, <https://unfccc.int/news/cop28-agreement-signals-beginningof-the-end-of-the-fossil-fuel-era>

¹⁴ UNFCCC. 2023b a.g.e

¹⁵ IEA, "Global Methane Tracker 2024." International Energy Agency. Erişim: 6 Eylül 2024, <https://www.iea.org/reports/global-methane-tracker-2024/key-findings>

¹⁶ Andrés, Leon, George Jack, and Suneira Reina. "The Economic and Health Impacts of Inadequate Sanitation." In Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science. Erişim: 7 Eylül 2024, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.561>

¹⁷ Fyson vd, a.g.e

¹⁸ United Nations Environment Programme and Climate and Clean Air Coalition. Global Methane Assessment: Benefits and Costs of Mitigating Methane Emissions. Nairobi: United Nations Environment Programme,

¹⁹ IEA, a.g.e

iki kat daha fazladır.²⁰ 2022 yılında, Türkmenistan'daki iki fosil yakıt sahasından, muhtemelen eskiyen Sovyet ekipmanlarından kaynaklanan sızıntılar, Birleşik Krallık'ın 2022 yılındaki tüm karbondioksit emisyonlarından daha fazlasına eşdeğer olan 4,4 milyon ton metan salmıştır. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nde, tek bir kaynaktan saatte birden fazla ton metan salan sızıntı olarak tanımlanan 600'den fazla süper yayıcı olay yaşanmıştır.²¹ Metanın güçlü kısa vadeli ısınma etkileri göz önüne alındığında, sayıları giderek artan süper yayıcı metan sızıntıları iklim hedeflerini tehlikeye atmakta ve gezegeni tehlikeli noktalara itme riski taşımaktadır.

Daha fazla şeffaflık, endişe alanlarını belirleyerek ve kirleticiler üzerinde baskı oluşturarak metan sızıntılarının ele alınmasına yardımcı olabilir. Türkmenistan kısa bir süre önce metan emisyonlarını azaltmak ve en büyük sızıntılarını kapatmak için, uluslararası baskı nedeniyle bir yol haritası açıkladı.²² Yakın zamanda Uluslararası Metan Emisyonları Gözlemevi'nin kurulması doğru yönde atılmış bir adımdır (UNEP 2023). Metanı uzaydan yüksek hassasiyet ve doğrulukla ölçebilecek ve verileri yapay zekâ tarafından otomatik olarak analiz edilecek yeni bir uydu olan MethaneSAT'ın fırlatılması da önemli bir gelişmedir.²³

1.2.Hava Kirliliği

Hava kirliliği, halk sağlığına yönelik en ciddi çevresel tehdit olmaya devam etmektedir. Çapı 2,5 PM'den küçük ince partikül maddelere (PM_{2,5}) uzun süreli maruz kalma, 2021 yılında 7,8 milyon erken ölüme neden olarak küresel ölümlerin yüzde 12'sine yakınına oluşturmuştur.²⁴ Hava kirliliği, pulmoner ve kardiyovasküler hastalıklar da dahil olmak üzere ciddi sağlık komplikasyonlarıyla bağlantılıdır.²⁵ Yer seviyesindeki ozon kirliliği, solunum yollarında

²⁰ IEA, a.g.e

²¹ Carrington, Derik, and Carrington, Dayle, Environment editor. 2023. "Mind-Boggling' Methane Emissions from Turkmenistan Revealed." The Guardian, May 9, 2023, sec. World news. Erişim: 7 Eylül 2024 <https://www.theguardian.com/world/2023/may/09/mind-boggling-methane-emissions-from-turkmenistan-revealed>.

²² Carrington, a.g.e

²³ Khurana, Maulo, and Hiroko Tabuchi. "Tracking an Invisible Climate Menace From 360 Miles Above." The New York Times, March 4, 2024, sec. Climate. Erişim: 8 Eylül 2024, <https://www.nytimes.com/interactive/2024/03/03/climate/methane-satellite-launchglobal-warming.html>

²⁴ Brauer, Mimus, Roth, Aleksandr Y. Aravkin, Peng Zheng, Kalkidan Hassen Abate, Yohannes Habtegiorgis Abate, Cristiana Abbafati, et al. "Global Burden and Strength of Evidence for 88 Risk Factors in 204 Countries and 811 Subnational Locations, 1990– 2021: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2021." The Lancet 403 (10440): 2162– 2203. Erişim: 7 Eylül 2024, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(24\)00933-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(24)00933-4)

²⁵ Lee, Kino, Rong Bing, Joanne Kiang, Sophia Bashir, Nicholas Spath, Dominik Stelzle, Kevin Mortimer, et al. "Adverse Health Effects Associated with Household Air Pollution: A Systematic Review, Meta-Analysis, and Burden Estimation Study." The Lancet Global Health 8 (11): e1427–34. Erişim: 8 Eylül 2024, [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30343-0](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30343-0)

iltihaplanmaya neden olarak astım gibi akciğer hastalıklarını şiddetlendirebilmektedir.²⁶ Hamile anne adaylarının yüksek düzeyde ozon, ince partikül madde ve nitrojen dioksit maruz kalmaları düşük doğum ağırlıklarına yol açabilmektedir.²⁷

Hava kirliliğinin halk sağlığı açısından önemine rağmen, etkilerinin ve ülkelerin çevre politikalarına verdiği tepkiyi doğru bir şekilde ölçmek zordur. Rüzgâr, hava kirleticilerini ülkelerin sınırlarının ötesine taşımakta, bu nedenle bir ülkedeki hava kalitesi, rüzgâr yönündeki komşularının faaliyetlerine bağlı olabilmektedir.²⁸

Orman yangınları sürekli büyüyen hava kirliliğinin kaynağını oluşturmaktadır. 2023 yılının 6-8 Haziran tarihleri arasında New York şehri gizemli, dumanlı bir pusla kaplanmış ve kasvetli gökyüzünün altında şehir neredeyse tanınmaz hale gelmiştir. Kanada'nın Quebec eyaletinden gelen orman yangını dumanı, New York'taki PM2.5 kirlilik seviyelerinin arka plandaki günlük ortalama 9.0 µg/m³ değerinin 11 katına çıkmasına neden olmuş, New York birkaç gün boyunca dünyadaki en kötü hava kalitesine sahip şehirlerden biri olmuştur.²⁹ O günlerde astım sendromu acil servis ziyaretleri yüzde 44 oranında artmıştır.³⁰ Küresel olarak, genellikle orman yangınlarından kaynaklanmakla birlikte yüksek PM2.5 konsantrasyonlarına kısa süreli maruz kalma, her yıl bir milyondan fazla erken ölümlerle sonuçlanmıştır.³¹

Orman yangınları, büyük miktarlarda karbon monoksit, metan ve ince partikül madde yayan doğal bir hava kirliliği kaynağıdır. Dünya daha temiz enerji kaynaklarına doğru geçiş yaptıkça ve iklim değişikliği bitki örtüsünün yanmasını kolaylaştırdıkça, orman yangınlarının baskın bir hava kirliliği kaynağı haline gelmesi muhtemel olmuştur.³²

²⁶ Zhang, Joe., Yongjie Wei, and Zhangfu Fang. "Ozone Pollution: A Major Health Hazard Worldwide." *Frontiers in Immunology* 10 (October). <https://doi.org/10.3389/fimmu.2019.02518>

²⁷ Zhou, Woe., Xin Ming, Yunping Yang, Yaqiong Hu, Ziyi He, Hongyan Chen, Yannan Li, Jin Cheng, and Xiaojun Zhou. "Associations between Maternal Exposure to Ambient Air Pollution and Very Low Birth Weight: A Birth Cohort Study in Chongqing, China." *Frontiers in Public Health* 11 (March). <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1123594>

²⁸ Zhang, Yuni., Zhengcheng Song, Shaojian Huang, Peng Zhang, Yiming Peng, Peipei Wu, Jing Gu, et al. "Global Health Effects of Future Atmospheric Mercury Emissions." *Nature Communications* 12 (1): 3035. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-23391-7>

²⁹ Newburger, Erik. "New York City Tops World's Worst Air Pollution List from Canada Wildfire Smoke." CNBC. June 7, 2023. <https://www.cnbc.com/2023/06/07/canadian-wildfire-smoke-nyc-residents-urged-to-stayinside.html>

³⁰ Chen, Kai, Ma, Yaa, Michelle Lee Bell, and Wan Yang. "Canadian Wildfire Smoke and Asthma Syndrome Emergency Department Visits in New York City." *JAMA* 330 (14): 1385–87. <https://doi.org/10.1001/jama.2023.18768>

³¹ Yu, Wee., Rongbin Xu, Tingting Ye, Michael J. Abramson, Lidia Morawska, Bin Jalaludin, Fay H. Johnston, et al. "Estimates of Global Mortality Burden Associated with Short-Term Exposure to Fine Particulate Matter (PM_{2.5})." *The Lancet Planetary Health* 8 (3): e146–55. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(24\)00003-2](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(24)00003-2)

³² Knorr, Wayne, Frank Dentener, Stijn Hantson, Leiwen Jiang, Zbigniew Klimont, and Almut Arneth. "Air Quality Impacts of European Wildfire Emissions in a Changing Climate." *Atmospheric Chemistry and Physics* 16 (9): 5685–5703. <https://doi.org/10.5194/acp-16-5685-2016>.

İklim değişikliği bu eğilimi güçlendirmektedir. 1980'lerden bu yana, kısmen ısınan iklim nedeniyle, Amerika Birleşik Devletleri'nde orman yangınlarının yaktığı toplam alan yaklaşık dört kat artmıştır.³³ Batı Amerika Birleşik Devletleri'nin bazı bölgelerinde, orman yangınları son yıllarda partikül madde maruziyetinin yarısına kadar katkıda bulunmuştur ve orman yangını kirliliğinin kötüleşmeye devam edeceği tahmin edilmektedir.³⁴ 2023'te Kanada'da meydana gelen orman yangınları 18 milyon hektarlık alanı yutmuş ve o yıl küresel orman yangını karbon emisyonlarının yüzde 23'ü olan yaklaşık 480 milyon ton karbon emisyonu üretmiştir.³⁵

Özellikle tropikal bölgelerde orman yangınlarının çoğunu insanlar başlatırken, diğer bölgelerde ekosistemin doğal bir parçası olarak meydana gelirken bunların kontrol edilmesi zor olabilmektedir.³⁶ Bazı yangın müdahaleleri yangının daha da büyümesine neden olmaktadır. Örneğin, yangının bastırılması yanıcı ölü biyokütlenin birikmesine yol açarak daha az sıklıkta ancak daha şiddetli orman yangınlarına neden olabilmektedir.³⁷ Kontrollü yangının kasıtlı olarak uygulanması olan öngörülen yakmalar, arazideki yakıt miktarını ve dolayısıyla gelecekteki yüksek yoğunluklu yangın riskini azaltmaya yardımcı olur.³⁸ Bu da yangının altyapıya verdiği zararı ve orman yangını dumanına maruz kalma yoğunluğunu azaltmaya yardımcı olabilir. Ancak, öngörülen yangınlar, daha fazla insanın daha sık dumana maruz kalmasına neden olması, ince partikül maddeye maruz kalmaktan kaynaklanan halk sağlığı yükünü artırabilmektedir.³⁹ Bu nedenle, orman yangını dumanının halk sağlığı üzerindeki yükünü hafifletmeye yönelik stratejilerin hem maruz kalma düzeyini hem de sıklığını dikkate almak gerekmektedir.

-
- ³³ Burke, Michael, Driscoll, Sam Heft-Neal, Jiani Xue, Jennifer Burney, and Michael Wara. "The Changing Risk and Burden of Wildfire in the United States." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118 (2): e2011048118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2011048118>
- ³⁴ Franke, a.g.e.
- ³⁵ Copernicus., Som. "Copernicus: Canada Produced 23% of the Global Wildfire Carbon Emissions for 2023." Copernicus Atmosphere Monitoring Service. 2023. <https://atmosphere.copernicus.eu/copernicus-canada-produced-23-global-wildfire-carbon-emissions>,
- ³⁶ Jasechko, S, and Debra Perrone. 2021. "Global Groundwater Wells at Risk of Running Dry." *Science* 372 (6540): 418–21. <https://doi.org/10.1126/science.abc2755>.
- ³⁷ Steel, Zenet.Loomy., Hugh D. Safford, and Joshua Hoan. Viers. "The Fire Frequency-Severity Relationship and the Legacy of Fire Suppression in California Forests." *Ecosphere* 6 (1): art8. <https://doi.org/10.1890/ES14-00224.1>
- ³⁸ Fernandes, Penny and Hermínio S. Botelho. 2003. "A Review of Prescribed Burning Effectiveness in Fire Hazard Reduction." *International Journal of Wildland Fire* 12 (2): 117–28. <https://doi.org/10.1071/wf02042>, 2003.
- ³⁹ Rosenberg, Arthur, Sumi Hoshiko, Joseph R. Buckman, Kirstin R. Yeomans, Thomas Hayashi, Samantha J. Kramer, ShihMing Huang, Nancy H. F. French, and Ana G. Rappold. "Health Impacts of Future Prescribed Fire Smoke: Considerations From an Exposure Scenario in California." *Earth's Future* 12 (2): e2023EF003778. <https://doi.org/10.1029/2023EF003778>

1.3. Ağır Metaller

Arsenik, kadmiyum, krom, kurşun ve civa gibi ağır metaller insan vücudundaki hemen hemen her organ sistemi için toksiktir.⁴⁰ 2019 yılında, sadece kurşuna maruz kalmak, kaybedilen yaşam yıllarıyla ölçülen küresel hastalıkların yaklaşık yüzde birisini oluşturmaktadır.⁴¹ Özellikle çocuklar için zararlı olan kurşuna maruz kalmanın güvenli bir seviyesi yoktur.⁴² Çocukluk döneminde kurşuna maruz kalmak beyne ve merkezi sinir sistemine geri dönüşü olmayan zararlar vererek gelişimi geciktirmekte, bilişsel yeteneği azaltmakta ve antisosyal davranışları artırmaktadır.. Kurşuna maruz kalma ayrıca anemi, böbrek yetmezliği, hipertansiyon ve diğer ciddi sağlık sorunlarıyla da bağlantılı bir durum oluşturmaktadır.⁴³

Kurşuna maruz kalmak dünyanın her bölgesinde, özellikle de düşük ve orta gelirli ülkelerde yaygındır.⁴⁴ Kurşuna maruz kalmanın uzun süreli sağlık ve bilişsel etkileri nedeniyle, politikaların kurşuna maruz kalmayı başarılı bir şekilde azalttığı ülkeler bile, onlarca yıl önce meydana gelen maruziyetin sonuçlarından hala muzdariptir. Amerika Birleşik Devletleri'nde nüfusun yarısı erken çocukluk döneminde zararlı seviyelerde kurşuna maruz kaldığından bu durum 2015 yılı itibarıyla insanlarda ortalama 2,6 IQ'lık kayba neden olmuştur.⁴⁵ Kurşuna maruz kalmaya bağlı bilişsel yetenek kayıpları, bireylerin eğitimsel kazanımlarını ve mesleki üretkenliklerini engellemekte, bu da toplum için önemli ekonomik kayıplara dönüşmektedir. Örneğin Afrika'da bu kayıplar GSYH'nin yüzde dördünden fazlasına denk gelmektedir.⁴⁶

⁴⁰ Tchounwou, Paul. Brilliant., Clement G. Yedjou, Anita K. Patlolla, and Dwayne J. Sutton. "Heavy Metal Toxicity and the Environment." In *Molecular, Clinical and Environmental Toxicology: Volume 3: Environmental Toxicology*, edited by Andreas Luch, 133–64. Basel: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-7643-8340-4_6

⁴¹ Murray, Cole Jone. Layne, Aleksandr Y. Aravkin, Peng Zheng, Cristiana Abbafati, Kaja M. Abbas, Mohsen AbbasiKangevari, Foad Abd-Allah, et al. "Global Burden of 87 Risk Factors in 204 Countries and Territories, 1990–2019: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2019." *The Lancet* 396 (10258): 1223–49. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30752-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30752-2)

⁴² WHO. "Drinking-Water." World Health Organization. 2023. <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/drinking>,

⁴³ Larsen, Billy. and Ernesto Sánchez-Triana. "Global Health Burden and Cost of Lead Exposure in Children and Adults: A Health Impact and Economic Modelling Analysis." *The Lancet Planetary Health* 7 (10): e831–40. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(23\)00166-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(23)00166-3)

⁴⁴ Ericson, Bayer, Howard Hu, Emily Nash, Greg Ferraro, Julia Sinitsky, and Mark Patrick Taylor. "Blood Lead Levels in Low-Income and Middle-Income Countries: A Systematic Review." *The Lancet Planetary Health* 5 (3): e145–53. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30278-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30278-3)

⁴⁵ McFarland, Jin., Matt Emily, Hauer, and Aaron Reuben. "Half of US Population Exposed to Adverse Lead Levels in Early Childhood." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 119 (11): e2118631119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2118631119>

⁴⁶ Attina, Tom and Trasande, Lina. 2013. "Economic Costs of Childhood Lead Exposure in Low- and Middle-Income Countries." *Environmental Health Perspectives* 121 (9): 1097–1102. <https://doi.org/10.1289/ehp.1206424>

Diğer ağır metallere maruz kalmanın da ciddi sağlık sonuçları vardır, ancak mevcut verilerin sınırlı olması nedeniyle, ağır metal kirliliğinin temsili bir ölçütü olarak kurşuna maruz kalmanın sonuçlarına çalışmada yer verilmiştir.

1.4. Katı Atıklar

Dünya her yıl 2,1 milyar ton kentsel katı atık üretmektedir ve ciddi önlemler alınmadığı takdirde bu rakamın 2050 yılında 3,8 milyar tona yükseleceği tahmin edilmektedir.⁴⁷ Bu atıkların üçte biri açık çöplüklerde bertaraf edilmekte, dörtte biri ise yeterli izolasyon ve sıkıştırma önlemleri alınmadan ilkel depolama alanlarına yerleştirilmektedir.⁴⁸ Bu işlenmemiş atık dağları kolera, sıtma ve ishal gibi ölümcül hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Tüm bu atıkları yönetmek yüz milyarlarca dolarlık yıllık maliyetlere neden olmaktadır.⁴⁹ Dahası, katı atıklar ve bunların yanlış yönetimi en ciddi çevre sorunlarına katkıda bulunmaktadır. Örneğin, atıkların düzenli depolama sahalarında anaerobik çürümesi, Amerika Birleşik Devletleri'nde insan kaynaklı metan emisyonlarının neredeyse dörtte birine, dünya genelinde ise yüzde 10'a yakınına neden olmaktadır.⁵⁰ Atıkların açıkta yakılması da hava kirliliğinin önde gelen nedenlerinden biridir ve küresel PM2.5 emisyonlarının yaklaşık yüzde 11'ine ve siyah karbon emisyonlarının yüzde 7'sine neden olmaktadır.⁵¹

Küresel katı atıkların yaklaşık yüzde 12'si plastikten oluşmaktadır ve bu durum çevre sağlığı ve ekosistemin canlılığı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.⁵² Her yıl yaklaşık 22 milyon ton yanlış yönetilen plastik çevreye sızmakta⁵³, göllerde birikmekte veya okyanusa akarak deniz türlerine ve ekosistemlere zarar vermektedir. Yüzlerce balık türü, deniz kuşları, deniz memelileri ve tüm deniz kaplumbağası türleri plastik döküntüleri yutmakta veya bunlara dolanmaktadır. Mikroplastikler yüzünden balık ve diğer kontamine gıdaları tükettiğimizde plastik kaplardan su

⁴⁷ UNEP. "About Montreal Protocol." OzonAction. October 29, 2018. <http://www.unep.org/ozonaction/who-weare/about-montreal-protocol>

⁴⁸ Kaza, Suzan, Lisa Coe. Yao, Perinaz Bhada-Tata, and Frank Van Woerden. "What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050." Urban Development. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/30317>

⁴⁹ UNEP, a.g.e

⁵⁰ Savoca, Mousche. Save., Alexandra G. McInturf, and Elliott L. Hazen. "Plastic Ingestion by Marine Fish Is Widespread and Increasing." Global Change Biology 27 (10): 2188– 99. <https://doi.org/10.1111/gcb.15533>, 2021.

⁵¹ Klimont, Zoey, Kaarle Kupiainen, Chris Heyes, Pallav Purohit, Janusz Cofala, Peter Rafaj, Jens Borken-Kleefeld, and Wolfgang Schöpp. "Global Anthropogenic Emissions of Particulate Matter Including Black Carbon." Atmospheric Chemistry and Physics 17 (14): 8681–8723. <https://doi.org/10.5194/acp-17-8681>.

⁵² Kaza, a.g.e

⁵³ OECD. Global Plastics Outlook: Economic Drivers, Environmental Impacts and Policy Options. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd-ilibrary.org/environment/globalplastics-outlook_de747aef-en

içtiğimizde ve hatta nefes aldığımızda insan vücuduna girmektedir. Mikroplastiklerin insan sağlığı üzerindeki etkileri hala tam olarak anlaşılammış olsa da mikroplastikler yüksek kalp krizi, felç ve diğer hastalıklara yakalanma riskini artırmaktadır.⁵⁴

Atık yönetimi uygulamalarının iyileştirilmesi zorunlu olmakla birlikte, katı atık ve plastik kirliliği ile ilişkili çevresel sorunların üstesinden gelmek için yeterli değildir. Toplanan ve çöp sahalarında biriktirilen plastik atıklar çevreye sızabilmekte ve bazen hayvanlar tarafından taşınarak hassas yerlere ulaşabilmektedir.⁵⁵ Yakın zamanda yapılan analizler, tüm atıklar geri dönüştürülse bile plastik endüstrisinin hızla artan plastik tüketiminin mevcut projeksiyonları altında gezegensel sınırların kendisine ayrılan payını aşacağı tahmin edilmektedir.⁵⁶ Gerçek sürdürülebilirliğe ulaşmak için dünyanın hem atık yönetimini iyileştirmesi hem de üretilen atık miktarını azaltması gerekmektedir.

1.5. Su Kaynakları

Su, yaşamı ve ekosistemin canlılığını sürdürmek için gereklidir. Su ekosistemleri dünyadaki türlerin beşte birini desteklemekte, kıyı fırtınalarından korunma ve karbon depolama gibi temel hizmetleri sağlamaktadır. İnsanların içme, yıkanma ve temizlik için, ekinleri sulamak, enerji üretmek ve çok çeşitli endüstriyel süreçleri desteklemek için suya ihtiyacı vardır.⁵⁷

Tarım sektörü, su talebinin başlıca itici gücü ve su kirliliğinin önemli bir nedenidir. Tarımsal sulama, küresel tatlı su çekimlerinin yüzde 70'ini ve su tüketiminin yüzde 90'ını oluşturmaktadır. Dünyanın büyük bölümünde, özellikle de Suudi Arabistan'ın kuzeyi, İran ve Amerika Birleşik Devletleri'nin güneybatısı gibi yoğun tarım yapılan kurak bölgelerde yeraltı suyu seviyeleri düşmektedir. Fazla gübre ve diğer tarımsal kimyasalların ekili alanlardan akması, yüzey suyu kirliliğinin önde gelen nedenlerindedir. Hem su miktarı hem de kalitesi göz önünde bulundurulduğunda, dünya nüfusunun yarısından fazlası yılda en az bir ay su kıtlığına maruz kalmaktadır. İklim değişikliği, insan nüfusu ile tarımsal üretimde öngörülen artış nedeniyle, su

⁵⁴ Marfella Rino, Prattichizzo Francesco, Sardu Celestino, Fulgenzi Gianluca, Graciotti Laura, Spadoni Tatiana, D'Onofrio Nunzia, et al. "Microplastics and Nanoplastics in Atheromas and Cardiovascular Events." *New England Journal of Medicine* 390 (10): 900–910. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2309822>,

⁵⁵ Martín-Vélez, Ventura, Julián Cano-Povedano, Belén Cañuelo-Jurado, Cosme López-Calderón, Vanessa Céspedes, Macarena Ros, Marta I. Sánchez, et al. "Leakage of Plastics and Other Debris from Landfills to a Highly Protected Lake by Wintering Gulls." *Waste Management* 177 (April):13–23. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2024.01.034>

⁵⁶ Bachmann, Mike, Zibunas, an Hartmann, Victor Tulus, Sangwon Suh, Gonzalo Guillén-Gosálbez, and André Bardow, "Towards Circular Plastics within Planetary Boundaries." *Nature Sustainability*, March, 1– 12. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-01054-9> 2023.

⁵⁷ Flörke, Mick, Ellen Kynast, Ilona Bärlund, Stephanie Eisner, Florian Wimmer, and Joseph Alcamo. "Domestic and Industrial Water Uses of the Past 60 Years as a Mirror of Socio-Economic Development: A Global Simulation Study." *Global Environmental Change* 23 (1): 144–56. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2012.10.018>

kıtlığı önümüzdeki yıllarda daha da kötüleşecektir. Temiz su kıtlığının kötüleşmesi, atık suyun arıtılması ve yeniden kullanılması için altyapının genişletilmesinin aciliyetinin altı çizilmektedir.⁵⁸

Su kıtlığını hafifletmenin yanı sıra, iyileştirilmiş atık su yönetim sistemleri bir dizi çevresel etkinin azaltılmasına yardımcı olabilmektedir. Örneğin, tüm atık sularını arıtan şehirler yılda kişi başına ortalama 33 kg metan gazı yayarken, bu rakam atık su arıtımı olmayan şehirlerde 138 kg'dır. Arıtılmamış atık su deşarjları ekosistemin canlılığına zarar vermektedir. Atık sudaki besin maddeleri ötrofikasyona katkıda bulunurken, mikroplastikler ve diğer kimyasal kirleticiler hem insanlar hem de vahşi yaşam için toksiktir. Arıtılmış atık su deşarjları bile tatlı su omurgasız topluluklarının yapısını derinden değiştirebilmektedir. Dünya genelinde 31.000 km uzunluğundaki nehirlerin hacminin en az yüzde 10'u atık sulardan oluşmaktadır ve 874 milyon insan bu su yollarının 10 km yakınında yaşamaktadır.⁵⁹

1.6. Balıkçılık

Balıkçılık, özellikle gelişmekte olan ülkelerde gıda güvenliği için önemlidir. Küresel su ürünleri tüketimi 1961'den 2019'a kadar yıllık ortalama yüzde 3 oranında artarak aynı dönemdeki nüfus artış hızının iki katına çıkmıştır. Bununla birlikte, balıkçılık endüstrisi şu anda sürdürülebilir değildir ve vahşi balıkçılığın sömürülmesi yaygın ekolojik bozulmaya neden olmakta, türleri yok olmanın eşiğine gelmiş ve küresel okyanusları kirletmiştir. Balık stoklarının üçte birinden fazlası biyolojik olarak sürdürülebilir seviyelerinin üzerinde sömürülmektedir ve dip trolü gibi yüksek oranda yan av içeren yıkıcı balıkçılık yöntemleri küresel avın dörtte birinden fazlasını oluşturmaktadır. Dip trolü sadece aşırı avlanmaya katkıda bulunmakla kalmamakta, aynı zamanda hassas taban ekosistemlerini tahrip etmekte, deniz tabanı çökeltisinde depolanan karbonu serbest bırakmakta ve deniz tabanı biyo kimyasal süreçlerini bozmaktadır.⁶⁰

Dip trolünün etkisini azaltmaya yönelik olası çözümler arasında dip trolünün sıklığı ve yeri, trol ağlarının teknolojisi ve hatta uygulamanın tamamen yasaklanmasına ilişkin daha fazla düzenleme yer almaktadır. Uzun vadeli sürdürülebilirlik için kritik öneme sahip olsa da tüm bu çözümler kısa vadede av miktarının azalmasına da neden olabilir. Dolayısıyla, 2050 yılına kadar yüzde 80 oranında artacağı tahmin edilen deniz ürünleri talebini karşılamak için dünyanın deniz

⁵⁸ Van Vliet, Matheus. Toony Harry, Edward R Jones, Martina Flörke, Wietse H P Franssen, Naota Hanasaki, Yoshihide Wada, and John R Yearsley. "Global Water Scarcity Including Surface Water Quality and Expansions of Clean Water Technologies." *Environmental Research Letters* 16 (2): 024020. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abbfc3>

⁵⁹ Ehalt Milton, Heloisa, Bernhard Lehner, Jim Nicell, Günther Grill, Jing Li, Antonio Limtong, and Ranish Shakya. 2022. "Distribution and Characteristics of Wastewater Treatment Plants within the Global River Network." *Earth System Science Data* 14 (2): 559–77. <https://doi.org/10.5194/essd-14-559>.

⁶⁰ FAO. *The Future of Food and Agriculture – Trends and Challenges*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

ürünleri üretmenin yeni yollarını bulması ve hatta farklı deniz ürünleri yemeyi öğrenmesi gerekmektedir.

1.7. Hava Kirliliği

Dünyanın bazı bölgelerinde hava kirliliği biyoçeşitlilik ve ekosistem canlılığı için ciddi bir tehdittir. Sülfür dioksit ve nitrojen oksit, asit yağmurunun iki temel öncüsüdür. Asit yağmurları toprak kimyasını değiştirerek kil partiküllerinden alüminyum salınımına, kalsiyum ve magnezyum gibi toprak besin maddelerinin kaybına neden olarak orman sağlığını tehlikeye atmaktadır. Asit yağmuru aynı zamanda su kaynaklarının asitlenmesine ve topraktan sızan alüminyumla kirlenmesine katkıda bulunarak suda yaşayan biyolojik çeşitliliği tehdit etmektedir.⁶¹

Ozon kirliliği ekosistemlere de zarar vermektedir. Ozon, bitkilerin fotosentetik faaliyetlerini engelleyerek hem doğal ekosistemlerin işlevini hem de ekili alanların verimliliğini etkilemektedir. Soya fasulyesi gibi bazı hassas ürünler için uzun süreli ozon maruziyeti yüzde 16'dan fazla verim kaybına yol açabilmektedir. Ozonun tarımsal verimlilik üzerindeki etkileri 2000 yılında 26 milyar ABD dolarına varan ekonomik kayıplara neden olmuştur.⁶²

1.8. Ormanlar

Ormanlar insan refahının anahtarı olmakla birlikte iklimi düzenlemekte, gıda ve ilaç sağlamakta, estetik ve kültürel öneme sahip olmaktadır. İnsanlığı paha biçilmez ekosistemden mahrum bırakmanın yanı sıra hizmetleri, ormansızlaşma ve orman tahribatı önemli bir karbon emisyonu kaynağı ve biyoçeşitlilik kaybının başlıca etkenleridir. Ekosistem kaybı ve bozulmasının ekonomik maliyetini ölçmek son derece zor olsa da bazı akademisyenler arazi bozulmasının dünyaya her yıl küresel GSYH'nin yaklaşık yüzde 10'una mal olduğunu tahmin etmektedir.⁶³

İklim değişikliği ve biyoçeşitlilik kaybıyla mücadele için sağlıklı ormanların önemini kabul eden 145 ülkenin liderleri, Glasgow Liderlerinin Ormanlar ve Arazi Kullanımı Deklarasyonu'nda 2030 yılına kadar orman kaybını ve bozulmasını durdurma ve tersine çevirme taahhüdünde bulundu. Dünya bu değerli hedef doğrultusunda şimdiden bazı ilerlemeler kaydetmiştir. Geçtiğimiz 20 yıl içinde dünya genelindeki ormanların dörtte üçünden fazlasında parçalanma azalmakta ve kayda değer ağaçlandırma çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ancak aynı zamanda, gezegendeki en biyolojik çeşitliliğe sahip ve karbon zengini ekosistemler arasında yer alan tropikal birincil

⁶¹ IEA, "World Energy Outlook 2023." International Energy Agency. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/86ede39e-4436-42d7-ba2aedf61467e070/WorldEnergyOutlook2023.pdf>, 2023

⁶² Van Vliet vd, a.g.e.

⁶³ Saroj, Sacha Kala, Srinivas Goli, Md Juel Rana, and Bikramaditya K. Choudhary. "Availability, Accessibility, and Inequalities of Water, Sanitation, and Hygiene (WASH) Services in Indian Metro Cities." Sustainable Cities and Society 54 (March):101878. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101878>

ormanlar, ormansızlaşma ve parçalanmanın sıcak noktaları olmuştur. Dünya her dakika 10 futbol sahasından daha fazla nemli tropikal birincil ormanı kaybetmektedir ve kalan ormanların yalnızca yüzde 40'ından fazlası yüksek ekosistem bütünlüğüne sahiptir.

1.9. Biyoçeşitlilik ve Ekosistem

Biyoçeşitlilik krizi, türlerin ve diğer biyolojik çeşitlilik türlerinin hızlı kaybı, iklim değişikliğinin hemen ardından insanlığın karşı karşıya olduğu en ciddi ve geri döndürülemez çevre sorunlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Dünya tarihi boyunca büyük volkanik patlamalar ve diğer jeolojik felaketler gezegenin biyolojik çeşitliliğinin büyük bir kısmını yok etmiştir. Son yüzyılda en az 200 omurgalı türü yok olmuştur ki bu normalden yüz kat daha hızlı bir yok olma oranıdır.⁶⁴ Bilim insanlarının gezegenin biyolojik çeşitliliğinin yalnızca küçük bir kısmını katalogladığı göz önüne alındığında, neleri kaybettiğimizin farkında bile değiliz. Biyoçeşitlilik istikrarın ve sağlıklı yaşamın temelini oluşturduğundan ekosistemlerin işleyişi ve bunlardan elde ettiğimiz hizmetler (Díaz ve ark. 2006; Cardinale ve ark. 2012), bunların hızlı kaybı insan refahı için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.

Önem sırasına göre, arazi kullanım değişikliği, kaynak sömürüsü, kirlilik, istilacı türler ve iklim değişikliği, yakın zamandaki biyolojik çeşitlilik kaybının ana etkenlerini oluşturmaktadır (Jaureguiberry ve ark. 2022). Korunan alanların (biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik birincil amaç için açıkça tanımlanmış kara ve deniz alanları) oluşturulması, en azından en önemli iki etken olan arazi kullanım değişikliği ve kaynak sömürüsü ile doğrudan mücadele etmek için güçlü bir yaklaşım olmaktadır. İnsanların biyolojik çeşitlilik üzerindeki doğrudan etkilerini azaltmanın yanı sıra, korunan alanların birçok faydası da vardır. Ekosistemlerin doğal bozulmalara ve insan kaynaklı iklim değişikliğine karşı direncini artırmaktadır. Korunan alanlarda ormansızlaşma ve ekosistem bozulma oranlarının düşük olması, bitki örtüsünün karbon depolama kapasitesini artırarak iklim değişikliğinin azaltılmasına katkıda bulunmaktadır.⁶⁵ Ayrıca, doğru koşullar altında, korunan alanlar insan refahına da doğrudan katkı sağlayabilmektedir.⁶⁶

Şimdiye kadar ülkeler, Aichi Biyoçeşitlilik Hedefleri gibi uluslararası koruma hedeflerine ulaşmakta büyük ölçüde başarısız oldular. Ancak 2022 yılında, biyoçeşitlilik krizinin ciddiyeti

⁶⁴ Ceballos, Gre, Ehrlich, Peter, Anthony Devid. Barnosky, Andrés García, Robert Moni. Pringle, and Todd Micky. Palmer. "Accelerated Modern Human-Induced Species Losses: Entering the Sixth Mass Extinction." *Science Advances* 1(5): e1400253. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1400253>

⁶⁵ Duncan, Emily, Annette Cayra. Broderick, Wayne Joon. Fuller, Tamara Galloway, Matthew H. Godfrey, Mark Hamann, Colin J. Limpus, et al. "Microplastic Ingestion Ubiquitous in Marine Turtles." *Global Change Biology* 25 (2): 744–52. <https://doi.org/10.1111/gcb.14519>

⁶⁶ Fyson, Cl, Neil Grant, Nandini Das, Victor Maxwell, Carley Reynolds, Joeri Rogelj, Carl-Friedrich Schleussner, and Olivia Waterton. "When Will Global Greenhouse Gas Emissions Peak?" *Climate Analytics*. <https://climateanalytics.org/publications/when-will-global-greenhouse-gas-emissions-peak>

konusundaki farkındalığı yansıtan 196 ülke, Kunming-Montreal Küresel Biyoçeşitlilik Çerçevesi ile biyoçeşitliliği koruma taahhütlerini iki katına çıkarmayı kabul etmişlerdir. Çerçevenin bu on yıl için belirlediği diğer iddialı hedefler arasında, ülkeler 2030 yılına kadar kara ve denizlerin yüzde 30'unu korumayı, bozulmuş ekosistemlerin yüzde 30'unu restore etmeyi, kirliliği yarıya indirmeyi ve türlerin yok oluşunu durdurmayı kabul edilmiştir.⁶⁷

Sonuç

İklim değişikliği muazzam ekonomik ve sosyal maliyetler doğurmaktadır. İklim felaketleri son 20 yılda 2,8 trilyon ABD doları değerinde hasara yol açmıştır. İklim değişikliği nedeniyle, dünya ekonomisi halihazırda 2050'ye kadar yüzde 19'luk bir gelir azalması yaşayacağı öngörülmektedir. Deniz seviyesinin yükselmesi kıyı ve alçakta yaşayan toplulukları tehdit ederken, kötüleşen kuraklıklar milyonlarca insanı su ve gıda güvensizliğine maruz bırakmaktadır. Dünya nüfusunun neredeyse yarısı iklim değişikliğine karşı oldukça hassas bölgelerde yaşamaktadır ve tahminen 1,2 milyar insan yüzyılın ortasına kadar iklim mültecisi haline gelebileceği tahmin edilmektedir.

Dünyanın iklim sisteminde bir dizi tehlikeli noktaya yaklaşıyor olabileceği göz önüne alındığında, bu eğilimi tersine çevirmek için acil eylem zorunlu hale gelmiştir.

İklim değişikliğinin azaltılmasına ilişkin küresel söylemin büyük bir kısmı CO₂'ye odaklanmış olsa da metan emisyonlarının azaltılması, önümüzdeki birkaç yıl içinde ısınma oranını azaltmak için en uygun maliyetli stratejilerden biridir.

Fosil yakıtların üretimi, taşınması ve kullanımı, insan kaynaklı metan emisyonlarının yüzde 35'ini oluşturmaktadır. Bu emisyonların yüzde 70'inden fazlası mevcut teknolojilerle önlenemez ve yüzde 45 kadarı sıfır net maliyetle veya hatta kârla azaltılabilir.

İklimle ilgili kaygılardan bağımsız olarak, daha çevreci metan politikalarının uygulanması için yasal süreçlerle desteklenmesi şarttır. Bununla birlikte, ortak bir eylem olmadan, metan sızıntıları iklim değişikliğinin azaltılmasına yönelik küresel çabalar için ciddi ve artan bir endişe oluşturmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, 2023 yılında uydular tarafından tespit edilen büyük metan sızıntılarının sayısı 2022 yılına kıyasla iki kat daha fazladır. Metanın güçlü kısa vadeli ısınma etkileri göz önüne alındığında, sayıları giderek artan süper yayıcı metan sızıntıları iklim hedeflerini tehlikeye atmakta ve gezegeni tehlikeli noktalara itme riski taşımaktadır.

Hava kirliliği, halk sağlığına yönelik en ciddi çevresel tehdit olmaya devam etmektedir. 2021 yılında 7,8 milyon erken ölüme neden olarak küresel ölümlerin yüzde 12'sine yakını

⁶⁷ Bachmann, Mike, Zibunas, an Hartmann, Victor Tulus, Sangwon Suh, Gonzalo Guillén-Gosálbez, and André Bardow, "Towards Circular Plastics within Planetary Boundaries." *Nature Sustainability*, March, 1– 12. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-01054-9>

oluşturmuştur. Orman yangınları sürekli büyüyen hava kirliliğinin kaynağını oluşturmaktadır. Orman yangınları, büyük miktarlarda karbon monoksit, metan ve ince partikül madde yayan doğal bir hava kirliliği kaynağıdır. Dünya daha temiz enerji kaynaklarına doğru geçiş yaptıkça ve iklim değişikliği bitki örtüsünün yanmasını kolaylaştırdıkça, orman yangınlarının baskın bir hava kirliliği kaynağı haline gelmesi muhtemel olmuştur.

Arsenik, kadmiyum, krom, kurşun ve civa gibi ağır metaller insan vücudundaki hemen hemen her organ için tehlike saçmaktadır. 2019 yılında, sadece kurşuna maruz kalmak, kaybedilen yaşam yıllarıyla ölçülen küresel hastalıkların yaklaşık yüzde birisini oluşturmaktadır.

Dünya her yıl 2,1 milyar ton kentsel katı atık üretmektedir ve ciddi önlemler alınmadığı takdirde bu rakamın 2050 yılında 3,8 milyar tona yükseleceği tahmin edilmektedir. Bu atıkların üçte biri açık çöplüklerde bertaraf edilmekte, dörtte biri ise yeterli izolasyon ve sıkıştırma önlemleri alınmadan ilkel depolama alanlarına yerleştirilmektedir. Bu durum kolera, sıtma ve ishal gibi ölümcül hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Tüm bu atıkları yönetmek yüz milyarlarca dolarlık yıllık maliyetlere neden olmaktadır. Küresel katı atıkların yaklaşık yüzde 12'si plastikten oluşmaktadır ve bu durum çevre sağlığı ve ekosistemin canlılığı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Her yıl yaklaşık 22 milyon ton yanlış yönetilen plastik çevreye sızmakta, göllerde birikmekte veya okyanusa akarak deniz türlerine ve ekosistemlere zarar vermektedir. Dolayısıyla plastiklerin hayatımızdan çıkması konusunda tüm bireylerin farkındalığının oluşması önem arz etmektedir.

İklim değişikliği ve çevresel felaketlerin artmasıyla, insan nüfusu ile tarımsal üretimde öngörülen artış nedeniyle, su kıtlığı önümüzdeki yıllarda daha da kötüleşecektir. Temiz su kıtlığının kötüleşmesi, atık suyun arıtılması ve yeniden kullanılması için altyapının genişletilmesi önemli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünya her dakika bir 10 futbol sahasından daha fazla nemli tropikal birincil ormanı kaybetmektedir, dolayısıyla ormanların nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili devletlerin ciddi anlamda aksiyon alması ve bu konuda bireyleri bilgilendirilmesi dünyamız için önem arz etmektedir.

Türlerin ve diğer biyolojik çeşitlilik türlerinin hızlı kaybı, iklim değişikliğinin hemen ardından insanlığın karşı karşıya olduğu en ciddi ve geri döndürülemez çevre sorunlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Dünya tarihi boyunca büyük volkanik patlamalar ve diğer jeolojik felaketler gezegenin biyolojik çeşitliliğinin büyük bir kısmını yok etmiştir. Son yüzyılda en az 200 omurgalı türü yok olmuştur ki bu normalden yüz kat daha hızlı bir yok olma oranıdır. Şimdiye kadar ülkeler, biyoçeşitlilik koruma hedeflerine ulaşmakta başarısız oldular. Ancak 2022 yılında, biyoçeşitlilik krizinin ciddiyeti konusundaki farkındalığı yansıtan 196 ülke, Kunming-Montreal Küresel Biyoçeşitlilik Çerçevesi ile biyoçeşitliliği koruma taahhütlerini iki katına çıkarmayı kabul etmişlerdir.

Çevre felaketlerinin en aza indirilmesi konusunda herkese ciddi görevler düşmektedir. Bu durum sadece devletleri ilgilendiren bir konu olmadığı gibi dünyada yaşayan sekiz milyar insanı ilgilendiren ve bu konuda hızlı bir şekilde aksiyon alınması gerektiren bir konu olduğu görünmektedir. Gecikilen her bir gün dünyamızı daha sağlıklı ve yaşanmaz bir sürece doğru bizleri götürecektir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma bir yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any doctoral study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Adukia, Alluro. "Sanitation and Education." *American Economic Journal: Applied Economics* 9 (2): 23–59. <https://doi.org/10.1257/app.20150083>, 2017
- Andrés, Leon, George Jack, and Suneira Reina. "The Economic and Health Impacts of Inadequate Sanitation." In *Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.561>, 2021.
- Attina, Tom and Trasande, Lina. 2013. "Economic Costs of Childhood Lead Exposure in Low- and Middle-Income Countries." *Environmental Health Perspectives* 121 (9): 1097–1102. <https://doi.org/10.1289/ehp.1206424>, 2013.
- Avery-Gomm, S., O'Hara, P. Kleine, L. Bowes, V. Laurie K. Wilson, and Karen L. Barry. "Northern Fulmars as Biological Monitors of Trends of Plastic Pollution in the Eastern North Pacific." *Marine Pollution Bulletin* 64 (9): 1776–81. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2012.04.017>, 2012
- Bachmann, Mike, Zibunas, an Hartmann, Victor Tulus, Sangwon Suh, Gonzalo Guillén-Gosálbez, and André Bardow, "Towards Circular Plastics within Planetary Boundaries." *Nature Sustainability*, March, 1– 12. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-01054-9> 2023.
- Baulch, Sacha, and Perry, Care. "Evaluating the Impacts of Marine Debris on Cetaceans." *Marine Pollution Bulletin* 80 (1): 210–21. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2013.12.050>, 2014
- Blackburn, Kale, and Green.Gig. "The Potential Effects of Microplastics on Human Health: What Is Known and What Is Unknown." *Ambio* 51 (3): 518–30. <https://doi.org/10.1007/s13280-021-01589-9>, 2022
- Brauer, Mimus, Roth, Aleksandr Y. Aravkin, Peng Zheng, Kalkidan Hassen Abate, Yohannes Habtegiorgis Abate, Cristiana Abbafati, et al. "Global Burden and Strength of Evidence for 88 Risk Factors in 204 Countries and 811 Subnational Locations, 1990– 2021: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2021." *The Lancet* 403 (10440): 2162– 2203. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(24\)00933-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(24)00933-4), 2024
- Burke, Michael, Driscoll, Sam Heft-Neal, Jiani Xue, Jennifer Burney, and Michael Wara. "The Changing Risk and Burden of Wildfire in the United States." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118 (2): e2011048118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2011048118>, 2021.
- Carrington, Derik, and Carrington, Dayle, Environment editor. 2023. "'Mind-Boggling' Methane Emissions from Turkmenistan Revealed." *The Guardian*, May 9, 2023, sec. World news. <https://www.theguardian.com/world/2023/may/09/mind-boggling-methane-emissions-from-turkmenistan-revealed>.
- Ceballos, Gre, Ehrlich, Peter, Anthony Devid. Barnosky, Andrés García, Robert Moni. Pringle, and Todd Micky. Palmer. "Accelerated Modern Human–Induced Species Losses: Entering the Sixth Mass Extinction." *Science Advances* 1(5): e1400253. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1400253>, 2015
- Chen, Kai, Ma, Yaa, Michelle Lee Bell, and Wan Yang. "Canadian Wildfire Smoke and Asthma Syndrome Emergency Department Visits in New York City." *JAMA* 330 (14): 1385–87. <https://doi.org/10.1001/jama.2023.18768>, 2023.
- Copernicus., Som. "Copernicus: Canada Produced 23% of the Global Wildfire Carbon Emissions for 2023." *Copernicus Atmosphere Monitoring Service*. 2023. <https://atmosphere.copernicus.eu/copernicus-canada-produced-23-global-wildfire-carbon-emissions>, 2023.
- Danopoulos, Eyli, Jenner, Loodr, Maureen Twiddy, and Jeanette Mani. Rotchell. "Microplastic Contamination of Seafood Intended for Human Consumption: A Systematic Review and

- Meta-Analysis." *Environmental Health Perspectives* 128 (12): 126002. <https://doi.org/10.1289/EHP7171>, 2020
- Díaz, Sack, Fargione, Jeremy, Floo. Stuart Chapin Iii, and David Tilman. "Biodiversity Loss Threatens Human Well-Being." *PLOS Biology* 4 (8): e277. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.0040277>, 2006.
- Duncan, Emily, Annette Cayra. Broderick, Wayne Joon. Fuller, Tamara Galloway, Matthew H. Godfrey, Mark Hamann, Colin J. Limpus, et al. "Microplastic Ingestion Ubiquitous in Marine Turtles." *Global Change Biology* 25 (2): 744–52. <https://doi.org/10.1111/gcb.14519>, 2019
- Ehalt Milton, Heloisa, Bernhard Lehner, Jim Nicell, Günther Grill, Jing Li, Antonio Limtong, and Ranish Shakya. 2022. "Distribution and Characteristics of Wastewater Treatment Plants within the Global River Network." *Earth System Science Data* 14 (2): 559–77. <https://doi.org/10.5194/essd-14-559-2022>.
- Ericson, Bayer, Howard Hu, Emily Nash, Greg Ferraro, Julia Sinitsky, and Mark Patrick Taylor. "Blood Lead Levels in Low-Income and Middle-Income Countries: A Systematic Review." *The Lancet Planetary Health* 5 (3): e145–53. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30278-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30278-3), 2021
- Flörke, Mick, Ellen Kynast, Ilona Bärlund, Stephanie Eisner, Florian Wimmer, and Joseph Alcamo. "Domestic and Industrial Water Uses of the Past 60 Years as a Mirror of Socio-Economic Development: A Global Simulation Study." *Global Environmental Change* 23 (1): 144–56. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2012.10.018>, 2013
- FAO. *The Future of Food and Agriculture – Trends and Challenges*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2017
- Gambino, Isiah, Francesco Bagordo, Tiziana Grassi, Alessandra Panico, and Antonella De Donno. "Occurrence of Microplastics in Tap and Bottled Water: Current Knowledge." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19 (9): 5283. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095283>, 2022.
- Ghosh, Pool, Moslem Hossain, and Sanjit Sarkar. "Inequality Among Social Groups in Accessing Improved Drinking Water and Sanitation in India: A DistrictLevel Spatial Analysis." *The Professional Geographer* 75 (3): 361–82. <https://doi.org/10.1080/00330124.2022.2124181>, 2023.
- He, Coo, Zhifeng Liu, Jianguo Wu, Xinhao Pan, Zihang Fang, Jingwei Li, and Brett A. Bryan. "Future Global Urban Water Scarcity and Potential Solutions." *Nature Communications* 12 (1): 4667. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-25026-3>, 2021.
- Hoegh-Guldberg, Denis Jacob, M. Taylor, T. Guillén Bolaños, M. Bindi, S. Brown, I. A. Camilloni, et al. "The Human Imperative of Stabilizing Global Climate Change at 1.5°C." *Science* 365 (6459): eaaw6974. <https://doi.org/10.1126/science.aaw6974>, 2019
- Hutton, Gina, and Claire Chase. "Water Supply, Sanitation, and Hygiene." In *Injury Prevention and Environmental Health*, edited by Charles N. Mock, Rachel Nugent, Olive Kobusingye, and Kirk R. Smith, 3rd ed. Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK525207>, 2017.
- Fernandes, Penny and Hermínio S. Botelho. 2003. "A Review of Prescribed Burning Effectiveness in Fire Hazard Reduction." *International Journal of Wildland Fire* 12 (2): 117–28. <https://doi.org/10.1071/wf02042>, 2003.
- Franke, Jeremy. "Smoke on the Rise." *Nature Climate Change* 13 (9): 896–896. <https://doi.org/10.1038/s41558-023-01804-3>, 2023.
- Fyson, Cl, Neil Grant, Nandini Das, Victor Maxwell, Carley Reynolds, Joeri Rogelj, Carl-Friedrich Schleussner, and Olivia Waterton. "When Will Global Greenhouse Gas Emissions Peak?"

- Climate Analytics. <https://climateanalytics.org/publications/when-will-global-greenhouse-gas-emissions-peak>, 2023.
- IEA. "Curtailling Methane Emissions from Fossil Fuel Operations- Pathways to a 75% Cut by 2030." International Energy Agency, 2023.
- IEA, "World Energy Outlook 2023." International Energy Agency. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/86ede39e-4436-42d7-ba2aedf61467e070/WorldEnergyOutlook2023.pdf>, 2023
- IEA, "Global Methane Tracker 2024." International Energy Agency. <https://www.iea.org/reports/global-methane-tracker-2024/key-findings>, 2024.
- IPCC, "Summary for Policymakers." In Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 1–34. Geneva, Switzerland. doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001, 2023.
- Jasechko, S, and Debra Perrone. 2021. "Global Groundwater Wells at Risk of Running Dry." Science 372 (6540): 418– 21. <https://doi.org/10.1126/science.abc2755>.
- JMP. "Drinking Water | JMP." WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme for Water Supply, Sanitation, and Hygiene. 2023. <https://washdata.org/monitoring/drinking-water>, 2023.
- Khurana, Maulo, and Hiroko Tabuchi. "Tracking an Invisible Climate Menace From 360 Miles Above." The New York Times, March 4, 2024, sec. Climate. <https://www.nytimes.com/interactive/2024/03/03/climate/methane-satellite-launch-global-warming.html>, 2024.
- Knorr, Wayne, Frank Dentener, Stijn Hantson, Leiwen Jiang, Zbigniew Klimont, and Almut Arneth. "Air Quality Impacts of European Wildfire Emissions in a Changing Climate." Atmospheric Chemistry and Physics 16 (9): 5685–5703. <https://doi.org/10.5194/acp-16-5685-2016>.
- Kotz, Mavlo, Anders Levermann, and Leonie Wenz. "The Economic Commitment of Climate Change." Nature 628 (8008): 551–57. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07219-0>, 2024
- MacLeod, Hans Peter H. Arp, Mine B. Tekman, and Annika Jahnke. "The Global Threat from Plastic Pollution." Science 373 (6550): 61–65. <https://doi.org/10.1126/science.abg5433>, 2021.
- McCulloch, Mee. Tommy, Amos Winter, Clark E. Sherman, and Julie A. Trotter. "300 Years of Sclerosponge Thermometry Shows Global Warming Has Exceeded 1.5 °C." Nature Climate Change 14 (2): 171–77. <https://doi.org/10.1038/s41558-023-01919-7>, 2024
- McFarland, Jin., Matt Emily, Hauer, and Aaron Reuben. "Half of US Population Exposed to Adverse Lead Levels in Early Childhood." Proceedings of the National Academy of Sciences 119 (11): e2118631119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2118631119>, 2022.
- Möhring, Nale, Karin Ingold, Per Kudsk, Fabrice Martin-Laurent, Urs Niggli, Michael Siegrist, Bruno Studer, Achim Walter, and Robert Finge. "Pathways for Advancing Pesticide Policies." Nature Food 1 (9): 535–40. <https://doi.org/10.1038/s43016-020-00141-4>, 2020.
- Munia, Hifman, Antony, Joseph H. A. Guillaume, Yoshihide Wada, Ted Veldkamp, Vili Virkki, and Matti Kummu. "Future Transboundary Water Stress and Its Drivers Under Climate Change: A Global Study." Earth's Future 8 (7): e2019EF001321. <https://doi.org/10.1029/2019EF001321>, 2020.
- Murray, Cole, Joo. Lee., Aleksandr Y. Aravkin, Peng Zheng, Cristiana Abbafati, Kaja M. Abbas, Mohsen AbbasiKangevari, Foad Abd-Allah, et al. 2020. "Global Burden of 87 Risk Factors in 204 Countries and Territories, 1990–2019: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2019." The Lancet 396 (10258): 1223–49. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30752-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30752-2), 2019.

- Kaza, Suzan, Lisa Coe. Yao, Perinaz Bhada-Tata, and Frank Van Woerden. "What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050." Urban Development. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/30317>, 2018.
- Klimont, Zoey, Kaarle Kupiainen, Chris Heyes, Pallav Purohit, Janusz Cofala, Peter Rafaj, Jens Borken-Kleefeld, and Wolfgang Schöpp. "Global Anthropogenic Emissions of Particulate Matter Including Black Carbon." Atmospheric Chemistry and Physics 17 (14): 8681–8723. <https://doi.org/10.5194/acp-17-8681-2017>.
- Lamboll, Rodriguez. Dani., Zebedee Roe. Jim. Nicholls, Christopher J. Smith, Jarmo S. Kikstra, Edward Byers, and Joeri Rogelj. "Assessing the Size and Uncertainty of Remaining Carbon Budgets." Nature Climate Change, October, 1– 8. <https://doi.org/10.1038/s41558-023-01848-5>, 2023.
- Larsen, Billy. and Ernesto Sánchez-Triana. "Global Health Burden and Cost of Lead Exposure in Children and Adults: A Health Impact and Economic Modelling Analysis." The Lancet Planetary Health 7 (10): e831–40. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(23\)00166-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(23)00166-3), 2023.
- Laurent, Arya, Ioannis Bakas, Julie Clavreul, Anna Bernstad, Monia Niero, Emmanuel Gentil, Michael Z. Hauschild, and Thomas H. Christensen. "Review of LCA Studies of Solid Waste Management Systems – Part I, 2014.
- Lee, Kino, Rong Bing, Joanne Kiang, Sophia Bashir, Nicholas Spath, Dominik Stelzle, Kevin Mortimer, et al. "Adverse Health Effects Associated with Household Air Pollution: A Systematic Review, Meta-Analysis, and Burden Estimation Study." The Lancet Global Health 8 (11): e1427–34. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30343-0](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30343-0), 2020.
- Lenton, Toom .Mateus, Dee.I. Armstrong McKay, S. Loriani, J.F. Abrams, S.J. Lade, J.F. Donges, M. Milkoreit, et al. "The Global Tipping Points Report 2023." Exeter, UK: University of Exeter. <https://global-tipping-points.org>, 2023.
- Makhdoumi, Pati, Hooshyar Hossini, and Meghdad Pirsaeheb. "A Review of Microplastic Pollution in Commercial Fish for Human Consumption." Reviews on Environmental Health 38 (1): 97–109. <https://doi.org/10.1515/reveh-2021-0103>, 2023.
- Marfella Rino, Prattichizzo Francesco, Sardu Celestino, Fulgenzi Gianluca, Graciotti Laura, Spadoni Tatiana, D'Onofrio Nunzia, et al. "Microplastics and Nanoplastics in Atheromas and Cardiovascular Events." New England Journal of Medicine 390 (10): 900–910. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2309822>, 2024.
- Martín-Vélez, Ventura, Julián Cano-Povedano, Belén Cañuelo-Jurado, Cosme López-Calderón, Vanessa Céspedes, Macarena Ros, Marta I. Sánchez, et al. "Leakage of Plastics and Other Debris from Landfills to a Highly Protected Lake by Wintering Gulls." Waste Management 177 (April):13–23. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2024.01.034>, 2024.
- Murray, Cole Jone. Layne, Aleksandr Y. Aravkin, Peng Zheng, Cristiana Abbafati, Kaja M. Abbas, Mohsen AbbasiKangevari, Foad Abd-Allah, et al. "Global Burden of 87 Risk Factors in 204 Countries and Territories, 1990–2019: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2019." The Lancet 396 (10258): 1223–49. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30752-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30752-2), 2020.
- Natali, Sam, Mayne, John P. Holdren, Brendan M. Rogers, Rachael Treharne, Philip B. Duffy, Rafe Pomerance, and Erin MacDonald. "Permafrost Carbon Feedbacks Threaten Global Climate Goals." Proceedings of the National Academy of Sciences 118 (21): e2100163118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2100163118>, 2021.
- Newburger, Erik. "New York City Tops World's Worst Air Pollution List from Canada Wildfire Smoke." CNBC. June 7, 2023. <https://www.cnbc.com/2023/06/07/canadian-wildfire-smoke-nyc-residents-urged-to-stayinside.html>, 2023.

- Newman, Roney. and Ilan Noy. "The Global Costs of Extreme Weather That Are Attributable to Climate Change." *Nature Communications* 14 (1): 6103. <https://doi.org/10.1038/s41467-023-41888-1>, 2023.
- NOAA. "Annual 2023 Global Climate Report." National Centers for Environmental Information | National Oceanic and Atmospheric Administration. <https://www.ncei.noaa.gov/access/monitoring/monthly-report/global/202313>, 2023.
- OECD. *Global Plastics Outlook: Economic Drivers, Environmental Impacts and Policy Options*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd-ilibrary.org/environment/globalplastics-outlook_de747aef-en, 2023.
- Osman, M. B., Jessica E. Tierney, Jiang Zhu, Robert Tardif, Gregory J. Hakim, Jonathan King, and Christopher J. Poulsen. "Globally Resolved Surface Temperatures since the Last Glacial Maximum." *Nature* 599 (7884): 239–44. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03984-4>, 2021.
- Pinheiro, Hone. Timochi., Chancey MacDonald, Robson G. Santos, Ramadhoine Ali, Ayesha Bobat, Benjamin J. Cresswell, Ronaldo Francini-Filho, et al. "Plastic Pollution on the World's Coral Reefs." *Nature* 619 (7969): 311–16. <https://doi.org/10.1038/s41586-023-06113-5>, 2023.
- Prata, Jaune. Cole. "Airborne Microplastics: Consequences to Human Health?" *Environmental Pollution* 234 (March):115–26. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2017.11.043>, 2023
- Rahaman, Madi. Souza., Md Mostafizur Rahman, Nathan Mise, Md Tajuddin Sikder, Gaku Ichihara, Md Khabir Uddin, Masaaki Kurasaki, and Sahoko Ichihara. "Environmental Arsenic Exposure and Its Contribution to Human Diseases, Toxicity Mechanism and Management." *Environmental Pollution (Barking, Essex: 1987)* 289 (November):117940. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2021.117940>, 2021.
- Roman, Loom. Qamar Schuyler, Chris Wilcox, and Britta Denise Hardesty. "Plastic Pollution Is Killing Marine Megafauna, but How Do We Prioritize Policies to Reduce Mortality?" *Conservation Letters* 14 (2): e12781. <https://doi.org/10.1111/conl.12781>, 2021.
- Rosenberg, Arthur, Sumi Hoshiko, Joseph R. Buckman, Kirstin R. Yeomans, Thomas Hayashi, Samantha J. Kramer, ShihMing Huang, Nancy H. F. French, and Ana G. Rappold. "Health Impacts of Future Prescribed Fire Smoke: Considerations From an Exposure Scenario in California." *Earth's Future* 12 (2): e2023EF003778. <https://doi.org/10.1029/2023EF003778>, 2024.
- Saroj, Sacha Kala, Srinivas Goli, Md Juel Rana, and Bikramaditya K. Choudhary. "Availability, Accessibility, and Inequalities of Water, Sanitation, and Hygiene (WASH) Services in Indian Metro Cities." *Sustainable Cities and Society* 54 (March):101878. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101878>, 2020.
- Savoca, Mousche. Save., Alexandra G. McInturf, and Elliott L. Hazen. "Plastic Ingestion by Marine Fish Is Widespread and Increasing." *Global Change Biology* 27 (10): 2188– 99. <https://doi.org/10.1111/gcb.15533>, 2021.
- Scanlon, Billy. Room., Sarah Fakhreddine, Ashraf Rateb, Inge de Graaf, Jay Famiglietti, Tom Gleeson, R. Quentin Grafton, et al. "Global Water Resources and the Role of Groundwater in a Resilient Water Future." *Nature Reviews Earth & Environment* 4 (2): 87–101. <https://doi.org/10.1038/s43017-022-00378-6>, 2023.
- Suzuki, Gale., Natsuyo Uchida, Le Huu Tuyen, Kosuke Tanaka, Hidenori Matsukami, Tatsuya Kunisue, Shin Takahashi, Pham Hung Viet, Hidetoshi Kuramochi, and Masahiro Osako. "Mechanical Recycling of Plastic Waste as a Point Source of Microplastic Pollution." *Environmental Pollution* 303 (June):119114. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2022.119114>, 2022.

- Steel, Zenet.Loomy., Hugh D. Safford, and Joshua Hoan. Viers. "The Fire Frequency-Severity Relationship and the Legacy of Fire Suppression in California Forests." *Ecosphere* 6 (1): art8. <https://doi.org/10.1890/ES14-00224.1>, 2021.
- Tchounwou, Paul. Brillant., Clement G. Yedjou, Anita K. Patlolla, and Dwayne J. Sutton. "Heavy Metal Toxicity and the Environment." In *Molecular, Clinical and Environmental Toxicology: Volume 3: Environmental Toxicology*, edited by Andreas Luch, 133–64. Basel: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-7643-8340-4_6, 2012.
- UNEP. "About Montreal Protocol." OzonAction. October 29, 2018. <http://www.unep.org/ozonaction/who-weare/about-montreal-protocol>, 2018
- UNFCCC. "COP27 Reaches Breakthrough Agreement on New 'Loss and Damage' Fund for Vulnerable Countries." United Nations Framework Convention on Climate Change. 2022. <https://unfccc.int/news/cop27-reaches-breakthrough-agreement-on-new-loss-and-damage-fund-for-vulnerable-countries>, 2022.
- UNFCCC. "COP28 Agreement Signals 'Beginning of the End' of the Fossil Fuel Era." United Nations Framework Convention on Climate Change. 2023. <https://unfccc.int/news/cop28-agreement-signals-beginning-of-the-end-of-the-fossil-fuel-era>, 2023.
- UNFCCC. 2023b. "Technical Dialogue of the First Global Stocktake. Synthesis Report by the Co-Facilitators on the Technical Dialogue." United Nations Framework Convention on Climate Change. https://unfccc.int/documents/631600?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw48-vBhBbEiwAzqrZVPnlooZn6KVSSn439nPazIwe8v0K4bR1ej9IaLH0vIxnH0pIwrJxoClcAQAvD_BwE.
- United Nations Environment Programme and Climate and Clean Air Coalition. *Global Methane Assessment: Benefits and Costs of Mitigating Methane Emissions*. Nairobi: United Nations Environment Programme, 2021.
- UN Water. "Region | SDG 6 Data." SDG 6 Snapshot SubSaharan Africa. 2022. <https://www.sdg6data.org/en/region/Sub-Saharan%20Africa>, 2022.
- UNICEF. "Sanitation Statistics." UNICEF DATA. 2023. <https://data.unicef.org/topic/water-and-sanitation/sanitation/>, 2023.
- Van Vliet, Matheus. Toony Harry, Edward R Jones, Martina Flörke, Wietse H P Franssen, Naota Hanasaki, Yoshihide Wada, and John R Yearsley. "Global Water Scarcity Including Surface Water Quality and Expansions of Clean Water Technologies." *Environmental Research Letters* 16 (2): 024020. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abbfc3>, 2021.
- Wells, Elian. Carter., Abby M. Vidmar, W. Alex Webb, Alesia C. Ferguson, Matthew E. Verbyla, Francis L. III de los Reyes, Qiong Zhang, and James R. Mihelcic. "Meeting the Water and Sanitation Challenges of Underbounded Communities in the U.S." *Environmental Science & Technology* 56 (16): 11180–88. <https://doi.org/10.1021/acs.est.2c03076>, 2022.
- WHO. "Drinking-Water." World Health Organization. 2023. <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/drinking>, 2023.
- Yu, Wee., Rongbin Xu, Tingting Ye, Michael J. Abramson, Lidia Morawska, Bin Jalaludin, Fay H. Johnston, et al. "Estimates of Global Mortality Burden Associated with Short-Term Exposure to Fine Particulate Matter (PM_{2.5})." *The Lancet Planetary Health* 8 (3): e146–55. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(24\)00003-2](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(24)00003-2), 2024.
- Zhang, Joe., Yongjie Wei, and Zhangfu Fang. "Ozone Pollution: A Major Health Hazard Worldwide." *Frontiers in Immunology* 10 (October). <https://doi.org/10.3389/fimmu.2019.02518>, 2019.

- Zhang, Yuni., Zhengcheng Song, Shaojian Huang, Peng Zhang, Yiming Peng, Peipei Wu, Jing Gu, et al. "Global Health Effects of Future Atmospheric Mercury Emissions." *Nature Communications* 12 (1): 3035. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-23391-7>, 2021.
- Zhou, Woe., Xin Ming, Yunping Yang, Yaqiong Hu, Ziyi He, Hongyan Chen, Yannan Li, Jin Cheng, and Xiaojun Zhou. "Associations between Maternal Exposure to Ambient Air Pollution and Very Low Birth Weight: A Birth Cohort Study in Chongqing, China." *Frontiers in Public Health* 11 (March). <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1123594>, 2023.
- Zou, Tom., Xee Zhang, and E. A. Davidson. "Global Trends of Cropland Phosphorus Use and Sustainability Challenges." *Nature* 611 (7934): 81–87. <https://doi.org/10.1038/s41586-022-05220-z>, 2022.

الاستشهاد: عيسى، نجم الدين - جاكماك، الكبرى (2024) "منسوب إلى العلامة صيغة الله المدرسي الهندي (D. 1280/1863)

تَحْلِيلُ رِسَالَةٍ فِي تَحْقِيقِ رِسَالَةٍ فِي حَدِيثِ اخْتِلَافِ الْأُمَّةِ
تحقيق وتحقيق

Kadim Akademi SBD, 8/2, 149-181.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1570550>

نوع المقال: مقالة بحثية

تاريخ التقديم: 20.09.2024

تاريخ القبول: 15.12.2024

رِسَالَةٌ فِي حَدِيثِ اخْتِلَافِ الْأُمَّةِ

(D. 1280 / 1863) تأليف العلامة صيغة الله المدرسي الهندي

دراسة وتحقيق

* نجم الدين عيسى
** الكبرى جاكماك

الخلاصة

إن الاهتمام بالتراث الإسلامي من أوجب الواجبات في الحفاظ على جهود علمائنا الذين بذلوا قصارى جهدهم في خدمة العلم بالتدوين والتصنيف، وقد كان لهم في ذلك جهود مشكورة في خدمة العلم. وقد تركوا لنا كنوزاً علمية جالت فيها عقولهم سنين طويلة، مع البراهين والأدلة التي تثبت الحق وتدحض الباطل. ومن العلماء الذين خلفوا لنا تراثاً علمياً عظيماً ونفيساً من المؤلفات العلمية الجليلة، سيبة الله بن محمد غوث المرداسي. ومن مؤلفاته المهمة رسالته في حديث "اختلاف الأئمة". وقد جمع في هذه الرسالة روايات حديث "اختلاف الأئمة"، ثم تكلم فيها عن شهرة الحديث وتعدد رواياته، وبيان معانيه وتعريفها، وموقف العلماء منها، وتتبع المقبول منها وغير المقبول، ثم ساق العبارات التي استعملها العلماء في تعريف هذه المجموعة، وبيّن خصائص هذه المجموعة. وفي هذه الدراسة التي تهدف إلى تيسير الوصول إلى هذه الرسالة وإفادة الباحثين بإخراج هذه الرسالة من شكلها المخطوط وإخراجها مطبوعة، اتبعت طريقة المحدثين في الوصول إلى النص من خلال الاهتمام بالوصف الحسي للنص المخطوط وتخريجه، والتعليق عليه بما يوافق مراد المؤلف. ومن أهم النتائج التي توصل إليها البحث أن المؤلف يرجح شهرة الحديث ولا يعتبره متواتراً، وأن المقصود بالمتواتر الأشعرية والماثريدية ومن تبعهم، وأنه يرد قول من قال بخلاف ذلك بالأدلة والحجج، وأن من يدخل النار من الطوائف المنحرفة يكون دخوله النار على قدر انحرافه عن الحق

كلمات مفتاحية حديث: صيغة الله المدرسي، رسالة، اختلاف الأمة، تحقيق الفرقة الناجية

* أ. د. محاضر أستاذ في جامعة يالوفا، كلية العلوم الإسلامية، قسم اللغة العربية والبلاغة، البريد الإلكتروني najmissa@hotmail.com، أوركيد: <https://orcid.org/0000-0001-6785-886X>

** باحث مساعد. جور. د. د، جامعة يالوفا، كلية العلوم الإسلامية، قسم الحديث الشريف، البريد الإلكتروني kubracakmak1677@gmail.com، Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4522-1651>

Atıf: İsa, Necmeddin- Çakmak, Kübra (2024). "Mevlevî Sibgatullah Kâdî el-Melik'e ait 'İhtilâfu'l-ümme' Hadisine Dair Risale Tahkik ve Analiz".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 149-181.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1570550>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 20.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 15.12.2024

ALLÂME SİBGATULLAH AL-MİDRÂSÎ AL-HİNDÎ'YE (Ö. 1280/1863) AİT İHTİLÂFU'L-ÜMME HADİSİNE DAİR BİR RİSÂLE İNCELEMESİ TETKİK VE TAHKİK

Najmeddin İsa*
Kübra Çakmak**

Özet

İslam mirasına sahip çıkmak, tedvin ve tasnif yoluyla ilme hizmet etmek için ellerinden geleni yapan âlimlerimizin çabalarını korumak için en zorunlu görevlerden biridir. Onlar bize, zihinlerinin uzun yıllar boyunca dolaştığı, gerçeği kanıtlayan hüccet ve delillerle bâtili çürüten bilimsel hazineler bıraktılar. Geride büyük çok kıymetli ilmî el yazması mirası bırakan âlimler arasında Sibgatullah b. Muhammed Gavs el-Midrâsî de bulunmaktadır. Onun önemli eserlerinden biri de 'ihtilâfu'l-ümme' hadisi üzerine yazdığı risalesidir. Bu risalede 'ihtilâfu'l-ümme' hadisinin rivayetlerini toplamış, daha sonra hadisin şöhretini, tarik çokluğunu, manalarının beyanını ve tanımını, âlimlerin onlar üzerindeki konumunu, makbul olan ve olmayanların takibini ele almış, ardından âlimlerin bu grubun tanımlanmasında kullandıkları ifadeleri nakletmiş ve bu grubun özelliklerini açıklamıştır. Bu risaleyi yazma halinden çıkarıp basılı hale getirerek araştırmacıların erişimini ve istifadesini kolaylaştırmayı amaçlayan çalışmada, el yazması metnin fiziksel tasvir ve derecelendirmelerine dikkat ederek metne ulaşma ve onu müellifin niyetine uygun bir şekilde şerh etme konusunda muhaddislerin yolu takip edilmiştir. Araştırmanın en önemli bulguları arasında müellifin hadisin şöhretini tercih ettiği ve mütevatir saymadığı, mütevatirden maksadın Eş'ariyye ve Maturidiyye ile onlara tabi olanlar olduğu, aksini söyleyenlerin görüşünü delil ve hüccetlerle reddettiği, sapık fırkalardan cehenneme girenlerin haktan

* Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, E- mail:

najmissa@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6785-886X>

** Arş. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, E- mail: kubracakmak1677@gmail.com,

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4522-1651>

sapmaları oranında olduğu gibi hususlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sibgatullah el-Medrâsî, Risâle, İhtilâfû'l-ümme, Tahkik, el-Fırkatü'n-nâciye.

المدخل

لا يخفى على كل عاقل أن التمسك بالسنة والمحافظة على الجماعة هما مقصود الشارع، ولهذا كان البحث في تحديد الفرقة الناجية التي تتبع منهاج النبوة وسلف هذه الأمة هدف رئيس في بيان الأسس العقديّة التي يقوم عليها المجتمع الإسلامي، وذلك للتمسك بها طلباً للحق والعمل به ودفعاً للباطل والإعراض عنه، وقد هيأ الله تعالى لهذه المهمة من رجال الحديث من يتولى توضيح ذلك بالأدلة والبراهين؛ نظراً لادعاء بعض الفرق المنحرفة في هذه الأمة أنها الفرقة الناجية وأنها هي المقصودة والمشار إليها في الحديث، لذا تعد رسالة الشيخ المدراسي في بيان وتوضيح حديث افتراق الأمة مادة علمية دسمة تستحق الاهتمام والتحقيق والدراسة.

1. التعريف بالمؤلف وعصره

صيغة الله المدراسي "1211 هـ-1280 هـ".1.

عاشت الهند في القرن الثالث عشر الهجري ظروفًا قاسية واضطرابات كبيرة، وكان من أهمها تسلط الانجليز على البلاد ومحاربة المسلمين وتشويه ثقافتهم الدينية ونشر الفساد، وذلك بالتعاون مع الشيخ وجماعات هندوسية أخرى مناوئة للإسلام، وذلك بعد إعلان القائد الكبير بهادر شاه الثورة الإسلامية على الانجليز لطردهم من البلاد بعد أن بدأوا بتنفيذ مخططاتهم الاستعمارية والعمل على وأد الثقافة الإسلامية، وقد استطاع الانجليز بالتعاون مع المناوئين للإسلام القضاء على الثورة الإسلامية التي قادها بهادر شاه، وإخضاع البلاد لحكمهم لتكون الهند مستعمرة انجليزية، وذلك بعد أن سادها الحكم الإسلامي ثمانية قرون ونصف، لذا فإننا نرى أن كتابات الشيخ المدراسي تتجه نحو التقييد العلمي للمبادئ الإسلامية العقديّة والفكرية التي يخشى فهمها وتفسيرها من الجهلة والمعرضين وأعداء الدين تفسيراً خاطئاً، يخدم توجهاتهم العقديّة ومصالحهم النفعية، ومن هذه المسائل المهمة التي نالت اهتمام الشيخ مسألة افتراق الأمة.² فمن هو المدراسي، وما هي سيرته الشخصية والعلمية:

1.1. اسمه ومولده: هو صيغة الله، وقيل: محمّد صيغة الله، بن محمد غوث النائطي المدراسي الهندي الشافعي، لقبه سلطان بلده عمدة العلماء، قاضي المليك بدر الدولة بهادر خان معتمد جنك. أما ولادته ففي الهند في بلدة تُعرف بمدراس، سنة إحدى عشرة ومائتين وألف للهجرة، ونشأ في أسرة علمية عريقة مباركة، اشتهرت بالتدريس والإفادة، وجمع الكتب القيّمة النادرة.

2.1. طلبه للعلم، شيوخه وتلاميذه و علماء أسرته : أتم حفظ القرآن الكريم في الثامنة من عمره، وقرأ على الشيخ عبد العلي بن نظام الدين اللكنوي، والشيخ جعفر حسين المدراسي، والشيخ علاء الدين أحمد بن أحمد أنوار الحق اللكنوي، والسيد علي بن عبد الله الحموي البغدادي، والشيخ منصور الزبيدي، وأخذ مختلف العلوم النقلية والعقلية عن والده الشيخ محمد غوث حيث قرأ عليه جميع الموطأ برواية أبي مصعب الزهري، وقدراً كبيراً من الصحيحين مع إجازة باقيهما، وشمائل الترمذي، وغيرها من كتب الحديث، وأخذ الكتب السيّئة وموطأ مالك إجازةً عن الشيخ إبراهيم الرامبوري عن الشيخ سلام الله الدهلوي بأسانيده، وروى عامّةً عن الشيخ محمد بن

1 عبد الله الحسيني، تحرير الكراس في ترجمة صيغة الله المدراس، صفاق سيدتنا فاطمة، (البحرين، دار الآل والأصحاب، 2010)، 15؛ وانظر: أحمد بن حجر العسقلاني، القول المسدد في الذب عن المسند، ويليّه ذيله للمدراسي (ص61)، والإعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام (991/7)؛ عبد الحي الحسيني، الثقافة الإسلامية في الهند (119)؛ محمد رشيد رضا، مجلة المنار، (2/332)؛ عبد الحي الكتاني، فهرس الفهارس (219/1)؛ أحمد شاكر، تح مسند الإمام أحمد (14/1)، والمدراس: هو المكان الذي يدرس فيه اليهود كتبهم. انظر: المبارك بن محمد، ابن الأثير الجزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، تح: محمد الزاوي وآخرين (بيروت: المكتبة العلمية، 1399/1979)، مادة درس، 113/2.

2 عبد المنعم النمر، تاريخ الإسلام في الهند، (مصر: دار العهد الجديد، 1959/1378)، 404.

محمد بن علام الجداوي المكي نزيل مدراس، والشيخ عمر بن عبد الكريم بن عبد الرسول المكي مكاتبه، والشيخ عبد الوهاب بن محمد شاكر الموصلية إجازة، وسافر إلى الحرمين الشريفين سنة (1266)، فحج وزار، وروى عن شيخ الحرم النبوي ووالي بغداد سابقاً داود باشا. وقد تلمذ عليه الشيخ إسحاق بن قاسم المدراسي (ت: 1311)، والشيخ عبد الرحمن بن عبد الوهاب بن محمد غوث المدراسي، والشيخ غلام محمد بن عبد الوهاب بن محمد غوث المدراسي (ت: 1323)، والشيخ محمد حسين بن نجم الدين المدراسي (ت: 1296)، وغيرهم. ومن إخوانه الذين عرفوا بالعلم: المحدث الفقيه عبد الوهاب بن محمد غوث المدراسي (ت: 1285). وممن اشتهر بالعلم من ذريته: المحدث الفقيه عبد الله المدراسي (ت: 1288)، الشيخ ناصر الدين عبد القادر المدراسي (ت: 1299)، المحدث المفتي محمد سعيد خان بهادر المدراسي (ت: 1312)، الشيخ محمد إسماعيل المدراسي (ت: 1330)، المحدث حسين عطاء الله المدراسي (ت: 1327)، المحدث أحمد المدراسي (ت: 1307)، المفتي محمود المدراسي (ت: 1345)، القاضي عبيد الله المدراسي (ت: 1346).

3.1. المناصب التي تولاه :

تولّى عدّة مناصب: منها منصب صدر الصدور، سنة (1238هـ)، وهو المنصب الأرفع في التسلسل الهرمي للمناصب الدينية. وولّي الإفتاء، سنة (1239هـ)، ولقّب بعمدة العلماء بدر الدولة، وليّ منصب قاضي القضاء سنة (1260هـ)، ولقّب بإمام العلماء، ولما انقلب الإنجليز على الدولة الإسلامية، وأظهر مخالفته الشديدة لهم، قاموا بتعطيل المحاكم، سنة (1273هـ)، وربّوا له معاشاً، فلأزم بيته، وقصر همته على الدرس والإفادة.

4.1. مكانته العلميّة وثناء أهل العلم عليه: قال ابنه الشيخ ناصر الدين المدراسي: "الشيخ الإمام، والخبير الهمام، بقية المحدثين، والدي، صيغة الله بن محمد". وقال تلميذه الشيخ محمد مهدي واصف المدراس: "بدر الدولة، قاضي الملك، وهو شيخ لإسلام، عالم، فاضل، عارف، كامل، وله باع طويل في علوم الطبّ الجسمانية والروحانية.. وله تصانيف في أنواع العلوم، شيخ المسلمين". وقال الشيخ أحمد بن عثمان المكي الهندي: "الشيخ العلامة المحقق المحدث المفسر الفقيه: صيغة الله، الملقب من سلطان بلده بعمدة العلماء، قاضي الملك، بدر الدولة بهادر خان معتمد جنك". وقال الشيخ عبد الحي بن فخر الدين الحسيني: "القاضي صيغة الله المدراسي، الشيخ العالم المحدث المفتي". وقال الشيخ محمد رشيد رضا الحسيني: "علامة المعقول والمنقول: صيغة الله بن محمد غوث الهندي".

5.1. مصنّعاته: ترك مصنّعات قيّمة عديدة بلغات مختلفة، وشارك في مختلف الفنون، كالتفسير، والحديث، والفقه، والتاريخ، والمنافق، والفرائض، واللغة، وغيرها، لكن جُلّها لا تزال في عالم المخطوطات، ولم ترّ النور بعد، فمما وقفنا عليه باللغة العربيّة:

- الأربعين في معجزات سيّد المرسلين.

- إزالة الصّمة في اختلاف الأمة : "طبع في الهند سنة (1318هـ)، وتوجد منه نسختان خطّيتان، الأولى: في جامعة هارفارد الأمريكيّة، برقم (MS ARAB SM 4345) بعنوان: "رسالة في بيان حديث اختلاف الأمة"، نُسخت سنة (1280هـ)، في خمس وعشرين ورقة، والأخرى: في مكتبة المدرسة المحمديّة الملحقة بجامع مومباي بالهند بعنوان: "إزالة الصّمة في حديث اختلاف الأمة، في إحدى وخمسين ورقة.

- التّب: ترجم فيه لنفسه، واخترّمته المنية قبل إكماله، يرويه الشيخ عبد الحي الكتّاني، عن الشيخ أحمد بن عثمان العطار المكي الهندي، عن الشيخ محمد سعيد بن صيغة الله المدراسي، عنه، وله عدة نسخ خطية.

- حاشية على سنن الترمذي. وحاشية على الشفا للقاضي عياض. وحاشية على شمائل الترمذي.

وحاشية على صحيح مسلم: لها نسخة خطية في مكتبة العائلة.

- حاشية على المنتقى لابن الجارود: طبعت سنة (1309هـ)، بمطبع محبوب شاهي ببيدر آباد بالهند. حكايات لقمان: وهو غير مكتمل.

- ذيل القول المسدّد في الذبيّ عن مسند الإمام أحمد: فرغ من تحريره سنة 1279هـ، وطبع مع القول المسدّد للحافظ ابن حجر العسقلاني في دائرة المعارف النظامية ببيدر آباد الدكن سنة (1319هـ)، وتوجد منه نسخة خطية في مكتبة المصغرات الفيلمية بقسم المخطوطات بالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة برقم (2/ 4319)، نسخها ابنه ناصر الدين، سنة (1281هـ)، في أربع وثلاثين ورقة.

- رسالة صغرى في السير والمناقب، لها عدة نسخ خطية، منها نسخة في (66) صفحة.

- رسالة في إعراب الربّ من "اللهم ربّ هذه الدّعوة التّامة": فرغ من تحريرها سنة 1227هـ، وطبعت بتحقيق: د. أحلام خليل محمد في مجلة آفاق التّقافة والتّراث، العدد (42) (ص 146-154) سنة 2003 م، وتوجد منها نسختان خطيتان، الأولى: في جامعة هارفارد الأمريكيّة، برقم (MS ARAB SM 4303)، في ثمان ورقات، والأخرى: في مكتبة روضة الحديث ببيدر آباد برقم (187)، نسخها غلام محيي الدين بن حسين بن محمد ناصر الدين، سنة (1285هـ)، وهي نسخة مقابلة على نسخة المترجم، في ثمان ورقات.

- رسالة في تحريم الخضاب: فرغ من تحريرها سنة (1265هـ)، وتوجد منها نسخة خطية في مكتبة ابنه ناصر الدّين عبد القادر أمير نواز جنك من نسخته لها سنة (1283هـ)، في تسع ومئة صفحة.

- رسالة في تحريم المتعة: لها عدة نسخ خطية، منها نسخة كُتبت سنة 1318هـ، في اثنتين وثلاثين ومئة صفحة. رسالة في تحقيق الصّلاة الوسطى، فرغ من مسودتها في 27 رمضان سنة (1250هـ)، وتوجد منها نسخة خطية في جامعة هارفارد الأمريكيّة، برقم (MS ARAB SM 4141)، في (54) ورقة.

- رسالة في تعليم النّساء الكتابة، فرغ من تحريرها سنة (1275هـ)، وطبعت بالمطبع الحيدري في الهند سنة (1310هـ)، وقرّظها الشيخ محمد رشيد رضا في مجلة المنار، ثم طبعت بتحقيق السيد عبد الله الحسيني، سنة (1439هـ)، وتوجد لها ثلاث نسخ خطية، الأولى: في دار الكتب الظاهرية برقم: (11441) في اثنتي عشرة ورقة فرغ الناسخ منها سنة (1342هـ)، عن طبعتها الأولى، والثانية: في مكتبة المدرسة المحمدية الملحقة بجامع مومباي بالهند، وعنها صورة فيلمية بقسم المخطوطات في مكتبة الملك عبد العزيز العامة بالرياض رقم (630)، في (32) ورقة، والثالثة: في إحدى مكنتات الهند وعنها صورة فيلمية في مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث بدبي.

- رسالة في صدّاق سيّدتنا فاطمة الزّهراء بنت سيّد المرسلين صلّى الله عليه وعليها وسلّم: فرغ من تحريرها سنة (1279هـ)، وطبعت بمطبع أحمددي بمدينة مدراس في الهند سنة (1310هـ)، وقرّظها الشيخ محمد رشيد رضا في مجلة المنار، ثم طبعت بتحقيقي سنة (1431هـ)، وتوجد منها نسختان خطيتان، الأولى: في جامعة هارفارد الأمريكيّة، برقم (MS ARAB SM 4344)، نُسخت سنة (1280هـ)، في اثنتي عشرة ورقة، والأخرى: في مكتبة المدرسة المحمّديّة الملحقة بجامع مومباي بالهند، نُسخت سنة 1306 هـ، في خمس وعشرين ورقة.

- رسالة في صيام ستة شوال: كتبها في حياة والده، وتوجد منها نسخة خطية كُتبت سنة 1249هـ في مكتبة المدرسة المحمّديّة بمدينة مدراس، في اثنتين وثلاثين صفحة.

- رسالة كبرى في السير والمناقب: فصلّ فيها ما ذكره في رسالته الصغرى، وفرغ من مسودتها

سنة 1231هـ، ولها عدة نسخ خطية، منها نسخة في أربع وثمانين ومئة صفحة.

- رشق السيهام إلى من ضعف حديث كل مسكر حرام: فرغ من تحريره سنة (1232 هـ)، وتوجد منه نسخة خطية في المكتبة السعيدية بحيدر آباد، برقم [HADITH 213 399]، وعنهما صورة فيلمية في مكتبة المصغرات الفيلمية بقسم المخطوطات بالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة برقم (1663)، وهي نسخة مقابلة على مسودة المترجم، في إحدى وتسعين ورقة.

- شرح ثلاثيات البخاري: توجد منه نسخة خطية في المكتبة السعيدية بحيدر آباد، برقم [HADITH 431 267]، في خمس ورفات، وهو غير مكتمل.

- الطارق في رد المارق: في مسألة فصل الوتر أو وصله، فرغ منها سنة 1265هـ، وتوجد منه نسخة خطية في مكتبة المدرسة المحمدية بمدينة مدراس، وعنهما صورة فيلمية في مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث بدبي، برقم (319329)، في ثلاث ورفات.

- عمدة الرانض في فن الفرائض: فرغ من تحريره في 28 محرم سنة 1231هـ، وتوجد منه نسخة خطية في جامعة هارفارد الأمريكية، برقم: (MS ARAB SM 4183)، نُسخت سنة 1272 هـ، في (25) ورقة.

- غنية الحساب: توجد منه نسخة خطية مسودة في مكتبة ابنه ناصر الدين عبد القادر أمير نواز جنك، في (270) صفحة، وهو غير مكتمل.

- فهرس أحاديث المعجم الصغير للطبراني، رتبته على مسانيد الصحابة وفق حروف المعجم، وتوجد منه صورة فيلمية في مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية بالرياض، برقم (10-1148-ف)، نُسخت في ربيع الأول سنة 1321 هـ، في (156) ورقة.

- قفا العين لمن أبداع بالثنين: وهي فتاوى عن الخبز الإفرنجي، فرغ منها سنة 1242 هـ، وتوجد نسخته الخطية الأصلية في جامعة الملك سعود بالرياض، برقم (695)، في (35) ورقة، وفيها توقيعه وحواشي بخطه.

- مكاتيب عربية: وهي مجموع مراسلاته للأعيان ومراسلاتهم له من داخل البلاد وخارجها، وتوجد منها نسخة خطية في مكتبة المدرسة المحمدية بمدينة مدراس، في (156) صفحة.

- مناهج الرشد شرح زواجر الإرشاد، فرغ من مسودته سنة (1232هـ)، وهو شرح لكتاب والده: "زواجر الإرشاد إلى أهل دار الجهاد"، وتوجد منه نسخة خطية في مكتبة ابنه ناصر الدين عبد القادر أمير نواز جنك، نُسخت سنة (1283هـ)، في (172) صفحة.

- نور العين في مناقب الحسين: فرغ من تحريره سنة (1248هـ)، وتوجد منه نسخة خطية في مكتبة ابنه ناصر الدين عبد القادر أمير نواز جنك، وعنهما صورة فيلمية في مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث بدبي، برقم (324112)، نُسخت سنة (1288هـ)، من النسخة التي نقلت من نسخة المترجم المصححة، في (56) ورقة.

- هداية السالك لموطأ الإمام مالك: فرغ من تحريره سنة (1231 هـ)، وتوجد منه نسخة خطية في المكتبة السعيدية بحيدر آباد، برقم [HADITH 7 351]، في (386) ورقة، وعنهما صورة فيلمية في مكتبة المصغرات الفيلمية بقسم المخطوطات بالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، برقم (1664)، وبدايتها وبعض حواشيتها بخطه.

وله (24) مصنفاً بالفارسيّة، و(14) مصنفاً بالأردنيّة.

6.1 وفاته: تُوفّي الدراسي رحمه الله تعالى يوم الاثنين سنة ثمانين ومائتين وألف للهجرة، عن تسع وستين سنة عاشها بين طلب العلم والتعليم.

2. التعريف بالكتاب المخطوط وموضوعه العلمي:

1.2. اسم الرسالة ونسبها للمؤلف:

دُكر اسم الرسالة على غلاف المخطوط، بلفظ: "هذه رسالة في بيان حديث اختلاف الأمة، من الفاضل العلامة إمام العلماء مولوي صبغة الله قاضي الملك، رحمة الله تعالى عليه".

2.2. سبب تأليف الرسالة:

صرح المؤلف في مقدمة الرسالة أن سبب تأليفها هو سؤال بعض إخوانه عن حديث اختلاف الأمة وما ذكروا في بيانه الأئمة، فأجابهم على ذلك مبيناً ما ذكر الأئمة في ذلك. فقال: "فقد سألتني بعض الأحبة عن حديث اختلاف الأمة، وما ذكروا في بيانه الأئمة، فأحبت أن أبينه في هذا المسطور، وعلى الله التّوكل في جميع الأمور". ويظهر ان البيئة الثقافية الهشة وتسلط الانجليز ومن والاهم شجعه على الاهتمام بهذه القضية الجوهرية.

3.2. منهج المؤلف في الرسالة:

ساق المؤلف في بداية الرسالة الأحاديث المتعلقة بافتراق الأمم السابقة وافتراق هذه الأمة، وقد بلغت أربعة عشرة رواية لأربعة عشر صحابياً. ثم بين أن حديث افتراق الأمة أودعه بعضهم في المتواتر، وبعضهم في الصحيح المشهور. ورجح في تعليقه قول من ذهب إلى أن الحديث صحيح مشهور، مبيناً سبب ترجيحه في أثناء سرد الروايات وتخريجها، وانتهى بالتعليق عليها وبيان غريب الألفاظ، ونقل أقوال العلماء في توجيه الأحاديث وبيان مدلولاتها، وتصويب ما قيل في تمييز الفرقة الناجية، ورد الأقوال التي لم تستند إلى دليل معتبر. وبين أن الاختلاف الوارد فيه حملة الجمهور على أصول الدين وبعضهم رأى أنه في الفروع، وبعضهم في غيرها، ومن أهم المصادر التي اعتمد عليها في ذلك. "الأجوبة المرضية" والتي شملت الأحاديث النبوية المتعلقة بمسألة حديث افتراق الأمة، لذا لم يقف كثيراً عند دراسة أسانيدنا نظراً لأن السخاوي وغيره كفاه مؤنة ذلك. وكانت تعقيباته على أقوال العلماء في بيان الفرقة الناجية متميزة وإن خالفه بعضهم فيما ذهب إليه، كقوله إن الفرقة الناجية هم الأشاعرة والماتريدية ومن تابعهم.

4.2. وصف المخطوطة:

اعتمدنا في التحقيق على نسخة خطية وحيدة مصورة من جامعة هارفارد الأمريكية، ورقمها: (4344 MS ARAB SM)، وهي ضمن مجموع فيه رسالتان للمؤلف، الأولى متعلقة بصدّق السيدة فاطمة الزهراء رضي الله عنها³ والثانية متعلقة ببيان حديث افتراق الأمة، وهي الرسالة التي تناوله الباحثان في الدراسة. والمخطوطة المتعلقة ببيان حديث افتراق الأمة هي من الورقة (33 - 96) ضمناً، أي، إحدى وخمسين لوحة (51) من القطع الصغير. وفي كل ورقة منها تسعة أسطر تقريباً، وقد كتبت المخطوطة بخط نسخي جيد.

3 هذه الرسالة حققها السيد عبد الله الحسيني، ونشرت في جمعية الآل والأصحاب، ط1 (مملكة البحرين: الرفاع الشرقي، 2010/1431)، وقد أفرد المحقق ترجمة للمؤلف استفدنا منها في تح هذه الرسالة.

وعلى غلاف هذه المخطوطة دون اسمها واسم مؤلفها، بلفظ: "هذه رسالة في بيان حديث اختلاف الأمة، من الفاضل العلامة إمام العلماء مولوي صيغة الله قاضي الملك، رحمة الله تعالى عليه". وعلى الغلاف أيضاً ذكر تاريخ نسخها، وهو العام 1280هـ. وفي داخل المخطوط كتب اسم مالكةا، وهو أبو الحسين شهاب الدين أحمد.

والظاهر أنها منسوخة عن نسخة المؤلف، أو أنها نسخت من دفاتره، وفي نهاية كل ورقة (تعقيبة) تربط كل ورقة بالتي تليها لضبط الاتصال بين أوراق المخطوط وترتيبه.

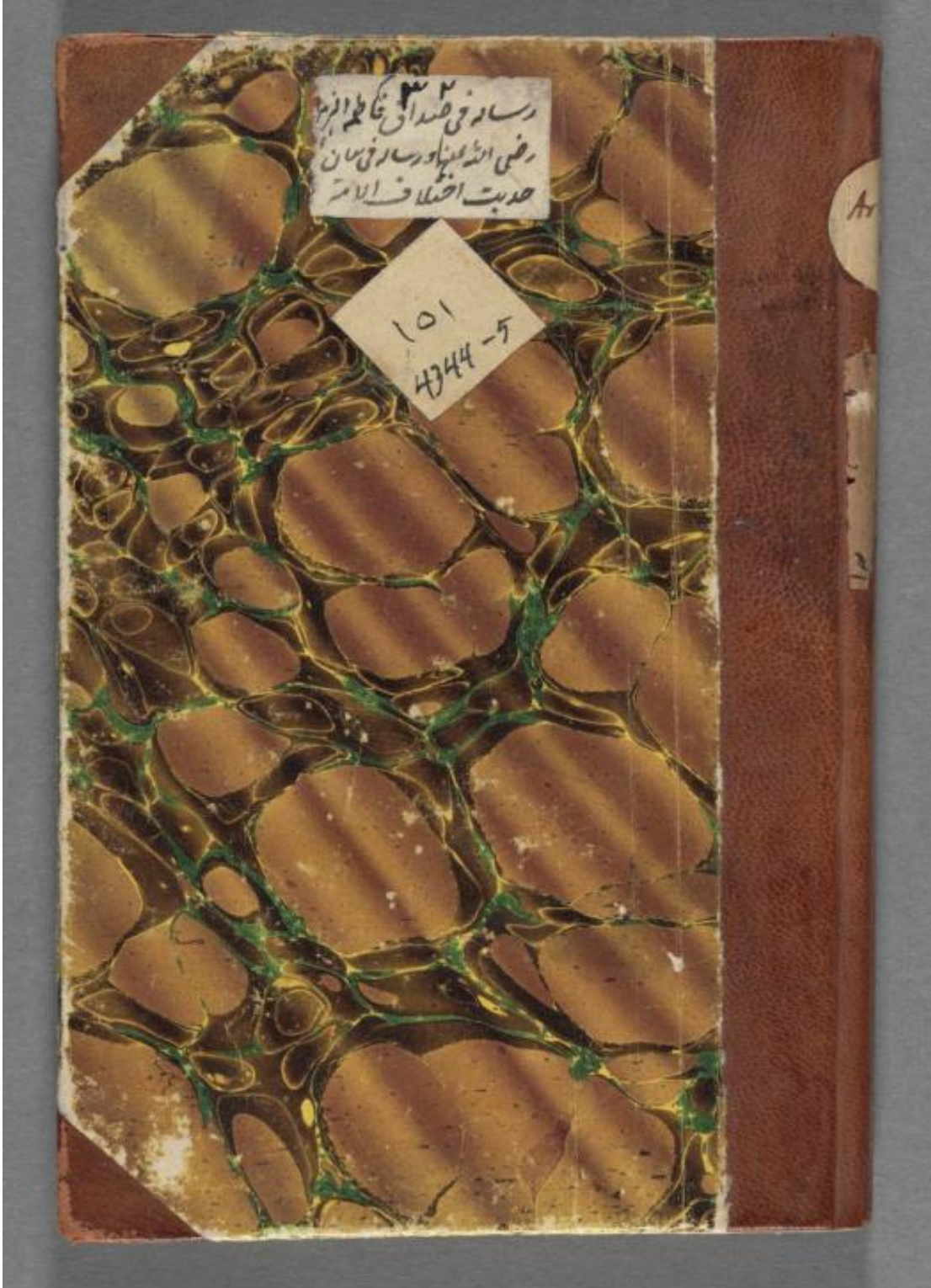
5.2. عمل الباحثين في تحقيق الكتاب المخطوط ومنهجها في دراسته⁴:

○ المنهج الذي سار عليه الباحثان في التحقيق والتعليق، هو منهج أهل الحديث في إخراج الكتاب المخطوط على أقرب صورة أرادها مؤلفه، وملاحظة مواقف العلماء من مفردات هذا التوجيه النبوي الذي أراد منه النبي صلى الله عليه وسلم أن يبلغ للناس هذه الألفاظ الدالة على أخطر مسألة في حياة هذه الأمة، وهو الافتراق الذي ينتج عنه دخول الجنة أو اقتحام النار. وقد كانت خطوات التحقيق والتعليق التي سلكها الباحثان وفق الآتي:

- نسخ المخطوطة التي بين أيدينا وفق الطريقة الإملائية الحديثة.
- مقابلة النصوص التي أوردها المؤلف بمصادرها التي استقيت منها، مع الإشارة إلى الاختلاف في العبارة إن وجد.
- وضع ترجمة مفصلة للمؤلف (صيغة الله المدرسي رحمه الله).
- تخريج الأحاديث الواردة في الرسالة، فإذا كانت في الصحاح اكتفى الباحثان بذلك، وإن لم تكن كذلك فقد خرّجها من مصادر السنة النبوية، ونقلاً أقول العلماء المعتمدين في الحكم عليها، وإلا اجتهدا في دراستها والتعليق عليها.
- عزو الأقوال والنصوص التي أوردها المؤلف إلى مصادرها إن وجدت وإلا إلى أقرب المصادر التي نقلت عنه هذه الأقوال.
- تدارك النقص وإتمامه في المواضع التي بيض لها الناسخ، وذلك بالرجوع إلى المصادر التي استقى منها المؤلف، خاصة في النصوص الحديثية التي أشار إليها الناسخ ولم يثبتها.
- ترجمة الفرق الإسلامية التي أوردها المؤلف في الرسالة من الكتب المختصة بذلك.
- إضافة بعض الألفاظ اللازمة عند الحاجة لتقويم النص، وحبسها بين معقوفين لتمييزها عن المتن، [].
- التعريف بالنسخة الخطية التي بين أيدينا من حيث الوصف المادي وخارج النص.
- الإشارة إلى صفحات المخطوط ضمن النص المحقق وذلك عند نهاية كل لوحة منه؛ لسهولة تعقبها.

4 لم يتم العثور بعد البحث على النسخة المطبوعة في الهند.

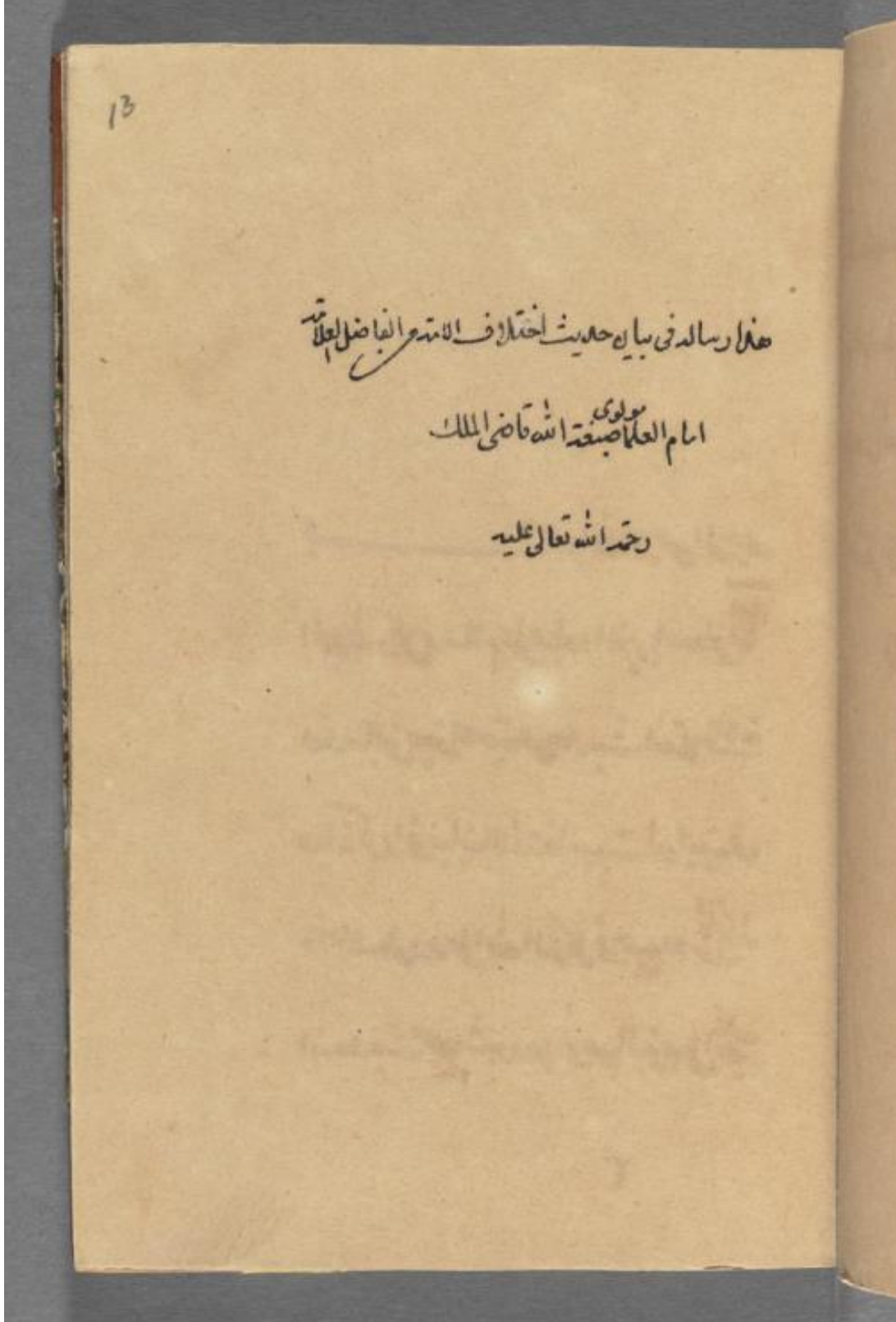
3. صور من المخطوطة

Harvard University - Houghton Library / ms_arab_sm4344_4345-METS

1. رسم: صورة غلاف المخطوط

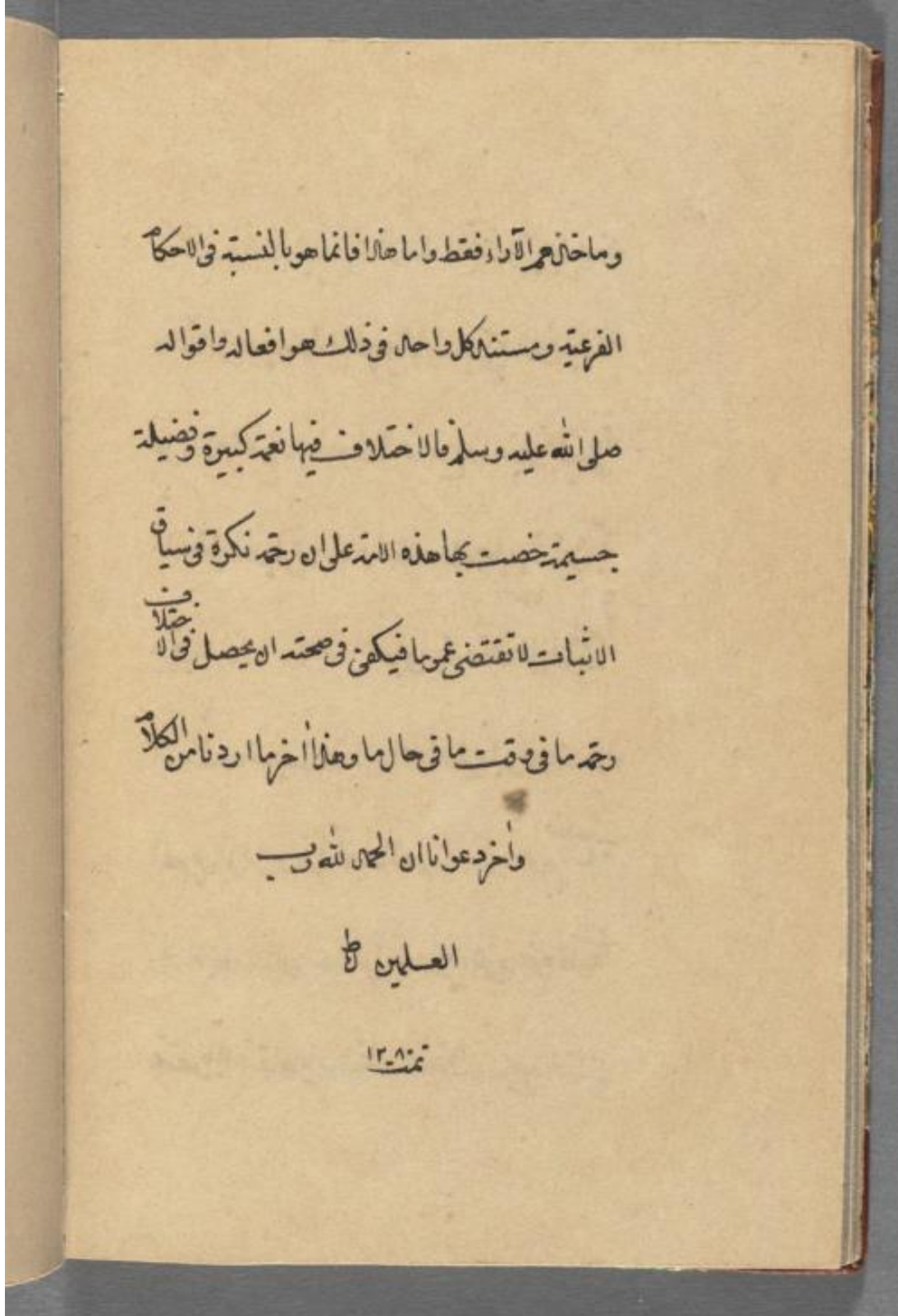
158
مقالة
بحثية

Harvard University - Houghton Library / ms_arab_sm4344_4345-METS

2. رسم: صورة الورقة الأولى من المخطوط

159
مقالة
بحثية

160
مقالة
بحثية

4. نص الرسالة:

هذه رسالة في بيان حديث اختلاف الأمة

من الفاضل العلامة إمام العلماء مولوي صيغة الله قاضي الملك

رحمة الله تعالى عليه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وكفى، وسلام على عباده الذين اصطفى، أمّا بعد، فقد سألتني بعض الأحبة عن حديث اختلاف الأمة⁵، وما ذكروا في بيانه الأئمة⁶، فأحببت أن أبينه في هذا المسطور، وعلى الله التّوكل في جميع الأمور، فأقول: إنّه حديث صحيح مشهور، مروى عن النبي صلى الله عليه/ [ص/34] وسلم بطرق متكاثرة⁷، وقد عدّه الجلال السيوطي (1505/911) من الأحاديث المتواترة⁸، فهو كما قال السّخاوي (1428/902)⁹: مروى عن أنس بن مالك، وجابر بن عبد الله، وسعد بن أبي وقاص، وعبد الله بن عمر بن الخطاب، وعبد الله بن عمرو بن العاص، وعبد الله بن مسعود، وعلي بن أبي طالب، وعمرو بن عوف، وعوف بن مالك، ومعاوية بن أبي سفيان، ووائل بن الأسقع، وأبي أمامة، وأبي الدرداء، وأبي هريرة رضي الله عنهم، فما أنا أسرد من ذلك ما وقفنا عليه.

1. أمّا حديث أنس:

فرواه الأمام أحمد في [ص/35] مسنده عن أنس رضي الله عنه قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن بني إسرائيل افترقوا على ثنتين وسبعين فرقة، وأنتم تفترون على مثلها، كلّها في النار إلا فرقة"¹⁰.

وفي رواية له قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن بني إسرائيل تفرقت على إحدى وسبعين فرقة، فهلكت سبعون فرقة، وخلصت فرقة واحدة، وإن أمتي ستفترق على اثنتين وسبعين فرقة،

5 وهو حديث افتراق الأمم وافتراق أمته صلى الله عليه وسلم، وقد اختلفت التسمية لهذه الرسالة كما ورد في المصادر وما وسم على المخطوطة، ففي مكتبة المدرسة المحمدية الملحقة بجامعة مومباي بالهند بعنوان: بلفظ "إزالة الصمة في اختلاف الأمة"، وعلى غلاف المخطوطة التي بين أيدينا، بلفظ: "رسالة في بيان حديث اختلاف الأمة"، وتختلف عدد ورقاته فالنسخة التي بين أيدينا عدد أوراقها (51)، من القطع الصغير، والنسخة الأخرى التي لم نعتز عليها، هي التي أشير إليها بأن عدد أوراقها (25)، وأظنها من القطع الكبير.

6 الأئمة هنا فاعل ثان لذكر على لغة أكلوني البراغيث. ويمكن أن نقول: الواو علامة الجمع والائمة هي الفاعل، على رأي البصريين، أو بدل الفاعل على رأي الكوفيين.

7 يرى المؤلف أن الحديث صحيح مشهور، مروى بطرق متكاثرة لا تصل إلى حد التواتر، وليس الأمر كما ذهب السيوطي في الدرر المتناثرة، بل هو صحيح مشهور كما ذهب السخاوي. وصرح عدد من العلماء المعتبرين بتواتر هذا الحديث، كابن تيمية، والسيوطي، والزبيدي، والكتاني، وغيرهم. وهو الأرجح، والله أعلم.

8 عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة، تح: محمد الصباغ (السعودية: عمادة شؤون المكتبات، جامعة الملك سعود)، 488.

9 محمد بن عبد الرحمن السخاوي، الأجوبة المرضية فيما سئل السخاوي عنه من الأحاديث النبوية، تح: محمد إبراهيم، (الأردن: دار الراجحي، 1418هـ)، حديث تفرق أمتي، 569/2.

10 أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني، المسند، تح: شعيب الأرنؤوط وآخرون (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1421)، مسند أنس، رقم 12208.

تَهْلِكُ إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، وَتَخْلُصُ فِرْقَةً، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَنْ تِلْكَ الْفِرْقَةُ؟ قَالَ: الْجَمَاعَةُ الْجَمَاعَةُ"¹¹.
ورواه ابن ماجه في [ص/36] سننه عن أنس، ولفظه: "إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ افْتَرَقَتْ عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، وَإِنَّ أُمَّتِي سَتَفْتَرِقُ عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، كُلُّهَا فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً، وَهِيَ الْجَمَاعَةُ"¹².
ورواه الطبراني (918/360) في الأوسط عنه، ولفظه: "تَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَى ثَلَاثِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، كُلُّهُنَّ فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً، مَا أَنَا عَلَيْهِ الْيَوْمَ وَأَصْحَابِي"¹³.

ورواه ابن مردويه من طريق يعقوب بن زيد بن طلحة عن زيد بن أسلم عن أنس بن مالك رضي الله عنه ولفظه، قال: "كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرَ حَدِيثًا، قَالَ: ثُمَّ حَدَّثَهُمْ [ص/37] صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: تَفَرَّقَتْ أُمَّةٌ مُوسَى عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ مَلَّةً، سَبْعُونَ مِنْهَا فِي النَّارِ وَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَتَفَرَّقَتْ أُمَّةٌ عِيسَى عَلَى اثْنَيْنِ وَسَبْعِينَ مَلَّةً، وَاحِدَةٌ مِنْهَا فِي الْجَنَّةِ وَإِحْدَى وَسَبْعُونَ مِنْهَا فِي النَّارِ، وَتَعَلَّوْا أُمَّتِي عَلَى الْفَرِيقَيْنِ جَمِيعًا بِمَلَّةٍ وَاحِدَةٍ فِي الْجَنَّةِ، وَثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ مِنْهَا فِي النَّارِ، قَالُوا: مَنْ هُم يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: الْجَمَاعَةُ الْجَمَاعَةُ". ورواه بنحوه أبو يعلى في مسنده¹⁴.

قوله: "ستفترق" السنين إمّا للتأكيد، فإنّ ما هو متحقق الوقوع قريب، كما في قوله تعالى: (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ [ص:38] رَبُّكَ فَتَرْضَى)¹⁵، أو بمعناه الحقيقي إشارة إلى أنّ الاختلاف متراخ عن حياته صلى الله عليه وسلم، قاله الدواني (1512/918)¹⁶.

2. وأما حديث جابر:

فرواه أسلم بن سهل الواسطي (904/292) في "تاريخه"¹⁷، قاله الحافظ العسقلاني (1449/852) في تخريج أحاديث الكشاف، قال: وبين أن السائل عن ذلك عمر بن الخطاب رضي الله عنه، ولم أف أف على لفظه¹⁸.

11 أحمد بن حنبل، المسند، 12479.

12 ابن ماجه، محمد بن يزيد القزويني، السنن، تج: محمد فؤاد عبد الباقي (مصر: دار إحياء الكتب العربية، د.ت.)، "افتراق الأمم"، 3993. قال البوصيري في الزوائد (180/4): إسناد صحيح ورجاله ثقات؛ انظر: أحمد بن أبي بكر بن إسماعيل البوصيري، مصباح الزجاجية في زوائد ابن ماجه، تج: محمد الكشناوي، ط2 (بيروت: دار العربية، 1403)، 180/4. قال السخاوي في "الأجوبة المرضية": ورجاله رجال الصحيح. انظر: محمد بن عبد الرحمن السخاوي، الأجوبة المرضية، 569/2. ونظراً لتعدد شواهدة يمكن أن نقول إنه صحيح لغيره.

13 سليمان بن أحمد الطبراني، المعجم الأوسط، تج: طارق محمد، (القاهرة: دار الحرمين، د.ت.)، 4886، 7840.

14 أحمد بن علي أبو يعلى الموصلي، المسند، تج: حسين سليم أسد (دمشق: دار المأمون للتراث، 1404)، 341/6.

15 سورة الضحى: 5/93.

16 محمد عبد الهادي، أبو الحسن السندي، فتح الودود في شرح سنن أبي داود، تج: محمد زكي الخولي (المدينة المنورة: مكتبة أضواء المنار، 1431)، 412/4. والدواني: هو محمد بن أسعد الصديقي الدواني، جلال الدين: قاض، باحث، يُعد من الفلاسفة. ولد في دوان (من بلاد كازرون) وسكن شيراز، وولي قضاء فارس وتوفي بها. له مؤلفات كثيرة في الفلسفة والعقيدة، منها حاشية على شرح القوشجي لتجريد الكلام، حاشية على تحرير القواعد المنطقية للقطب الرازي، شرح العقائد العنصرية. "خير الدين بن محمود الزركلي دمشقي، الأعلام، ط5 (بيروت: دار العلم للملايين، 2002)، 33/6.

17 أسلم بن سهل الواسطي، تاريخ واسط، تج: كوركيس عواد (بيروت: عالم الكتب، 1406)، 235.

18 قال المؤلف لم أف أف على لفظه، لكنه موجود في كثير من المصادر الحديثية، ولفظه الذي أورده ابن حجر في "تخريج أحاديث الكشاف"، وفي "تاريخ واسط"، فقال: وأما حديث جابر بن عبد الله فرواه أسلم بن سهل الواسطي المعروف ببخشل في كتابه تاريخ واسط ثنا محمد بن الهيثم ثنا شجاع بن الوليد عن عمرو بن قيس عن جابر بن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «تفرقت اليهود على واحدة وسبعين فرقة، كلها في النار. وتفرقت النصارى على ثنتين وسبعين فرقة، كلها في النار. وإن أمتي ستفترق على ثلاث وسبعين فرقة، كلها في النار إلا واحدة. فقال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: يا رسول الله: أخبرنا

3. وأما حديث سعد:

فرواه عبد بن حميد، وعبد الرزاق عن سعد رضي الله عنه، قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: افتقرت بنو إسرائيل على إحدى وسبعين ولن تذهب [ص/39] الليالي والأيام حتى تفترق أمتي على مثلها، وكل فرقة منها في النار إلا واحدة وهي الجماعة".¹⁹

4. وأما حديث ابن عمر:

فرواه...²⁰[فرواه أبو يعلى في مسنده بلفظ: "سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: في أمتي نيقاً وسبعين داعياً، كلهم داع إلى النار، لو شاء لأنبأتكم بأسمائهم وقبائلهم"].²¹

5. وأما حديث ابن عمرو:

فرواه الترمذي والحاكم والبزار والبيهقي في "المدخل"، قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ليأتين على أمتي ما أتى على بني إسرائيل حذو النعل بالنعل، حتى إن كان منهم من أتى أمه علانية لكان في أمتي من كان يصنع ذلك، وأن بني إسرائيل تفرقت على ثنتين وسبعين [ص/40] ملّة، كلهم في النار إلا ملّة واحدة، قالوا: من هي يا رسول الله، قال: ما أنا عليه وأصحابي". قال الترمذي: حديث حسن غريب، أي من هذه الوجه.²²

قوله: "حذو النعل بالنعل"، هو بالحاء مهملة والذال معجمة، بمعنى القطع، يقال: حذوت النعل بالنعل، قدّرت كل واحدة على صاحبها وقطعتها.²³ قال الطيبي (1342/743): هو استعارة في التساوي.²⁴ وقال ابن جرير (923/310): يعني، أن أمته سيتبعون آثار من قبلهم من الأمم مثلاً بمثل كما يقدر الحذاء طاقة النعل

من هم؟ قال: السواد الأعظم». انظر: عبد الله بن يوسف الزيلعي، تخرّيج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف للزمخشري، تج: عبد الله بن عبد الرحمن السعد (الرياض: دار ابن خزيمة، 1414)، 450/1. وهو حديث ضعيف فيه مبهمات، ويشهد له بقية الروايات ليرتقي إلى الحسن لغيره.

19 عبد الحميد بن حميد بن نصر الكشي، المنتخب من مسند عبد بن حميد، تج: صبحي البديري السامرائي وآخرون (القاهرة: مكتبة السنة، 1408)، 148؛ عبد الرزاق بن همام الصنعاني، المصنف، تج: حبيب الرحمن الأعظمي، ط2 (بيروت: المكتب الإسلامي، 1403)، 18675. قال السخاوي في الأجوبة المرضية (570/2): وأما حديث سعد، فأخرجه البزار في مسنده من حديث ابنته عائشة عنه، وسنده ضعيف. قلت: ويشهد له الروايات السابقة واللاحقة، فيرتقي إلى الحسن لغيره.

20 بياض في النسخة المخطوطة. ولذلك قد أصلحنا ذلك وأثبتنا السقط من كتاب "الأجوبة المرضية" للسخاوي؛ انظر: السخاوي، الأجوبة المرضية، 571/2.

21 أحمد بن علي بن المثنى التميمي الموصلي، مسند أبي يعلى، المحقق: حسين سليم أسد (دمشق: دار المأمون للتراث، 1984/1404)، 65/10؛ عبد الله بن محمد الأنصاري الهروي، ذم الكلام وأهله، المحقق: عبد الرحمن الشبل (المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، 1998/1418)، 80/4؛ قال الهيثمي: أخرجه أبو يعلى، وفيه ليث بن أبي سليم، وهو مدلس، وبقية رجاله ثقات؛ علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، المحقق: حسام الدين القدسي (القاهرة: مكتبة القدسي، 1414/1994)، 259/7؛ وقال حسين أسد: محقق مسند أبي يعلى؛ إسناده ضعيف.

22 محمد بن عيسى الترمذي، السنن، تج: بشار عواد معروف (بيروت: دار الغرب الإسلامي، 1998)، الإيمان، (2641)، وقال الترمذي: هذا حديث حسن غريب مفسر، لا نعرفه مثل هذا إلا من هذا الوجه؛ محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري، المستدرک علی الصحیحین، تج: مصطفى عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، 1990)، 444؛ قال السخاوي في الأجوبة المرضية (570/2) "قلت: ورواه الحاكم في صحيحه وقال: تفرد به الإفريقي ولا تقوم به حج؛ قال الشيخ عبد القادر الأرناؤوط في تحيه على جامع الأصول: وفي سنده عبد الرحمن بن زياد بن أنعم الأفريقي، وهو ضعيف، ولكن يشهد له معنى الحديثين اللذين قبله، فهو بهما حسن؛ أحمد بن الحسين البيهقي، المدخل إلى السنن الكبرى، اعتنى به: محمد عوامة (القاهرة: دار البير، 1437)، 207، والحديث في المدخل للبيهقي عن عوف بن مالك، ولم أجد أي رواية عن ابن عمرو فيه.

23 ابن الأثير الجزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، مادة حذو، 357/1.

24 علي القاري، مرآة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح (بيروت: دار الفكر، 1422)، 258/1.

التي يركب عليها طاقاته الأخرى غير مختلفات بالاعوجاج، فكذا هذه الأمة في تشابههم من قبلهم من الأمم فيما عملوا به [ص/41] في أديانهم، وأحدثوا فيها من البدع والضلالات لسلوك سبيلهم، انتهى.²⁵ ونصبه على المصدر لفعل محذوف يدل عليه كما أتى، يحذوا أمتي حذو بني إسرائيل.

قوله: "حتى إن كان" ابتدائية، وإن يكسر الهمزة مع ما بعده جملة شرطية، واللام في قوله: "لكن" جواب إن على تأويله بمعنى لو كان، كما أن لو تأتي بمعنى إن، قاله الطيبي. وقيل: اللام جواب قسم مقدر، وجوز بعضهم كون أن مخففة من المثقلة، والاسم ضمير شأن محذوف، وقد جوز ابن مالك حذف الشأن من المكسورة المخففة خلافاً لابن الحاجب.²⁶

قوله: "ملة" هي في الأصل ما شرعه الله، ويستعمل [ص/42] في جملة الشرائع دون آحادها، ثم اتسعت فاستعملت في الملل الباطلة، فقيل: الكفر ملة واحدة، والمعنى: أنهم يفترون فرقا، يتدين كل واحدة منها بخلاف ما يتدين به الأخرى، فسُمي طريقهم ملة مجازاً.²⁷

6. وأما حديث ابن مسعود رضي الله عنه:

فرواه...²⁸ [ابن أبي عاصم في "السنة" من طريق عن أبي إسحاق، عن سويد بن غفلة، عن ابن مسعود، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "افترق من كان قبلكم على اثنتين وسبعين فرقة، نجا منها ثلاث وهلك سائرهما".²⁹

7. وأما حديث علي رضي الله عنه:

فرواه ابن النجار (1245/643) عن علي رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تفترق هذه الأمة على ثلاث وسبعين فرقة".³⁰

8. وأما حديث عمرو بن عوف:

فرواه الطبراني [ص/43] والحاكم من طريق كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف عن أبيه عن جده، فجعل قوم موسى سبعين فرقة، وقوم عيسى إحدى وسبعين، وهذه الأمة اثنتين وسبعين"، وعبر في كل منها "كلها صالة إلا واحدة"، وقال في الأخيرة "الإسلام وجماعته". كذا قال الحافظ العسقلاني، ولم أف

25 عزاه المؤلف إلى محمد بن جرير الطبري، وهو في كتابه: تهذيب الآثار وتفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار، قسم مسند ابن عباس، تخ: محمود شاكر (القاهرة: مطبعة المدني، د.ت.)، 2/690، لكن بلفظ: باري السهام بدل الحذاء؛ وقد عزوته إلى المناوي، فقد ذكره باللفظ الذي ذكره المؤلف، وربما أخذه عنه وعزاه لابن جرير؛ محمد المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير (مصر: المكتبة التجارية الكبرى، 1356)، 5/346.

26 محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفوري، تحفة الأحوزي بشرح جامع الترمذي (بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت.)، 7/333؛ علي القاري، مرقاة المفاتيح، 1/258.

27 علي القاري، مرقاة المفاتيح، 1/295، المناوي، فيض القدير، 5/346.

28 بياض في الأصل.

29 أحمد بن عمرو، ابن أبي عاصم الشيباني، السنة، تخ: محمد ناصر الدين الألباني (بيروت: المكتب الإسلامي، 1400)، 1/32؛ والحاكم، المستدرک، 2/522، وقال: صحيح الإسناد ولم يخرجاه، وضعفه الذهبي بقوله: ليس بصحيح. قلنا: يشهد له بقية الروايات فيرتقى إلى الحسن لغيره؟

30 أخرجه ابن النجار في ذيل تاريخ بغداد (205 /2) من طريق المخلص به. أخرجه أيضاً: أبو نعيم في الحلية (8/5) عن علي رضي الله عنه موقوفاً عليه. انظر: أبو نعيم الأصبهاني، أحمد بن عبد الله، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، (مصر: مطبعة السعادة، 1394)، 3/99؛ أحمد بن علي الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، تخ: مصطفى عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، 1417)، 430؛ قال السخاوي في الأجوبة المرضية: (571/2)؛ وأما حديث علي، فرواه أبو نعيم في الحلية من حديث أبي الطفيل عنه قال: "تفترق هذه الأمة على ثلاث وسبعين فرقة، شرها فرقة ينتحلون وتفرق أمرنا"، وفي سننه لين.

على لفظه، ثم ظفرت عليه، ولفظه: "تسلكن سنن من كان قبلكم حذو النعل بالنعل، ولتأخذنّ بمثل أخذهم إن شبراً فشبر، وإن ذراعاً فذراع، وإن باعاً فباع، حتى لو دخلوا جحر صبّ دخلتم فيه، إلا أنّ بني إسرائيل افتقرت على موسى سبعين [ص/44] فرقة، كلّها ضالة إلا فرقة واحدة، الإسلام وجماعتهم، ثم إنها افتقرت على عيسى على إحدى وسبعين فرقة، كلّها ضالة إلا واحدة الإسلام".³¹

9. وأما حديث عوف بن مالك:

فأخرجه ابن ماجه والطبراني، عن عوف بن مالك، قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: افتقرت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، فواحدة في الجنة، وسبعون في النار، وافتقرت النصارى على اثنتين وسبعين فرقة، فأحدى وسبعون في النار، وواحدة في الجنة، والذي نفس محمد بيده، لتفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة [ص/45]، فواحدة في الجنة، واثنتان وسبعون في النار، قيل: يا رسول الله، من هم؟ قال الجماعة"³².

وفي لفظ للطبراني: "أنه صلى الله عليه وسلم قال: كيف أنت إذا افتقرت هذه الأمة على ثلاث وسبعين فرقة، واحدة في الجنة وسائرهن في النار؟ قلت: ومتى ذلك يا رسول الله؟ قال: إذا كثرت الشُّرط، ومَلَكَتِ الإمامة، وقعدت الجُمُلان على المنابر، واتخذ القرآن مزامير، وزُخِرَتِ المساجد، ورفعت المنابر، واتخذ الفيءُ دولاً، والزكاة مغرمًا، والأمانة مغنمًا، وثُقِّقَه في الدين لغير الله، وأطاع الرجلُ امرأته وعقَّ أمّه وأقصى أباه، ولعن [أخر] هذه الأمة [ص/46] أولَّها، وساد القبيلة فاسقهم، وكان زعيمُ القوم أردلهم، وأكرم الرجلُ اتقاء شره، فيومئذ يكون ذلك، ويفزع الناس إلى الشام، قلت: وهل تفتح الشام؟ قال: نعم، وشيكًا، ثم تقع الفتن بعد فتحها".³³

قوله: "الجملاء" بالجيم، الضخام الخلق، كأنه جمع جميل، والجميل الشحم المذاب³⁴، قوله: "وشيكا": أي، سريعاً وقريباً.³⁵

ورواه الطبراني في "الكبير"، والحاكم في "المستدرک" عن عوف، قال: "تفترق أمتي على بضع

31 وتام الحديث كما في المعجم الكبير للطبراني: "...كلها ضلالة إلا فرقة الإسلام وجماعتهم، ثم إنكم تفترون على اثنتين وسبعين فرقة، كلها ضلالة إلا فرقة الإسلام وجماعتهم". انظر: سليمان بن أحمد، أبو القاسم الطبراني، المعجم الكبير، تح: حمدي السلفي (القاهرة: مكتبة ابن تيمية، 1415)، 3؛ والحكم، المستدرک، 445، قال الهيثمي في المجمع (260/7): "وفيه كثير بن عبد الله، وهو ضعيف، وقد حسن الترمذي له حديثاً، وبقيّة رجاله ثقات". فالحديث يرتقي بشواهد إلى الحسن لغيره.

32 محمد بن يزيد، ابن ماجه القزويني، السنن، تح: محمد فؤاد عبد الباقي (مصر: دار إحياء الكتب العربية، د.ت.)، باب افتراق الأمم، 3992؛ أحمد بن عمرو العتكي المعروف باليزار، مسند البزار المنشور باسم البحر الزخار، تح: محفوظ الرحمن زين الله (المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، 2009)، 186/7. وفي الزوائد: إسناده حديث عوف بن مالك فيه مقال، وراشد بن سعد قال فيه أبو حاتم: صدوق، وعباد بن يوسف لم يخرج له أحد سوى ابن ماجه. وليس عنده سوى هذا الحديث، قال ابن عدي: روى أحاديث تفرد بها، وذكره ابن حبان في الثقات، وباقي رجال الإسناد ثقات. أحمد بن أبي بكر البوصيري، مصباح الزجاجة في زوائد ابن ماجه، المحقق: محمد المنتقى الكشناوي، ط2 (بيروت: دار العربية، 1403)، 179/4. ويرتقي الحديث بشواهد إلى الصحيح لغيره.

33 وتامه كما هو عند الطبراني: "... ثم تجيء فتنة غيراء مظلمة، ثم يتبع الفتن بعضها بعضاً حتى يخرج رجل من أهل بيتي يقال له المهدي، فإن أدركته فاتبعه وكن من المهتدين". الطبراني في المعجم الكبير، جبير بن نفيير عن عوف بن مالك 51/18، 91.

34 ابن الأثير الجزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، مادة جمل، 298/1؛ ابن منظور، لسان العرب، مادة جمل، 126/11. وقد وردت في المعجم الكبير للطبراني (51/18) بلفظ: وقعدت الحملان على المنابر. وهو تصحيف.

35 محمد بن فوج الحميدي، تفسير غريب ما في الصحيحين البخاري ومسلم، تح: زبيدة محمد سعيد عبد العزيز (القاهرة: مكتبة السنة، 1415)، 24.

وسبعين فرقة، أعظمها فتنة على أمتي قوم يقيسون الأمور برأيهم، فيحلون الحرام ويحرمون الحلال".³⁶

10. وأما حديث معاوية:

فرواه الإمام أحمد وأبو داود [ص/47] والحاكم والبيهقي³⁷، وقال الحافظ العسقلاني: إنَّ سنده حسن. عن معاوية أنه قام فقال: "ألا إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قام فينا فقال: ألا إن من قبلكم من أهل الكتاب افترقوا على ثنتين وسبعين ملّة، وإنَّ هذه الأمة ستفترق على ثلاث وسبعين، ثنتان وسبعون في النار، وواحدة في الجنة، وهي الجماعة". قال أبو داود: زاد محمد بن يحيى وعمرو بن عثمان في حديثيهما "وأنه سيخرج في أمتي أقوام تجاري بهم تلك الأهواء كما يتجاري الكلب لصاحبه".³⁸

قوله: "يتجاري" أي، يدخل ويسري³⁹، قوله: "الكلب" بفتحين، داء يعرض للإنسان من عصّة [ص/48] الكلب الكلب، أي المجنون، فيصيه شبه الجنون.⁴⁰

11. وأما حديث وائلة...⁴¹ وأبي أمامة وأبي الدرداء...⁴² رضي الله عنهم:

فرواه الطبراني في "الكبير والأوسط" عن أبي أمامة، قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنَّ بني إسرائيل تفرقت على إحدى وسبعين فرقة، وأن هذه الأمة ستزيد عليهم فرقة، كلها في النار إلا السواد الأعظم".⁴³

12. وأما حديث أبي هريرة:

فرواه الإمام أحمد وأبو داود والترمذي⁴⁴، وقال: حسن صحيح [ص/49]. والحاكم وابن حبان في

36 الطبراني، المعجم الكبير، جبير بن نغير عن عوف بن مالك، 90؛ الحاكم، المستدرک على الصحيحين، حديث عوف بن مالك الأشجعي، 6325، سكت عنه الذهبي في التلخيص؛ قال السخاوي في الأجوبة المرضية: (572/2) قال: صحيح على شرطهما. قلت: وهو متعقب.

37 أحمد بن الحسين، أبو بكر البيهقي، دلائل النبوة ومعرفة أحوال صاحب الشريعة، تح: د. عبد المعطي فلجعي (بيروت: دار الكتب العلمية، 1408)، 542/6؛ الطبراني، المعجم الكبير، 885، أحمد بن محمد بن حنبل، المسند، حديث معاوية بن أبي سفيان، 16937.

38 سليمان بن الأشعث، أبو داود السجستاني، السنن، تح: محمد محيي الدين عبد الحميد (بيروت: المكتبة العصرية، د.ت.)، باب شرح السنة، 4597؛ الحاكم، المستدرک على الصحيحين، 443. وقال الذهبي: هذه أسانيد تقوم بها الحجة.

39 القاري، مرآة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، 260/1.

40 ابن الأثير الجزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، مادة، كلب، 195/4؛ ابن منظور، لسان العرب، مادة كلب، 723/1.

41 في النسخة المخطوطة بياض. ويظهر أن الناسخ ترك البياض متوهماً سقوط الحديث لكن المؤلف تابع السخاوي في قوله: وأما حديث وائلة والذنان بعده، فرواه الطبراني من حديث عبد الله بن يزيد بن آدم الدمشقي عن أبي الدرداء وأبي أمامة ووائلته وأنس قالوا... الحديث. وبذلك يزول الإشكال.

42 في المخطوطة بياض.

43 هذه رواية الطبراني في الكبير، 8035؛ قال السخاوي في الأجوبة المرضية: (573/2): رواته موثقون. وعند الطبراني من حديث عبد الله بن يزيد بن آدم الدمشقي عن أبي الدرداء وأبي أمامة ووائلته وأنس قالوا: خرج علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكر حديثاً في المرء، وفيه: «فإن بني إسرائيل افترقوا على إحدى وسبعين فرقة والنصارى على اثنتين وسبعين فرقة، كلهم على الضلالة إلا السواد الأعظم» قالوا: يا رسول الله! من السواد الأعظم؟ قال: «من كان على ما أنا عليه وأصحابي». قال السخاوي في الأجوبة المرضية (574/2)، سنده ضعيف. وقال الهيتمي في المجمع رواه الطبراني في الأوسط والكبير بنحوه، وفيه أبو غالب وثقه ابن معين وغيره وبقيّة رجال الأوسط ثقات، وكذلك أحد إسناده الكبير. فهو حديث حسن، ويشهد له بقية الروايات فيرتقي إلى الصحيح لغيره.

44 رواه أبو داود رقم (4596) في السنة، باب شرح السنة، والترمذي رقم (2642) في الإيمان، باب ما جاء في افتراق هذه الأمة، وقال الترمذي: حديث أبي هريرة حسن صحيح، وهو كما قال، وفي الباب عن سعد، وعبد الله بن عمرو، وعوف بن مالك.

صحيحها⁴⁵ عن أبي هريرة، قال: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: افتترقت اليهود على إحدى أو اثنتين وسبعين فرقة، وتفرقت النصارى على إحدى أو اثنتين وسبعين فرقة، وتفرقت أممي على ثلاث وسبعين فرقة". هذا لفظ أبي داود، وعند الترمذي، قال: "تفرقت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، النصارى مثل ذلك، وتفرقت أممي على ثلاث وسبعين فرقة"، ولفظ ابن ماجه، قال: "تفرقت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، وستتفرقت أممي على ثلاث وسبعين فرقة".⁴⁶

قوله: "أممي" [ص/50] قال القاضي: "المراد بالأمة، إمّا أمة الدعوة، فيندرج فيه جميع أرباب الملل والنحل الذين ليسوا على قبلتنا، أو أمة الإجابة، أي الذين آمنوا به صلى الله عليه وسلم"،⁴⁷ والمراد بالملل: مذاهب أهل القبلة، أقول: الوجه الثاني: هو المطابق للأحاديث التي ذكرناها، فإنّ مقابلة بني إسرائيل تدل على أنّ فرق الكفر ليست بداخلة في الأمة، وقال الدواني: الوجه الثاني هو الظاهر؛ فإنّ أكثر من هذا العدد بكثير، أقول: العلتان مقدوحتان، أمّا الأولى فلأن إرادة أهل القبلة مما ورد على هذا الأسلوب لا يدل على كونه مراداً ههنا، وأمّا الثانية فاعترض [ص/51] عليه بوجه: أحدها، أن الكفر كله ملّة واحدة، فيحتمل أن يكون الكفر فرقة واحدة، فالزيادة لا تضر، قال مولانا النظام⁴⁸: هذه بعيدة من وجه، فإنّ المراد الافتراق في العقائد إلى الفرق المعهودة، ولا شك في أن عقائد الكفرة متباعدة في نفسها، فجعلها واحدة غير ملائم، وأجيب: بأنّ مآل عقائدهم كلها لما كان الشرك جعلت واحدة، فلا بعد، أقول: نفس الاعتراض ساقط من أصله؛ لأنّ الكفر لما جعلت واحدة لم يبق في مقابلتها إلا الإسلام، فينحصر الفرق في الاثنين فقط، ويبطل النص المسوق لبيان الافتراق [ص/52]، وعدها مع بقية فرق أهل الإسلام بتكميل العدد غير ملائم. ثانيها: أن الثلاث والسبعين محمول على الكثرة، فالزيادة لا تضر، قلت: لكن لا ينافيه الأحاديث المسبوقة. وثالثها: إنهم في وقت من الأوقات يبلغون ذلك العدد كما وجهه الدواني في أهل القبلة، وفيه: أنه صلى الله عليه وسلم أخبر بأنهم يبلغون في الزمن الآتي ذلك المبلغ، وفرق الكفر كانت قد بلغت في زمنه صلى الله عليه وسلم ذلك المبلغ، فلا يصح ما ذكره منها.

قوله: "على ثلاث وسبعين" وقع هكذا في أكثر الطرق، [ص/53] وفي بعضها بلفظ: "ثنتين"⁴⁹، وفي بعضها: "بضع وسبعين"⁵⁰ بالإبهام، فقيل: ذكر العدد لمجرد الكثرة، وروي ذلك أيضاً عن الحسن البصري، وقيل: يحتمل أن الوحي نزل أولاً بلفظ "بضع" ثم نزل مبيّناً، فأخبر به، ويحتمل أن يكون الاختلاف ممن دونه صلى

45 الحاكم، المستدرک، 442؛ محمد بن حبان، أبو حاتم البستي، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان (ترتيب الأمير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي) تج: شعيب الأرنؤوط (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1408)، 6247.

46 ابن ماجه، سنن ابن ماجه، افتراق الأمم، 3991.

47 عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، قوت المغتذي على جامع الترمذي، تج: ناصر الغريبي (مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1424)، 656/2؛ المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، 346/5.

48 هو أبو العباس، محمد عبد العلي بن محمد نظام الدين السهالوي الأنصاري اللكنوي الهندي، الملقب ببحر العلوم تلقى العلوم على علمائها، ونبغ في كثير منها، فكانت له مساهمات ثابتة في فقه الحنفية وفي الأصول وفي المنطق، توفي في مدارس في الهند. "عبد الحي بن فخر الدين بن عبد العلي الحسن الطالبي، الإعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام المسمى بـ (نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر) (بيروت: دار ابن حزم، 1420، 1999)، 693/6؛ عمر بن رضا كحالة دمشقي، معجم المؤلفين (بيروت: مكتبة المثنى، د.ت.)، 102/13.

49 هذه رواية أبي داود والترمذي وابن ماجه وأحمد وغيرهم، وقد سبق تخريجها. ولفظه: "إن بني إسرائيل افتترقت على إحدى وسبعين فرقة، وإن أممي ستتفرقت على اثنتين وسبعين فرقة، كلها في النار، إلا واحدة وهي: الجماعة".

50 البزار، المسند المنشور باسم البحر الزخار، 6244.

الله عليه وسلم من الرواة.⁵¹

تنبيه: هذا الاختلاف الوارد في الحديث حملة الجمهور في أصول الدين وبعضهم في الفروع، وبعضهم في غيرها، قال ابن تيمية: أخبر صلى الله عليه وسلم بافتراق أمته على ثلاث وسبعين فرقة والثنان والسبعون لاريب أنهم الذين في آية: (وخضتم كالذين [ص/54] خاضوا)⁵² ثم هذا الاختلاف المخبر عنه إما في الدين فقط، أو في الدين والدنيا، ثم قد يوّل إلى الدنيا، وقد يكون في الدنيا فقط، قال المناوي: اختلفت العلماء، فقال بعضهم: لم يتكامل هذه الفرق إلى الآن، وإنما وجد بعضها.

وقال بعضهم: - وهم من تتبع التواريخ - وجدت بنمامها، فعشرون منهم الروافض⁵³، وعشرون الخوارج⁵⁴، وعشرون القدرية⁵⁵ أي المعتزلة⁵⁶، وسبع المرجئة⁵⁷، وفرقة النجارية⁵⁸، وفرقة الجهمية⁵⁹، فهؤلاء اثنان وسبعون، والثالث والسبعون الناجية، وقيل: أصول الفرق ستة: الحرورية⁶⁰ [ص/55]، والقدرية، والجهمية،

51 عبيد الله بن محمد المباركفوري، مرعاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، ط3 (الهند: إدارة البحوث العلمية والدعوة والإفتاء، الجامعة السلفية (1404)، 270/1.

52 التوبة: 9/ 69.

53 الروافض هم الذين شايعوا عليًا، وقالوا بإمامته وخلافته نصًا ووصية وقدموه على جميع الصحابة، ويطعنون في خلافة الخلفاء الثلاثة ويكفرونهم وأكثر الصحابة، ويعتقدون أن الإمامة هي في أولاد الحسين بن علي بعد الحسن بن علي، ويعتقدون بعصمة أئمتهم ولهم أقوال كثيرة منحرفة. انظر: علي بن إسماعيل الأشعري، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، تح: نعيم زرزور، (بيروت: المكتبة العصرية، 1426) 65/1؛ محمد بن عبد الكريم الشهرستاني، الملل والنحل، (مصر: مؤسسة الحلبي، د.ت.) 146/1.

54 الخوارج: هم الذين يكفرون بالمعاصي، ويخزجون على أئمة المسلمين وجماعتهم. انظر: عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبين الفرقة الناجية، ط2 (بيروت: دار الأفاق الجديدة، 1977)، 50؛ الشهرستاني، الملل والنحل، 114/1.

55 القدرية هم الذين يقولون لا قدر ويجعلون العبد خالق فعل نفسه، وأول من أحدث هذه البدعة في هذه الأمة معبد الجهني في آخر عصر الصحابة. انظر: عبيد الله بن محمد العكبري، الإبانة عن شريعة الفرقة الناجية ومجانبة الفرق المذمومة، تح: عثمان عبد الله آدم الأثوبي، ط2، (السعودية: دار الراجعية، 1418)، 154.

56 هم أتباع واصل بن عطاء الغزال، وهو الذي اعتزل مجلس الحسن البصري في مسألة صاحب الكبيرة فقط فسببت إليه الفرقة، وهذا أشهر ما قيل في ذلك. ثم تطور مذهبهم وافترقوا فرقة كثيرة. انظر: يحيى بن أبي الخير بن سالم العمراني اليميني، الانتصار في الرد على المعتزلة القدرية الأشعري، تح: سعود بن عبد العزيز الخلف (الرياض: أضواء السلف، 1419)، 68/1.

57 هم فرقة من فرق الإسلام، يعتقدون أنه لا يضّر مع الإيمان معصية، كما لا ينفع مع الكفر طاعة، سموا مرجئة؛ لاعتقادهم أنّ الله أرجأ تعذيبهم على المعاصي، أي أخره عنهم. انظر: عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبين الفرقة الناجية، 19؛ الشهرستاني، الملل والنحل، 139/1.

58 أصحاب الحسين بن محمد النجار، وأكثر معتزلة الري وما حواليا على مذهبه. وهم وإن اختلفوا أصنافا إلا أنهم لم يختلفوا في المسائل التي عددها أصولا، وهم: برغوثية، وزعفرانية، ومستدركة، ووافقوا المعتزلة في نفي الصفات من العلم، والقدرة، والإرادة، والحياة، والسمع، والبصر. ووافقوا الصفاتية في خلق الأعمال. انظر: أبو الحسن الأشعري، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، 117/1.

59 الجهمية: هم المنتسبون إلى الجهم بن صفوان أبي محرز مولى بني راسب الخراساني تلميذ الجعد بن درهم. والجهمية تطلق ويراد بها المعنى العام؛ أي: نفاة الصفات عن الله تعالى. أو المعنى الخاص؛ أي: أتباع الجهم بن صفوان. ومن آرائهم: نفي الصفات عن الله وتعطيلها، والقول بالجبر، والقول بقاء الجنة والنار، وإنكار الرؤية والكلام، والقول بخلق القرآن، وغير ذلك من معتقداتهم الباطلة. انظر: أبو الحسن الأشعري، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، 338/1.

60 هم الذين كفروا أهل القبلة والمعاصي وحكموا بتخليدهم في النار بذلك، واستحلوا دماءهم وأموالهم. انظر: أبو الحسن الأشعري، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، 111/1.

والمرجئة، والرافضة، والجيرية⁶¹، انقسمت كل منهم على اثنتي عشرة فرقة، فصارت اثنتين وسبعين.⁶²

وقال شارح المواقف⁶³ عن الآمدي (1156/631): كان المسلمون عند وفاة النبي عليه الصلاة والسلام على عقيدة واحدة وطريقة واحدة إلا من كان يبطن النفاق ويظهر الوفاق، ثم نشأ الخلاف فيما بينهم، أولاً: في أمور احتشادية لا توجب إيماناً ولا كفراناً، وكان غرضهم منها إقامة مراسم الدين، وإدامة مناهج الشرع القويم، وذلك كاختلافهم عند قول النبي صلى الله عليه وسلم [ص/56] في مرض موته "انتوني بقرطاس أكتب لكم كتاباً لا تضلوا بعدي، حتى قال عمر رضي الله عنه: إن النبي صلى الله عليه وسلم غلبه الوجع حسينا كتاب الله، وكثر اللغظ في ذلك حتى قال النبي صلى الله عليه وسلم: قوموا عني، لا ينبغي عندي التنازع"⁶⁴. وكاختلافهم بعد ذلك في التخلف عن جيش أسامة رضي الله عنه، فقال قوم: يوجب الإتيان؛ لقوله عليه الصلاة والسلام: "جهزوا جيش أسامة، لعن الله من تخلف عنه"، وقال قوم بالتخلف انتظاراً لما يكون من رسول الله صلى الله عليه وسلم في مرضه.⁶⁵

وكاختلافهم [ص/58] بعد ذلك في موته حتى قال عمر: "من قال إن محمداً قد مات علوته بسيفي، وإنما رفع إلى السماء كما رفع عيسى بن مريم. وقال أبو بكر رضي الله عنه: من كان يعبد محمداً فإن محمداً قد مات، ومن كان يعبد إله محمد فإنه حي لا يموت، وتلا قوله تعالى: "وما محمد إلا رسول قد خلت من قبله الرسل"⁶⁶ الآية. فرجع القوم إلى قوله: وقال عمر رضي الله عنه: كأني ما سمعت هذه الآية إلا الآن"⁶⁷.

وكاختلافهم بعد ذلك في موضع دفنه بمكة أو المدينة أو القدس، حتى سمعوا ما روي عنه من أن الأنبياء يدفنون حيث يموتون.⁶⁸ وكاختلافهم في الإمامة [ص/59].⁶⁹ وثبوت الإرث عن النبي صلى الله عليه وسلم.⁷⁰ وفي قتال مانعي الزكاة، حتى قال عمر: كيف تقاتلهم؟ وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم: "أمرت

61 الجبرية هم أتباع الجهم بن صفوان الترمذي وسموا جبرية لأن مذهبهم أن العبد مجبور على فعله وحركاته، وأفعاله اضطرارية، فالجبرية يزعمون أن العباد لا يفعلون شيئاً البتة، وأن الفاعل عندهم هو الله حقيقة وإضافة أفعال العباد إليهم عند الجبرية مجاز. انظر: العكبري، الإبانة عن شريعة الفرقة الناجية ومجانبة الفرق المندومة، 191.

62 المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، 346/5.

63 هو الجرجاني، علي بن محمد، (ت:816).

64 محمد بن إسماعيل البخاري، صحيح البخاري، تح: محمد زهير ناصر (جدة: دار طوق النجاة، 2001)، في المغازي، 114؛ مسلم بن الحجاج النيسابوري، صحيح مسلم (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.)، في الوصية، (1637).

65 تمام بن محمد البجلي الرازي، إسلام زيد بن حارثة وغيره من أحاديث الشيوخ، تح وتخرىج: محمد صباح منصور، ط1 (بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1424)، 141/1؛ يحيى بن أبي الخير اليميني، الانتصار، 854/3.

66 آل عمران: 144/3.

67 البخاري، فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، 3668، وفي الجنائز، 1241، وفي المغازي، 4454؛ وانظر: عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 12.

68 ولفظ الحديث: «لَمَّا قُبِضَ رَسُولُ اللَّهِ وَعَسِيلٌ، اختلفوا في دفنه، فقال أبو بكر: ما تسيئت ما سمعت من رسول الله [ص:81] صلى الله عليه وسلم، يقول: ما قبض الله نبياً إلا في الموضع الذي يُجِبُّ أن يُدْفَنَ فيه، ادفنوه في موضع فراشه». الترمذي، الجنائز، 1018، وإسناده ضعيف، وقال الترمذي: هذا حديث غريب، أقول: لكن له شواهد يقوى بها، ولذلك قال الترمذي: وقد روي هذا الحديث من غير وجه رواه ابن عباس عن أبي بكر الصديق عن النبي صلى الله عليه وسلم، أقول: ورواه ابن سعد عن أبي بكر مختصراً موقوفاً، وهو في حكم المرفوع. وانظر: عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 12.

69 عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 13. قال: اختلفوا بعد ذلك في الإمامة وأدعت الأنصار إلى البيعة لسعد بن عباد الخزرجي وقالت قريش إن الإمامة لا تكون إلا في قريش ثم أدعت الأنصار لقريش لما روى لهم قول النبي صلى الله عليه وسلم الأئمة من قريش، وهذا الخلاف باق إلى اليوم؛ لأن ضراراً أو الخوارج قالوا بجواز الإمامة في غير قريش.

70 عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 13. قال: فقد اختلفوا في توريث التركات عن الأنبياء عليهم السلام ثم نفذ في ذلك قضاء أبي بكر بروايته عن النبي صلى الله عليه وسلم إن الأنبياء لا يورثون.

أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله، فإذا قالوها عصموا مني دماءهم وأموالهم⁷¹. فقال له أبو بكر: أليس قد قال إلا بحقها، ومن حقها إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة، ولو منعوني عقلاً مما أدوه إلى النبي صلى الله عليه وسلم لقاتلتهم عليه⁷².

ثم اختلافهم بعد ذلك في تنصيب أبي بكر على عمر بالخلافة. ثم في أمر الشورى حتى استقر الأمر على عثمان. ثم اختلافهم في قتله⁷³. وفي خلافة علي و[ص/60] معاوية، وما جرى في وقعة الجمل وصقّين⁷⁴.

ثم اختلافهم أيضاً في بعض الأحكام الفرعية: كاختلافهم في الكلاله، وميراث الجد مع الإخوة⁷⁵، وعقل الأصابع وديات الأسنان، إلى غير ذلك من الأحكام، وكان الخلاف يتدرج ويرتقي شيئاً فشيئاً إلى آخر أيام الصحابة رضي الله عنهم، حتى ظهر معبد الجهني وغيلان الدمشقي ويونس الأسواري وخالفوا في القدر، وإسناد جميع الأشياء إلى تقدير الله تعالى. ولم يزل الاختلاف ينتشعب والآراء تتفرق حتى تفرق أهل الإسلام وأرباب المقالات إلى ثلاث وسبعين [ص/61] فرقة. انتهى⁷⁶.

وهنا إشكال مشهور، وهو أن التفرق إن حمل على أصول المذاهب فهي أقل من هذا العدد، أو على ما يشمل الفروع فهي أكثر منه، وأجاب عنه الفاضل الدواني: بأنه توهم لا مستند له؛ لجواز أن يكون الأصول التي بينها مخالفة مقيد بها هذا العدد. قال النظام في توجيه كلامه بأنه ظاهر إنه لا ضرورة لنا أن نحمل على الأصول مطلقاً، ولا على ما يشمل الفروع أيضاً، ولا على الفروع فقط، بل يجوز أن يكون المراد الافتراق إلى فرق افتراقاً معتدلاً به، بمعنى أن يكفر بعضهم بعضاً أو يفسق [ص/62] تفسيقاً قريباً من الكفر. قال الدواني: وقد يقال: لعلمهم في وقت من الأوقات بلغوا هذا العدد وإن زادوا أو نقصوا في أكثر الأوقات. انتهى⁷⁷.

واعترض عليه بأنه لا فائدة حينئذ في التعيين في العدد المذكور، وأجيب: بأن الوحي لعلة نزل بوصولهم إلى ذلك العدد، وسكت عن غيره في ذلك الوقت لمصلحة لا يعلمها [إلا⁷⁸] الله سبحانه وتعالى.

قوله: "في النار" قيل: لو أريد به الخلود في النار فهو خلاف الإجماع، فإن المؤمنين لا يخلدون فيها، وإن أريد مجرد الدخول فهو مشترك بين الفرق، إذ ما من فرقة إلا [ص/63] وبعضهم عصاة، أجب عنه الجلال

71 رواه البخاري "الاعتصام"، 7284، "الزكاة"، 1399، "استنابة المرتدين"، 6924؛ ومسلم "الإيمان"، 20؛ الترمذي، "الإيمان"، 2610؛ وأبو داود، "الزكاة في فاتحته"، 1556؛ والنسائي، "الزكاة"، 2443.

72 سعيد بن منصور بن شعبة الخراساني، سنن سعيد بن منصور، تح: حبيب الرحمن الأعظمي، (الهند: دار السلفية، 1403)؛ عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 13. فقد اتفقوا على رأي أبي بكر في وجوب قتال مانعي الزكاة.

73 عبد الرحمن الإيجي، كتاب المواقيف، تح: عبد الرحمن عميرة (بيروت: دار الجيل، 1997/1417)، 651/3.

74 وقعة الجمل: كانت بين علي ومعاوية وخرجت عائشة رضي الله عنها على جمل لتصلح بينهما فكان ما كان. وكانت الوقعة سنة ست وثلاثين. وأما وقعة صقّين، فكانت بين عليّ كرم الله وجهه ومعه أهل العراق، وبين معاوية بن أبي سفيان، ومعه أهل الشام، وكان ابتداءها في سنة ست وثلاثين، وكان مدة مقامهم بصقّين مائة وعشرة أيام أوقفوا فيها وقعات كثيرة. انظر: عياض بن موسى اليحصبي، الشفا بتعريف حقوق المصطفى، ط2 (الأردن: دار الفيحاء، 1407)، 617/2.

75 عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 13.

76 عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية، 14.

77 قال المناوي: الافتراق في الأصول الدينية لا الفروع الفقهية، وهذا من معجزاته لأنه إخبار عن غيب وقع، وأراد بالأمة من تجمعهم دائرة الدعوة من أهل القبلة، وكل أهل الفرق متفقون على إثبات الصانع وأن له الكمال المطلق. انظر: عبد الرؤوف المناوي، التيسير بشرح الجامع الصغير، ط3 (الرياض: مكتبة الإمام الشافعي، 1988)، 179/1.

78 أضفناها كي يستقيم المعنى.

الدواني: بأن المراد الدخول بحسب الاعتقاد، واعترض بأن هذا مخالف لما هو المفهوم من الحديث، فإن قوله عليه السلام: "ما أنا عليه" مطلق ولا قرينة على ما أراه ورده مولانا نظام الملة والدين الأنصاري - رحمه الله - بأنه لما تواطأت النواميس الإلهية والنبوية على أن المؤمن لا يخلد في النار فلا بد من التوفيق وذلك بالتحديد، والدخول لا يصح؛ لأن الاستثناء لا يصح من الدخول المطلق، وأما القرينة فليل عدم استقامة المعنى. ويجوز أن تكون [ص/64] القرينة مستفادة عن نسق الحديث. تصويره أنه قد تقرر في موضعه أن الحكم المتعلق بمعنى الفعل يفيد المعلولية، كقوله صلى الله عليه وسلم: "إن ما عر زنى فرجم"⁷⁹.

وقد مر أن المراد الافتراق في العقائد في "ستفرق أمتي"، وعليه اجتماع أكثر أهل العلم، وأيضاً لو لم يرد الاتفاق في العقائد لآزداد الفرق على العدد المذكور، وهو ظاهر، فيفيد عليه الافتراق إلى تلك الفرق للنجاة والهلاك، فخرج الحاصل أن افتراقهم في العقائد، أي، أخذ بعضهم عقيدة وبعضهم عقيدة أخرى مخالفة للأولى موجب [ص/65] لذينك الوصفين، أي، لهلاك البواطل ونجاة الصواب الذي عليه النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه. انتهى.

وقد أوجب على أصل الاعتراض بوجهه:

منها: ما قال بعضهم من أن معصية الفرقة الناجية مطلقاً مغفور، وهذا بعيد جداً، فإنه مخالف لعموم الأحاديث الدلالة على عذاب العصاة. ومنها: ما قال الدواني (1512/918): من أن المراد استقلال مكثهم في النار بالنسبة إلى سائر الفرق ترغيباً في تصحيح العقائد. ومنها: ما قال مولانا النظام: من أنه لا يراد الحصر في العدد، ويراد الافتراق مطلقاً، سواء [ص/66] كان في العقائد والأعمال، فتارك الصلاة فرقة، وقطاع الطريق أخرى، ويراد الدخول مطلقاً.⁸¹

فالمعنى أن الأمة مفترقة إلى الفرق الكثيرة، كلهم داخلوا الجحيم إلا واحدة منهم، وهم أولياء الله تعالى العارفين بأسراره، السالكون مسلك النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه.

ثم اعترض بأن المجانين وأمثالهم داخله الجنة، وهم ليسوا على طريقة النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه.

وأجاب: بأنهم موضوعون عن الأحكام الدينية كما في أكثر الخطابات، فإنها مرتفعة، والمنشأ واحد.

قال: أو يراد الافتراق في العقائد، فنقول [ص/67] من هم على عقائد النبي صلى الله عليه وسلم من مسألة التوحيد، وكيفية المعراج، وغيرهما، لعلّه لا يعصي، فإن مثل هذا الكامل يخاف ربه، وينهى نفسه عن الهوى، وإن عصى أحياناً فعصيانه مغفور ومغمور في الإحسان، وطغيانه مستور في الغفران، وعلى هذا لا يبعد القول بأن معصية الناجية مغفرة (ألا إنَّ حَزَبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ)⁸² انتهى.

ولا يخفى عليك أن إرادة الافتراق مطلقاً، وجعل تارك الصلاة فرقة، وقطاع الطريق أخرى، ياباه ظاهر سياق الأحاديث المتقدمة، فإن مثل هذا الفرق كانت [ص/68] موجودة في زمنه صلى الله عليه وسلم أيضاً، وإرادة الافتراق في العقائد على ما ذكره أيضاً مخدوش، فإنَّ جُلَّ الْمُؤْمِنِينَ فِي مَسْأَلَةِ التَّوْحِيدِ وَكَيْفِيَةِ المعراج

79 قصة ما عر بن مالك الأسلمي رواها جماعة من الصحابة منهم ابن عباس، وجابر بن عبد الله، وأبو هريرة. أخرجه البخاري، "المحاربين"، 6824. وفي الأحكام، 7167؛ ومسلم، "الحدود"، 1691، والترمذي، الحدود، 1428، وأبو داود، الحدود، 4428.

80 العلاء محمد بن عبد الحميد الأسمندي، *بذل النظر في الأصول*، تج: محمد زكي عبد البر، ط1 (القاهرة: مكتبة التراث، 1412)، 617.

81 ذكره الجلال الدواني في شرح العقائد العصرية. ينظر: عبد النبي الأحمد نكري، جامع العلوم في اصطلاحات الفنون (بيروت: دار الكتب العلمية، 2000/1421)، 20/3؛ محمد السندي، كفاية الحاجة في شرح سنن ابن ماجه (بيروت: دار الجيل، د.ت.)، 480/2.

82 سورة المائدة: 56/5.

وغيرهما على عقائد النبي صلى الله عليه وسلم، ومع ذلك منهمكون في العصيان، ويتبعون الهوى والشيطان، وعقابهم ثابت تحت مشيئة الرحمن، كما هو معلوم لدى أهل الإتيقان.

ومنها: ما قيل: إن المراد بالافتراق الافتراق في دار الآخرة، بمعنى أن يفرقهم الله تعالى في الآخرة إلى فرق بعضهم في الأسافل، وبعضهم فوقهم، كلهم في النار إلا واحدة، وهم مبرؤون عن النقائص [ص/69]، وهذا تكلف يباه ظاهر الأحاديث.

ومنها: ما قيل: إن المراد بافتراق اليهود والنصارى هو الافتراق في الدنيا، وافتراق المسلمين هو في الآخرة، وهذا أيضاً لا يخلو عن بعد.

ومنها: ما قال الفاضل القراباغي (1535/942): من أن المراد أن كل واحد من تلك الفرق داخله النار إلا واحدة، فإن كلها لا تدخل. قال مولانا النظام: ولعل هذا مبني على أن الحكم على المجموع قد يقارن الحكم على الأفراد، كما يقال: هذه الجماعة تدخل الجنة، فإنه لا يمكن دخولها إلا بدخول جميع الأجزاء، ولما كان النبي صلى الله عليه وسلم [ص/70] جعل الناس فرقة، وحكم بأن كل واحد من تلك الفرق تدخل النار، واستثنى واحدة، ولا يمكن دخول الفرقة إلا بدخول آحادها، فإن الفرقة اسم المجموع، ودخول البعض دون البعض يأبى عند دخول المجموع، لزم من ذلك عدم دخول الفرقة الواحدة، وهذا إما بأن لا يدخل واحد من آحادها، وهو بعيد، كما قال الدواني، وإما بأن يدخل بعضها، وهو المتيقن، فاندفع الإيراد بما قيل: من أن لفظ "كل" إذا أضيف إلى المعرف المجموع لا يفيد شمول الأجزاء، وههنا رواية "كلهم"، وكذا "كلها"، فالحامل للضمير إما الفرقة [ص/71] أو الفرق، وعلى التقديرين فالكل مضاف إلى الجمع المعرف أو المفرد المنكر، كلاهما لعلوم الأفراد، كما يشهد به كتب النحو، نعم، نظم الحديث بحسب التبادر إلى الأفهام لا تقتضي المعنى الذي أفيد منها، انتهى.

قوله: "إلا واحدة" قد مرّ في رواية أنّ تلك الواحدة هي ما عليه النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وفي رواية منها: الجماعة، وفي رواية منها: السواد الأعظم.

فإن قلت: هذا الحديث يشعر بنجاة فرقة واحدة، وكل واحدة من أصحاب المذاهب يزعم أنها هي الناجية دون غيره، والحديث مجمل، فمن تلك الفرقة [ص/72] الناجية؟

قلنا: قد نص في الحديث أنّ الناجية هي الجماعة⁸³، والأشاعرة التابعون لأبي الحسن الأشعري، وأبي منصور الماتريدي هم المتصفون بتلك الصفة، مشتهرون بها في الشرق والغرب، وأنّ لكل فريق من باقي الفرق اسم على حدة، كالشيعة والمعتزلة ونحوهما، وأيضاً، قوله عليه الصلاة والسلام: "ما أنا عليه وأصحابي" يشعر بأنّ تلك الفرق هي التي تتبع ما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وذلك لما ينطبق على الأشاعرة، فإنهم يتمسكون في عقائدهم بالأحاديث الصحيحة الواردة المروية عنه صلى الله [ص/73] عليه وسلم وعن أصحابه، ولا يتجاوزون عن ظواهرها إلا لضرورة، ولا يستترسلون مع عقولهم كالمعتزلة ومن يحذو حذوهم، فإنهم يفرطون في متابعة العقل، حتى جعلوا ما تقضي به عقولهم أصلاً واجب الاتباع مع قطع النظر عن مطابقة الأحاديث النبوية، والنواميس الإلهية، فإن وافق الناموس فيها وإلا يؤلونه إلى ما يشتهيهم عقولهم، ولا مع النقل عن غيرهم كالشيعة المتبعين لما روي عن أئمتهم لاعتقادهم العصمة فيهم، فيخالفون الأحاديث الصحيحة الثابتة، ويتبعون ما روي عن أئمتهم، وإن كان كذباً، ولا ينظرون [ص/74] إلى كيفية الرواية، ويجعلون أقوالهم كأقوال النبي صلى الله عليه وسلم، فمن تأمل ما نقل عن جهابذة

83 محمود بن أحمد بدر الدين العيني، عمدة القاري، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.)، 191/24.

الحديث، وأمة الفن الذين جمعوا صحاح الأحاديث في أمر المصطفى صلى الله عليه وسلم وأحواله وأفعاله وحركاته وسكناته، وأحوال الصحب والتابعين، كالشيوخ وغيرهما من الثقات المشاهير الذين اتفقت أهل الشرق والغرب على صحة ما في كتبهم، ثم نظر إلى من تمسك بهديهم واقتفى أثرهم واقتدى بسيرتهم في الأصول والفروع، علم بأن ما كان عليه النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه هم الأشاعرة، وإن من سواهم ليسوا [ص/75] على طريقتهم.⁸⁴

وقال ابن المطهر الحلبي (648-726)⁸⁵ في بعض تصانيفه: "من أنا" قد بحثنا في هذا الحديث مع الاستاذ نصير الدين محمد الطوسي في تعيين المراد من الفرقة الناجية، فاستقر الرأي على أنه ينبغي أن يكون تلك الفرقة مخالفة لسائر الفرق مخالفة كثيرة، وما هي إلا الشيعة الإمامية، فإنهم يخالفون غيرهم من جميع الفرق مخالفة بينة، بخلاف غيرهم من الفرق فإنهم متقاربون في أكثر الأصول. انتهى. فساقط، فإن محط النجاة هو الحقيقة والصدق والمخالفة الكثيرة لسائر الفرق، غير مستلزما للصدق، فليكن عشرون عقائد حقة، والفرق [ص/76] متشاركة ومتخالفة فيها، وواحد منهم مخالف في الكل، فيكون نارياً بلا شبهة، وربما يمكن أن تكون النارية بعقيدة واحدة، فإن خالف فرقة فيها لم تخلص عن النارية، وإن سلم فلا نسلم إنهم الشيعة، فإنهم يوافقون المعتزلة في أكثر الأصول، ولا يخالفونها إلا في مسائل قليلة، أكثرها ما يتعلق بالإمامة، وهي بالفروع أشبه، بل الأليق بذلك هم الأشاعرة؛ فإن أصولهم مخالفة لأكثر أصول المذاهب، ولا يوافقهم فيها غيرهم، كمسألة الكسب، ورؤية الله تعالى، مع كونه غير جسم، وتنزهه عن المكان والجهة، بل جوزوا رؤية كل موجود من الأعراض وغيره، حتى [ص/77] جوزوا رؤية الأصوات والطعوم والروائح، وجوزوا روية أعمى الصين بقة أندلس، واستناد الممكنات كلها إلى الله تعالى ابتداء، وكون الصفات لا هي عين الذات ولا غيرها، والفرق بين الإرادة والرضا، إلى غير ذلك من المسائل التي شنع مخالفوهم عليهم فيها، كما شحنا به كتبهم.

وسلك القرباغي⁸⁶ في تعيين المراد بذلك مسلماً حسناً، فقال: الحق أنه يجب أن يكون مسلماً متوسطاً بين المسالك، وأن يكون آمناً من طرفي الإفراط والتفريط، فإن خير الأمور أوسطها، (اعدلوا هو أقرب للتقوى) [المائدة: 8/5] والعدل هو التوسط [ص/78] بين طرفي الإفراط⁸⁷ والتفريط باعتبار القوى الشهوية والغضبية والعاقلة، فيكون عبارة عن العفة والشجاعة والحكمة، ويقابله الجمهور كما قيل: فهم الأشاعرة،

84 المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، 2/20. قول المصنف بأن الجماعة هم الأشاعرة ومن تبعهم والماتريديّة ومن تبعهم، وينبغي ذلك عن غيرهم، وهذا الحصر في إشكال يخرج بعض الناس من دائرة الحق، فضلاً على أنه لا يوجد دليل يقين عليه، فتفسير الفرقة الناجية يكون بصفات ذاتية وهي الاتباع لمنهج النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه الكرام، والفرق المالكة هي التي شذت عن منهج النبوة. وفسر الرازي الفرقة الناجية أو الجماعة بأنها أمة الإيمان، قال: "قول الرسول صلى الله عليه وسلم في الناجية إنها الجماعة إشارة إلى أن هذه أشار بها إلى أمة الإيمان وإلا كان قوله في تعريف الفرقة الناجية إنها الجماعة لغوا إذ لا فرقة تمسكت بباطل أو بحق إلا وهي جماعة من حيث العدد، المراد ستفترق أمتي في حال ما وليس فيه دلالة على افتراقها في سائر الأحوال لا يجوز أن يزيد وينقص". الرازي، مفاتيح الغيب، 184/22.

85 ابن المطهر الحلبي: الحسن بن يوسف بن علي بن محمد بن المطهر الحلبي العراقي الرافضي، رأس الشيعة وشيخهم في العراق، له تصانيف كثيرة جداً في الفقه والنحو والأصول والفلسفة والرفض، منها منهاج الكرامة الذي نقضه شيخ الإسلام في منهاج السنة، ت سنة 726هـ. عمر بن رضا كحالة الدمشقي، معجم المؤلفين (بيروت: مكتبة المثنى، د.ت)، 3/303.

86 المولى العالم الكامل محي الدين محمد بن علي قرأ في بلاد العجم على علمائها ثم أتى بلاد الروم وكان عالماً مشتغلاً بالعلوم له معرفة تامة بالتفسير والحديث والأصول والعربية والمعقولات وله تأليفات على تفسير الكشاف وعلى تفسير البيضاوي وغيرها، وقد كانت وفاته سنة اثنتين وأربعين وتسعمائة. أحمد بن محمد الأدنه وي، طبقات المفسرين، المحقق: سليمان بن صالح الخزي (السعودية: مكتبة العلوم والحكم، 1997)، 375؛ أحمد بن مصطفى، المعروف بطاشكُبري زادة، الشفائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية (بيروت: دار الكتاب العربي، د.ت)، 272.

87 في المخطوطة: الإفراط.

فإنهم - شكر الله مساعيهم - سلكوا في الأكثر طريق التوسط، فقالوا في مسألة أفعال العباد مثلاً بالكسب لا بالجبر المطلق كما يقول به الجبرية، ولا بالاختيار المطلق كما يقول به المعتزلة والشيعة، وكذا الرؤية، فإنهم لا يقولون بأن الله جسم كما يقول به المجسمة، مع أنه يرى، ولا يقولون بامتناع رؤيته مع كونه غير جسم مجرداً عن الجهة والمكان كما يقول به المعتزلة، وكذا في مسألة⁸⁸ إفادة النظر العلم[ص/79]: لا يقولون بعدم إفادة النظر الصحيح العلم مطلقاً كما يقول به السُّنمية، أو في معرفة الله كما يقول به المهندسون والإسماعيلية، ولا بإفادته بطريق الوجوب مثل المعتزلة، بل بإفادته العلم مطلقاً لكن بطريق جري العادة، وكذا في مسألة "وجوب النظر في معرفة الله": لا يقولون إن النظر في معرفة الله عبثٌ، لا يجوز عقلاً؛ لأنه لا يفيد المعرفة مثل المهندسين وغيرهم، ولا أنه واجب عقلاً كما يقول به المعتزلة، بل يقولون بتوقف العقل في هذا الحكم، ويقولون بالحكم بوجوبه بحسب الشرع. وكذا لا يقولون بعينية الصفات كما يقول به الحكماء [ص/80]، وينسب إلى المعتزلة أيضاً، ولا بغيريتها كما يقول به الآخرون، وكذا "بالاعتقاد بالصحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين" لم يسلكوا طريق الخوارج والنواصب، ولا طريق الروافض، بل سلكوا طريق حسن الظن في حقهم جميعاً، انتهى.

ولا يخفى أن هذا المسلك أولى من مسلك الجلي وإن كان فيه أيضاً دغدغة من وجه، فإن مناط النجاة الصدق والحقيقة، والتوسط بين الطرفين لا يستلزم الصدق كما نبه عليه مولانا النظام، وبعد اللتيا والتي لا تعارض بين هذا الحديث وبين ما روي عنه صلى الله عليه وسلم قال: "إختلاف أمتي رحمة" وهو حديث رواه [ص/81] نصر المقدسي في كتاب الحجّة، والبيهقي في الرسالة الأشعرية بغير سند، والقاضي حسين، وإمام الحرمين. قال السبكي: ولم أقف له على سند صحيح ولا ضعيف ولا موضوع.⁸⁹

وأسنده البيهقي في المدخل، والدليمي في مسند الفردوس، من حديث ابن عباس مرفوعاً بلفظ: "إختلاف أصحابي رحمة". وقد قال الحافظ العراقي: إن سنده ضعيف، وقال ولده المحقق أبو زرعة: رواه آدم بن أبي إياس في كتاب "العلم والحكم"، وهو مرسل ضعيف، وفي طبقات ابن سعد عن القاسم بن محمود نحوه⁹⁰، فإن ذلك مختص بالاعتقادات، فإنّ الإختلاف فيهما ضلال [ص/82]، ومأخذهم الآراء فقط، وأما هذا فإنما هو بالنسبة في الأحكام الفرعية، ومستند كل واحد في ذلك هو أفعاله وأقواله صلى الله عليه وسلم، فالإختلاف فيها نعمة كبيرة وفضيلة جسيمة خصت بها هذه الأمة على أن "رحمة" نكرة في سياق الإثبات لا تقتضي عموماً، فيكفي في صحته أن يحصل في الإختلاف رحمة ما في وقت ما في حال ما، وهذا آخر ما أردنا من الكلام، وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين. ك ط. تمت 1280.

نتائج البحث

بعد نسخ الكتاب المخطوط والانتهاء من عمليات الدراسة والتحقيق والتعليق نشير إلى أهم النتائج التي ظهرت في ختام هذه الدراسة:

88 في المخطوط: في المسألة.

89 السخاوي، الأجوبة المرضية فيما سئل السخاوي عنه من الأحاديث النبوية، 1/105؛ محمد بن عبد الباقي الزرقاني، شرح الزرقاني على المواهب اللدنية بالمنح المحمدية (بيروت: دار الكتب العلمية، 1417)، 7/469؛ محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي، المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، تح: محمد عثمان الخشت (بيروت: دار الكتاب العربي، 1405)، 96.

90 السخاوي، المقاصد الحسنة، 64.

المراجع والمصادر

- ابن أبي عاصم، أحمد بن عمرو الشيباني. السنة. بيروت: المكتب الإسلامي، 1400.
- ابن الأثير الجزري، المبارك بن محمد بن الأثير. النهاية في غريب الحديث والأثر. بيروت: المكتبة العلمية، 1399.
- ابن جرير الطبري، محمد، تهذيب الآثار وتفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار، قسم مسند ابن عباس. القاهرة: مطبعة المدني، د.ت.
- ابن حبان، محمد بن حبان البستي، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1408.
- ابن ماجه، محمد بن يزيد القزويني. السنن. مصر: دار إحياء الكتب العربية، د.ت.
- أبو داود، سليمان بن الأشعث. السنن. بيروت: المكتبة العصرية، د.ت.
- أبو نعيم الأصبهاني، أحمد بن عبد الله. حلية الأولياء وطبقات الأصفياء. مصر: مطبعة السعادة، 1394.
- أحمد بن أبي بكر بن إسماعيل البوصيري. مصباح الزجاجة في زوائد ابن ماجه. بيروت: دار العربية، ط2، 1403.
- الأحمد نكري، عبد النبي، جامع العلوم في اصطلاحات الفنون. بيروت: دار الكتب العلمية، 1421 / 2000.
- الأسمندي، العلاء محمد بن عبد الحميد، بذل النظر في الأصول. القاهرة: مكتبة التراث، 1412.
- الأشعري، علي بن إسماعيل. مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين. بيروت: المكتبة العصرية، 1426.
- البيجلي، تمام بن محمد. إسلام زيد بن حارثة وغيره من أحاديث الشيوخ. بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1424.
- البخاري، محمد بن إسماعيل. صحيح البخاري. السعودية: جدة، دار طوق النجاة، 2001.
- البيزار، أحمد بن عمرو العتكي. مسند البزار. المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، 2009.
- البغدادي، عبد القاهر. الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية. بيروت: دار الآفاق الجديدة، ط2، 1977.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين. دلائل النبوة. بيروت: دار الكتب العلمية، 1408.
- البيهقي، أحمد بن الحسين. المدخل إلى علم. القاهرة: دار اليسر، 1437.
- الترمذي، محمد بن عيسى. السنن. بيروت: دار الغرب الإسلامي، 1998.
- الحاكم، محمد بن عبد الله. المستدرک على الصحيحين. بيروت: دار الكتب العلمية، 1990.
- الحميدي، محمد بن فتوح. تفسير غريب ما في الصحيحين البخاري ومسلم. القاهرة: مكتبة السنة، 1415.
- الخطيب، أحمد بن علي البغدادي. تاريخ بغداد. بيروت: دار الكتب العلمية، 1417.
- الزرقاني، محمد بن عبد الباقي. شرح الزرقاني على المواهب اللدنية. بيروت: دار الكتب العلمية، 1417.
- الزركلي، خير الدين بن محمود. الأعلام. بيروت: دار العلم للملايين، ط15، 2002.
- الزيلعي، عبد الله بن يوسف. تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف للزمخشري. الرياض: دار ابن خزيمة، 1414.
- السخاوي، محمد بن عبد الرحمن. الأجوبة المرضية فيما سئل السخاوي عنه من الأحاديث النبوية. الأردن: دار الراية، 1418.
- سعيد بن منصور الخراساني. سنن سعيد بن منصور. الهند: الدار السلفية، 1403.
- السندي، محمد عبد الهادي. فتح الودود في شرح سنن أبي داود. المدينة المنورة: مكتبة أضواء المنار، 1431.
- السندي، محمد، كفاية الحاجة في شرح سنن ابن ماجه. بيروت: دار الجيل، د.ت.
- السيوطي، عبد الرحمن. الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة. السعودية: عمادة شؤون المكتبات، جامعة الملك سعود، د.ت.
- السيوطي، عبد الرحمن. قوت المغتذي على جامع الترمذي. مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1424.
- الشهرستاني، محمد بن عبد الكريم. الملل والنحل. مصر: مؤسسة الحلبي، د.ت.
- الشيبياني، أحمد بن محمد بن حنبل. المسند. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1421.

- الصنعاني، عبد الرزاق الصنعاني. المصنف. بيروت: المكتب الإسلامي، ط2، 1403.
- الطالبي، عبد الحي. الإعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام. بيروت: دار ابن حزم، 1999.
- الطبراني، سليمان بن أحمد. المعجم الأوسط. القاهرة: دار الحرمين، د.ت.
- الطبراني، سليمان بن أحمد. المعجم الكبير. القاهرة: مكتبة ابن تيمية، 1415.
- عبد الحميد بن حميد الكشي. المنتخب من مسند عبد بن حميد. القاهرة: مكتبة السنة، 1408.
- العكبري، عبيد الله بن محمد. الإبانة عن شريعة الفرقة الناجية ومجانبة الفرق المذمومة. السعودية: دار الراجية، ط2، 1418.
- العمراني، يحيى بن أبي الخير. الانتصار في الرد على المعتزلة القدرية الأشرار. الرياض: أضواء السلف، 1419.
- العيني، محمود بن أحمد. عمدة القاري شرح صحيح البخاري. بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.
- القاري، علي. مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح. بيروت: دار الفكر، 1422.
- كحالة، عمر بن رضا. معجم المؤلفين. بيروت: مكتبة المثني، د.ت.
- المباركفوري، محمد بن عبد الرحمن. تحفة الأحوزي بشرح جامع الترمذي. بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت.
- المباركفوري، عبيد الله بن محمد. مرعاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح. الهند: إدارة البحوث العلمية، ط3، 1404.
- مسلم بن الحجاج النيسابوري. صحيح مسلم. بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.
- المنائي، عبد الرؤوف المناوي. التيسير بشرح الجامع الصغير. الرياض: مكتبة الإمام الشافعي، ط3، 1988.
- المنائي، محمد المدعو بعبد الرؤوف المناوي. فيض القدير شرح الجامع الصغير. مصر: المكتبة التجارية الكبرى، 1356.
- الموصللي، أحمد بن علي. المسند. دمشق: دار المأمون للتراث، 1404.
- النمر، عبد المنعم، تاريخ الإسلام في الهند. مصر: دار العهد الجديد، 1959/1378.
- الهروي، عبد الله بن محمد. ذم الكلام وأهله. المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، 1998.
- الهيثمي، علي بن أبي بكر. مجمع الزوائد ومنبع الفوائد. القاهرة: مكتبة القدسي، 1994.
- الواسطي، أسلم بن سهل. تاريخ واسط. بيروت: عالم الكتب، 1406.

Kaynakça

- Abdülkâhir el-Bağdâdî. *el-Farku beyne'l-firak ve beyânî'l-firkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. baskı, 1977.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-Azamî. Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 2. baskı, 1403.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Ahmed b. Ebîbekir b. İsmâil el-Bûsîrî. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. Muhammed el-Kişnâvî. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 2. baskı, 1403.
- Ahmed Negrî, Abdünnebî. *Câmi'u'l-'ulûm fî istilâhâtî'l-fünûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Alâ' Muhammed b. Abdilhamîd el-Esmendî. *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*. thk. Muhammed Zeki Abdilber. Kâhire: Mektebetü't-Türâs, 1412.
- Ali el-Kârî. *Mirkâtü'l-mefâtih Şerhu Mişkâtî'l-mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422.
- Ali b. İsmâil el-Eş'arî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*. thk. Nuaym Zürzûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426.
- Aynî, Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ty.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin. *ed-Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerîa*. thk. Abdülmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Medhal ilâ ilm*. nşr. Muhammed b. Avvâme. Kâhire: Dâru'l-Yüsr, 1437.
- Bezzâr, Ahmed b. Amr el-Atekî. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr Nâsir. Cidde: Dâru Turukî'n-Necât, 2001.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*. Mısır: Matbaatü's-Seâde, 1394.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafâ Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafâ Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Herevî, Abdullâh b. Muhammed. *Zemmü'l-keâm ve ehlüh*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1998.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekr. *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- İbn Ebî Âsim eş-Şeybânî, Ahmed b. Amr. *es-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî. Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1400.
- İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî vd. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim el-Büstî. *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Mısır: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, ty.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebül-Müsennâ, t.y.

- Keşşî, Abdülhamîd b. Humejd b. Nasr. *el-Müntehab min Müsned Abd b. Humejd*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmîrî vd. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1408.
- Mevsilî, Ahmed b. Ali Ebû Ya'lâ. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Süleym Esed. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404.
- Muhammed Abdülhâdî, Ebu'l-Hasan es-Senedî. *Fethu'l-vedûd fî Şerhi Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Zeki el-Havlî. Medine: Mektebetü Advâi'l-Menâr, 1431.
- Muhammed b. Fettûh el-Humejdî. *Tefsîru garibi lâ fî's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*. thk. Muhammed Saîd Abdülazîz. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1415.
- Mübârekfûrî, Ubeydullah b. Muhammed. *Mir'âtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*. Hindistan: İdâretü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 3. baskı, 1404.
- Mübârekfûrî, Muhammed b. Abdirrahman. *Tuhfetü'l-Ahvezi bi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Münâvî, Abdurraûf Muhammed. *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356.
- Münâvî, Abdurraûf Muhammed. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-sağîr*. Riyad: Mektebetü'l-İmâmi's-Şâfiî, 3. baskı, 1988.
- Müslim b. Haccâc en-Nîsâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Nemir, Abdülmun'im. *Târihu'l-İslâm fi'l-Hind*. Mısır: Dâru'l-Ahdi'l-Cedîd, 1378.
- Saîd b. Mansûr el-Horasânî. *Sünen Saîd b. Mansûr*. thk. Habîburrahman el-Azamî. Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed. *el-Ecvibetü'l-merdiyye fimâ süile's-Sehâvî mine'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*. thk. Muhammed İshâk İbrâhîm. Ürdün: Dâru'r-Râye, 1418.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed. *el-Mekâsidü'l-hasene fî beyâni kesîr mine'l-ehâdîsi'l-müştehirâ ale'l-elsine*. thk. Muhammed Osmân el-Hışt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405.
- Senedî, Muhammed. *Kifâyetü'l-hâce fî Şerhi Süneni İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Cil, ty.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekir Celâleddîn. *ed-Dürerü'l-müntesira fî'l-ehâdîsi'l-müştehirâ*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sibâğ. Suûd: İmâdetü Şuûni'l-Mektebât, Câmiatü'l-Melik Suûd, ty.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekir Celâleddîn. *Kütü'l-muğtezi alâ Câmi'i't-Tirmizî*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1424.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Mısır: Müessesetü'l-Halebî, ty.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik Muhammed. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ty.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî es-Selefi. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit an Rasûlillâh ani'l-ahbâr*. (Kısmu Müsned İbn Abbâs). Kâhire: Matbaatü'l-Medîne, ty.
- Tâlibî, Abdulhay. *el-İlâm bi-men fî târihi'l-Hind mine'l-a'lâm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Temmâm b. Muhammed el-Becelî er-Râzî. *İslâmu Zeyd b. Hârîse ve gayrihî min ehâdîsi's-şuyûh*. thk. Muhammed Sabbâh Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. es-Sünen. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî. el-İbâne an şerîati'l-firkati'n-nâciye. thk. Osman Abdullah Âdem. Suûd: Dâru'r-Râye, 2. baskı, 1418.

Vâsitî, Eslem b. Sehl. Târîhu Vâsit. thk. Gorgis Awad. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406.

Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim el-Umrânî el-Yemenî. el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyeti'l-esrâr. thk. Suûd b. Abdilazîz el-Halef. Riyad: Advâu's-Selef, 1419.

Zeyle'î, Abdullah b. Yûsuf. Tahrîcü'l-ehâdîs ve'l-âsârî'l-vâkia fi Tefsîri'l-Kesşâf li'z-Zemahşerî. thk. Abdullah b. Abdirrahman es-Sa'd. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. el-A'lâm. Beyrut: Dâru'l-İlm, 15. baskı, 2002.

Atıf: Boyunkısa, Mahir - Karagül, Emel - Işiker, Emine (2024). "Z Kuşağının Kariyer Beklentileri".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 183-208.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1583922>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 12.10.2024

Makale Kabul Tarihi: 28.12.2024

Z KUŞAĞININ KARIYER BEKLENTİLERİ

Mahir Boyunkısa*
Emel Karagül**
Emine Işiker***

Özet

Küreselleşme ve dijitalleşmenin iş dünyasında köklü değişikliklere yol açtığı günümüzde, farklı kuşakların iş hayatına dair tutum ve beklentileri giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Özellikle Z kuşağı, teknolojinin sunduğu imkanlarla büyümüş olmaları ve özgün bakış açılarıyla iş dünyasında dikkat çeken bir nesildir. Bu bağlamda, Z kuşağının kariyer beklentileri ve iş hayatındaki kişilik özelliklerini anlamak, gelecekte iş gücü dinamiklerini öngörebilmek açısından kritik bir öneme sahiptir. Araştırmanın amacı, Z kuşağı üniversite öğrencilerinin gelecekte iş hayatından beklentileri ve gelecek iş hayatında olabilecek kişilik özelliklerinin belirlenmesidir. Araştırma, üniversite öğrencileri ile yapılan online anketlerle sağlanmıştır. Bu anketler ile deneklerin iş hayatı beklentileri ve kişilik özellikleri değerlendirilmesi ve belirlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle tamamlayıcı bir araştırma türüdür. Tüm kuşakların, kariyer yaklaşımları konusuna da literatür taramaları sonucunda yer verilmiştir. Yapılan araştırma bulgularına göre: takdir edilmek isteyen, sorumluluk almaktan kaçınmayan, denetlenmekten rahatsızlık duyan, otoriter yöneticilerle çalışmak istemeyen, takım çalışmasına açık, takım içi rekabetten hoşlanmayan ancak takıma liderlik etmek isteyen, çalışma hayatının ilk yıllarında ücret beklentisi düşük, eğitim, yükselme ve deneyim beklentisi olan, her konuda kendine güvenen, gelecek için hedefleri olan, emir almayı sevmeyen, uzun ve yorucu çalışmaya

* Mersin Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi
boynukisamahir@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9675-2471>

** Mersin Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi emel.gerger@hotmail.com,
Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2428-5947>

*** Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans Öğrencisi emineisiker@hotmail.com,
Orcid: <https://orcid.org/0009-0001-6876-9364>

kapalı, kendi işini kurmak isteyen, iş-sosyal yaşam dengesine önem veren, bilgi ve teknolojiyi iyi kullanan ve sivil toplum örgütlerinde görev almak isteyen bir Z kuşağının kariyer hayatına adım atmaya başladığı söylenebilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Z Kuşağı, Kariyer Beklentisi, İş Hayatı Beklentisi, Liderlik, İş ve Yaşam Dengesi.

Citation: Boyunkısa, Mahir - Karagül, Emel - Işiker, Emine (2024). "Career Expectations of Generation Z".
Kadim Akademi SBD, 8/2, 183-208.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1583922>

Article Type: Araştırma Makalesi

Application Date: 12.10.2024

Accepted Date: 28.12.2024

CAREER EXPECTATIONS OF GENERATION Z

Mahir Boynukısa*
Emel Karagül**
Emine Işiker***

Abstract

In today's world where globalization and digitalization have led to radical changes in the business world, the attitudes and expectations of different generations towards business life are becoming increasingly important. Generation Z, in particular, is a generation that draws attention in the business world with its unique perspectives and the opportunities offered by technology. In this context, understanding the career expectations and personality traits of Generation Z in business life is critical for predicting future workforce dynamics. The purpose of this study is to determine the expectations of Generation Z university students from future business life and their personality traits in future business life. The research was conducted through online surveys with university students. With these questionnaires, it was tried to evaluate and determine the subjects' expectations from business life and their personality traits. Therefore, it is a complementary type of research. The career approaches of all generations were also included as a result of literature reviews. According to the research findings: those who want to be appreciated, who do not avoid taking responsibility, who are uncomfortable with being supervised, who do not want to work with authoritarian managers, who are open to teamwork, who do not like competition within the team but want

* Mersin Çağ University Graduate School of Social Sciences Business Management Master's Student
boynukisamahir@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9675-2471>

** Mersin Çağ University Graduate School of Social Sciences Business Management Master's Student
emel.gerger@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2428-5947>

*** Mardin Artuklu University Graduate School of Business Administration Master's Student emineisiker@hotmail.com,
Orcid: <https://orcid.org/0009-0001-6876-9364>

to lead the team, who have low wage expectations in the first years of working life, who have expectations of education, promotion and experience, It can be said that Generation Z, which is self-confident in every subject, has goals for the future, does not like taking orders, is closed to long and tiring work, wants to start its own business, attaches importance to work-social life balance, uses information and technology well and wants to take part in non-governmental organizations, has started to step into career life.

Keywords: Generation Z, Career Expectation, Work Life Expectation, Leadership, Work and Life Balance.

Giriş

Tüm kuşakların özelliklerini ve eğilimlerini belirlemek ve farklı yönlerden tespit edebilmek için, her şeyden önce "kuşak" terimini tanımlamak gereklidir. Belirli yıllar aralığında doğmuş, birbirine benzeyen toplumsal eylemlerin tesirinde kalmış ve bunların sonunda belli alışkanlıkları edinmiş kişileri sınıflamak amacıyla kullanılmış olan terime kuşak, diğer bir ifadeyle jenerasyon denir. Başka ifadeyle jenerasyon; birçok yönden benzer olan (doğulan yıl, içerisine doğulan topluluk ve o topluluğun kültür şartları, doğulan yıl aralığında hâkim olan hukuksal, iktisadi, politik ve toplumsal eylemler ve algılar, değerler dizisi, hal ve tutumları) yapıları belirtmek amacıyla kullanılır. Böyle koşullarda tüm kuşakların, ayrı özellikleri, hadise ve vakaları yorumlama ölçütleri ve buna ek olarak olumlu ve olumsuz yanlarını göstermek doğru olacaktır (Kırık & Köyüstü, 2018).

Literatürde çağımıza en yakın kuşak olan Z kuşağına ait niteliklerin sınırlarını belirlemek, toplumsal kültür çalışmalarında önemli yere sahiptir (Kırık & Köyüstü, 2018). 21. yüzyılın yönetici, çalışan ve üretken kesimini oluşturacak olan Z kuşağı, günümüzün genç ve çocuklarıdır. Onları gelecekte nasıl bir konumda görmek istediğimiz, bugün sunduğumuz eğitim ve fırsatlarla şekillenecektir. Başka bir ifadeyle iş ve meslek yaşamında bu kuşağın istek ve taleplerini karşılayabilecek mi (Taş ve diğerleri, 2017). Bu ve benzeri soruları cevaplandırmak için Z kuşağını yakından tanımak ve onları dinlemek gereklidir.

Bu kuşağı, kendisinden önceki kuşaklardan ayırtıran en güçlü özellik yüksek teknolojinin yaygınlaştığı bir dönemde doğmuş olmalarıdır. Bilgisayar ve teknolojiyi aşırı kullanan Z kuşağı metin yerine konuşmayı, okumak yerine bilgisayarı yeğlemektedir. Z kuşağı üyeleri dışarıda fazla vakit geçirmezler, iletişimlerini online olarak kurarlar, bilgisayar veya cep telefonu olmayan yaşamı düşünemezler. Teknoloji olmayan bir hayattan haberleri yoktur. İktisadi bunalım yaşayarak büyümüş bu kuşak büyük bir iktisadi baskıyla çalışma yaşamına gireceklerdir. Çalışma yaşamı da bu kuşağı, iyi tahsilli ve istikrarlı bir şekilde kendisini geliştiren bir nesil olarak yorumlamaktadır (Taş ve diğerleri, 2017).

Z kuşağı için para kazanmakla birlikte iş doyumunu da önemlidir. Zaman ve bilginin hızına çok çabuk alışmış olma özelliğini taşırlar. Bu kişiler, çalıştıkları yerlerde eğlenme ve devamlı öğrenme peşindedirler. Teknolojik etkilerle birlikte becerilerinin hızlıca gelişmesini sağlayacak imkanları ve örgüt geleceğini belirleyebilecek çoğunluk olmaları sebebiyle bu kuşak işletmelerin gereksinim hissettiği en önemli varlıklar olmuştur (Taş ve diğerleri, 2017).

Z kuşağı örgütsel bakımdan farklı olacak bir kuşaktır. Kariyer iştahlarının sınırsız olması ve örgüt içi aidiyet duygularının zayıf olması gibi farklı yönleri olduğundan bu kişileri işletme içine çekmeye çalışmak, gerekli değeri vermek, kariyerleri için gelişmelerine katkı sağlamak ve işletme içinde tutundurmak için işletmeler geçmişten süregelen personel kaynakları uygulamalarını kenara

birakıp yetenek yönetimi anlayışına geçmelidir (Taş ve diğerleri, 2017).

Bu çalışmada kuşaklar; Z kuşağı başta olmak üzere Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması Kuşağı, X Kuşağı ve Y Kuşağı olarak 5 temel grupta incelenmiştir.

Bu çalışmaya konu olan Z kuşağı kişilerinin özellikleri daha kapsamlı olarak ele alınmıştır. Z kuşağı üniversite öğrencilerinin gelecek iş hayatından beklentileri, iş hayatının da Z kuşağından nasıl etkileneceği ve iş hayatını nasıl etkileyecekleri konusunda araştırma gerçekleştirilmiştir.

1. Kuşaklar ve Özellikleri

1.1. Kuşak kavramı ve Kronolojik Sınıflaması

Türk Dil Kurumu (TDK) Felsefe Terimleri Sözlüğü, kuşak kavramını, "yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, aynı çağın şartlarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, kaderleri paylaşmış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişilerin topluluğu" şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2020). Türk Dil Kurumu Toplum Bilimler Terimleri Sözlüğü, "yaklaşık yirmi beş, otuz yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyler öbeği, göbek, nesil, batın, jenerasyon" olarak ifade etmektedir (TDK, 2020). Kuşak kavramına baktığımızda belirli bir zaman aralığında doğmuş, aynı çağa tanıklık etmiş, aynı ekonomik, sosyal, politik vb. faktörlerden ortak etkilenmiş ve bunun sonucunda benzer tutum ve davranış biçimleri oluşmuştur. Her çağ farklı olaylara tanıklık ettiğinden ötürü her kuşağın da kendine özgü farklı özellikleri vardır (Chen, 2010).

Farklı yazarlara göre yapılan sınıflandırmalar da bir kuşağın hangi yıl ve dönemleri kapsayacağına ilişkin görüş ayrılıkları vardır, en son yapılan sınıflama dikkate alınmıştır ve Tablo 1 Adıgüzel ve diğerleri (2014) ve Gürbüz (2015)' den esinlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 1: Kronolojik Kuşak Sınıflaması

Sessiz Kuşak	1945 ve öncesi
Bebek Patlaması Kuşağı	1946 – 1964
X Kuşağı	1965 -1979
Y Kuşağı	1980 – 1995
Z Kuşağı	1995 ve sonrası

Kaynak: (Adıgüzel, Batur, & Ekşili, 2014) (Gürbüz & Şahin, 2017)

1.2. Kuşaklar ve Özellikleri

Sessiz Kuşak: Tüm dünya da kendini hissettiren ve büyük yıkımlar yaratan ekonomik bunalımın (Büyük Buhran) hemen ardından doğdukları için "Sessiz Kuşak" olarak

adlandırılmışlardır (Kaplan & Çarıkçı, 2018). Ekonomik kriz ve 2. dünya savaşı gibi olaylar bu dönemde yaşadığından ötürü uyumlu sıfatıyla adlandırabileceğimiz bu kuşak, güven ve saygı duygusuna öncelikleri arasına katıp sadık, çalışkan ve tedbirli bir nesil olmalarını sağlamıştır (Mercan, 2016). Tolbize, (2008)' göre, kuşaklar içinde en az sayıya sahip olan sessiz kuşak liderlerinin günümüzde emekli olduğu bilinmektedir.

Bebek Patlaması Kuşağı: Savaş ve ekonomik buhranın etkisini kaybetmeye başlamasıyla doğum oranları artarak nüfus patlamasına neden olan, 1946 – 1964 arası doğan nesli kapsamaktadır (Anbar & Anbar, 2020).

Tablo 2: Bebek Patlaması Yılları Boyunca Doğum Oranlarında Artış ve Düşüş

Yıllar	Doğum Sayısı
1940	2.559.000
1946	3.311.000
1955	4.097.000
1957	4.300.000

Kaynak: (O'Bannon, 2001).

İktisadi faktörlerin iyileşmeye başladığı bu tarihten itibaren gerçekleşen değişimler doğrudan bu kuşağın sınırlarını çizmiştir (Adıgüzel, Batur, & Ekşili, 2014). Savaş ve ekonomik buhranların ardından yaşanan hızlı nüfus artışıyla birlikte, kuralcı olarak adlandırabileceğimiz bu nesil sefa ve zevklerine düşkün olması ile anılır (Adıgüzel, Batur, & Ekşili, 2014). Emin adımlarla ilerleyen, çalışmaktan büyük keyif alan, aidiyet duygusu yüksek olmaları bu neslin en belirgin özellikleri arasındadır (Kırık & Köyüstü, 2018).

X Kuşağı: Bebek patlaması ile Y kuşağı arasında kalan 1965 -1979 yılları arası doğan nesli kapsamaktadır (Aydın & Başol, 2014). Kablolu televizyonla tanışan (Mercan, 2016) ve bilgisayar kullanmaya başlayan ilk kuşak (Gürbüz, 2015) olmaları, gelişen bu teknolojilerin X kuşağının alışkanlıklarının zeminini oluşturduğu görülmektedir (Adıgüzel, Batur, & Ekşili, 2014). Kuralcı sıfatıyla da tanımlayabileceğimiz X kuşağının yaşam amaçları, yaşamak için çalışmak olmuştur. Bunun sonucunda öncelikli hedefleri yapılan işi hakkıyla yerine getirme olduğundan dolayı terfi ve takdir beklentileri yüksektir (Mercan, 2016).

Y Kuşağı: Sorgulama ve irdeleme özellikleri baskın olduğundan dolayı adlarını İngilizcedeki 'Why'(Neden) kelimesinden esinlenerek almışlardır. Yaratıcı olarak da anabileceğimiz bu kuşak, zamanının birçoğunu sosyal medya ve bilişim teknolojileriyle iç içe geçirmektedirler (Mercan, 2016). İş yaşamında esnek çalışma koşullarını benimseyen, toplum ve çevre konularında duyarlı,

kendi fikirlerine önem veren (Yıldırım alp & Güvenç, 2020) birden fazla görevi aynı ayda gerçekleştirebilen, bilgiyi hızlıca öğrenip adapte olabilen bireylerden oluşmaktadır (Adıgüzel, Batur, & Ekşili, 2014).

Z Kuşağı: Z Kuşağı, "iGen", "Next Generation", "Kuşak I", "İnternet Kuşağı", "Instant Online", ".com" ve "dijital çocuklar" gibi isimlerle tanımlanmıştır (Yıldırım alp & Güvenç, 2020). Tamamen teknolojik bir çağda dünyaya geldiklerinden, teknolojiyi her yönüyle kullananların kuşağıdır (Düzgün, 2020).

Z kuşağı bireyleri; Zevklerine önem veren, teknolojiye hemen adapte olabilen (Ayhün, 2013) yenilikçi, ikili ilişkilerini yüz yüzedeki ziyade online gerçekleştiren, e-postadan ziyade sosyal medya araçlarını tercih eden ve içinde buldukları teknolojik imkân bolluğuna rağmen dijital bağımlılık yaratmayıp, teknolojiyi tamamen araç olarak yaşamlarına entegre etmeyi hedef edinmiş bir kuşaktır (Kırık & Köyüstü, 2018).

Y ve Z kuşakları araştırması üzerine çalışma yapan Deloitte, 2022 yılında bir araştırma raporu hazırlamıştır. Hazırlanan rapora göre; Y ve Z kuşakları sosyal ve çevresel sorunlar, ekonomi, adalet, ayrımcılık konularından bir dönüm noktasında olduğuna inanıyorlar ve dünyayı yeniden inşa etmek, sosyal sorumluluklar üstlenmek için kendilerini sorumlu tuttukları görülmüştür (Deloitte, 2022).

2. Kuşaklar ve Kariyer

Gündelik hayatta sık sık önümüze çıkan kariyer sözcüğü tanımlanan anlamının ötesinde bir anlam içermektedir. Kısaca meşgul olunan iş anlamında kullanılmaktadır. Fransızcadan dilimize geçmiştir ve kelime kökeni "*carriere*" kelimesinden gelmektedir. Kariyer, Oxford sözlükte; "*kişinin hayat boyu seçtiği yön ve bu yöndeki gelişim*" olarak karşılık bulur. Yine, Fransızca 'da: "*iş, diplomatik kariyer, yükselmeye açık bir iş pozisyonu, günlük kullanımda ise hedefe götüren yol*" gibi benzeri anlamlar da içermektedir. Kariyer kelimesine Türkçe sözlükte, "*bir işte belirli bir zaman ve emekle ulaşılan aşama, başarı ve uzmanlık*" olarak tanımlandığı görülmektedir (Öztürk, 2017). Kariyer terimi, Türkçe kullanımında yerini 1970'lerden sonra yer bulmuştur. Yeni yönetim anlayışları ile kariyer örgütlerde anlamlı olmaya başlamıştır.

Kişilerin çalışmaya bakış açısı da zamanla değişim geçirmiştir denilebilir. Çalışmaya bakış açısının zamanla güncel bilgilerle, kabul edilmesi ve reddedilmesi ile olumsuzlandığı ve değerli olduğu gözlenmektedir.

Günümüz toplumunda, çalışmanın bireylerin yaşamının merkezine oturması yakın dönemde incelenmeye başlanmıştır. Mazide sürekli yaşanan değerler dizisi takası günümüzde tekrardan değişen evrenimizde yenilenmektedir. Çalışmaya konu bu değerler dizisi mesaiye yönelik ilgi ve ümitleri de saptamaktadır. Bu şartlarda meslek edinme alet ve şekillerinin, yerinin, idare zihniyet ve ilişkilerinin değişimi ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın kanatları patron ve

işgücünün, tutumlarının, kişilik özelliklerinin de yenilikte önemli ölçüde tesiri vardır. Mesleğe ait idrak, davranış, bağımlılık, kıymet ve ümidin yeniliği ile birlikte güncel meslek biçimi, o çağın üyelerinin, çağın işgücü topluluğuna ait kişilik özelliklerini belirtmektedir. Bu topluluğun kişilik özelliklerinin izahında kuşak kavramından faydalanılabilmektedir (Yıldırım & Güvenç, 2020). Toplulukların malik olduğu kültürün var olan şekli; sosyal, ekonomik, politik ve teknolojik yeniliklerle zamanla değişmiş, gelişmiştir (Pekel ve diğerleri, 2020).

2.1. Sessiz Kuşak ve Kariyer

Sessiz kuşak grubuna ait üyeler, günümüz meslek yaşamında en ihtiyar grubudur. Söz konusu kuşak meslek yaşamındaki iş değerlerini, yöneticiye saygılı olmaları, dürüstlüğü önemsemeleri ve çabuk tatmin olmaksızın ertelemeleri oluşturmaktadır. Mesleklerine en vefalı işçilerdir ve meslek yenileme düşüncesine uzak olmalarıyla birlikte mesleklerinde yetkin olduklarından dolayı vefakâr tavırlar sergilemektedirler (Ayhün, 2013).

Fazla çalışmaları, sabırlı olmaları, kaidelere bağlılıkları, sisteme uyumlu davranmaları, kendilerini çalıştığı mesleğe adanmaları, sistemli çalışmalarıyla birlikte zamanla terfi istekleri onların meslek yaşamındaki en bariz özellikleridir (Metin & Kızıldağ, 2017).

2.2. Bebek Patlaması Kuşağı ve Kariyer

Bebek patlaması kuşağı duygu ve düşüncelerini derinlemesine yaşayan, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir kuşaktır. Bu kuşak yaşama dair ümitlerinin karşılandığı düşünmekte olan, doyumluğa ulaşmış bir kuşaktır (Göktaş, 2017). En temel karakteristik özellikleri hırslı ve işkolik yapıları olarak bilinmektedir. İyi yaşam standartlarına sahip olabilmek için çok iyi çalışmaları gerektiğini düşünen bir kuşaktır (Metin & Kızıldağ, 2017).

Bu kuşağın fedakâr, itaatkâr ve çalışkan üyelerinin çalışma değerleri "çalışmak için yaşamak" olduğu görülmektedir. "Kuralcı" kelimesi onları tanımlayan en iyi sıfattır. Bu kuşağı kendinden önceki kuşaklardan ayırtıran en güçlü özellikleri olumlu yaklaşımlarıdır. Serinkanlı ve iyimser yaklaşımlarını kriz anlarında bile sürdürebilirler. Bunların yanında kariyerlerinde anlamlı buldukları işlerde çalışma düşüncesini benimsemişlerdir (Metin & Kızıldağ, 2017).

2.3. X Kuşağı ve Kariyer

X kuşağı 1985 yılından itibaren iş yaşamına giriş yapmış ve kadınların da aktif rol almaya başladığı bir dönem olmuştur. Birçok sorumluluk üstlenme, özlük haklarına önem verme ve çalışma-hayat balansı yapma, çalışma dürtülerini yüksek tutma, ekiple çalışmaya becerikli, sonuca yönelik yöntemler çoğaltma, iyimser olma, kişisel gelişim ve rekabetçilikleri bu kuşağın çalışma değerleri arasında sayılabilir (Gündüz & Pekçetaş, 2018).

Bu kuşağın işe alınması kolay ancak işte tutulması zordur. Kendisinden önceki kuşaklara

nazaran hakları ve özelliklerinin çok fazla ayrımında, gelecekteki kariyer basamaklarıyla ve çalışma statüleriyle minimum düzeyde alakadar olan bir kuşaktır (Özer ve diğerleri, 2013). X kuşağı kariyer hedeflerini gerçekleştirmek için çıktığı yolda "yaşamak için çalışmak" düşüncesini benimsemiştir (Özer ve diğerleri, 2013).

2.4. Y Kuşağı ve Kariyer

Y kuşağı özgürlüklerine önem veren, girişimci ve özgüvenli bir kuşaktır. Diğer kuşaklara nazaran iş hayatında daha zor yönetilebilirler (Pekel ve diğerleri, 2020). Bu kuşağa ait çalışanlar, organizasyon içinde özgürlüğüne önem vermeleri, meslek seçiminde özenli davranmaları, sadakatlerinin güçlü olmaması ve otoriteyi onaylamamaları ile dikkat çekmektedirler (Ayhün, 2013).

Teknolojik yenilikleri yakın takibe almak ve onlara vakıf olmak, otoritenin varlığından rahatsızlık duymak, tek başına hareket etme çabası, girişimcilik ruhu ve risk iştahının olması, özgüven duygusunun yüksek olması, öğrenme ve gelişme isteğinin olması, ekiple birlikte çalışırken eğlenmek, kalıcı ve akıcı bilgi istemek, esnek çalışmanın önemsenmesi, sabırsızlık, aceleci davranmak, sorumluluk istemek, işverenden beklentilerini yüksek tutmak, örgütsel bağlılığın düşük olması Y kuşağının çalışma değerleri arasında yer almaktadır (Gündüz & Pekçetaş, 2018).

2.5. Z Kuşağı ve Kariyer

Z kuşağı meslek yaşamında tam manasıyla yerini almamıştır. Bundan dolayı meslek hayatlarındaki davranışları konusunda kesin bilgi verilememektedir. Sadece bazı tahminlerde bulunulmuştur. Organizasyonlara karşı bağlı olmayacakları, azim ve hırslı çalışamayacakları, kısa zamanda pes edebilecekleri bu tahminlere örnek verilebilir. Monoton işlerden çabuk sıkılacakları için her işi kişiselleştirmek istemektedirler. Tatminsiz ve kararsız bireylerdir (Pekel ve diğerleri, 2020).

Bu kuşağın üyeleri, bağımsızlıklarına düşkün olmakla birlikte esneklik aramakta ve çalışma-özel hayat dengesine önem vermektedir. Çabuk öğrenen yapıları olmakla birlikte grup çalışmalarında başarılı olmaktadır. Geri bildirimlere önem veren aceleci kişiler olarak tanımlanmaktadır (Özer ve diğerleri, 2013).

Z kuşağının tercihlerini anlamak, iletişim kanallarını tanımak iş yerinde iyi bir ortamın yaratılması açısından hayati önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu kuşağı neyin motive ettiğini anlamakta iş yerinin verimliliği için oldukça önemlidir. Bu kuşağın iş yerinde aradığı özelliklerden birkaç tanesi, girişimcilik yönlerini teşvik etmesi, girişkenliğinin olması ve esnek çalışma programlarına izin vermesi olarak sayılabilir. Teknoloji bu kuşağın vazgeçilmez parçasıdır, onların iletişim kurmalarına, coğrafya veya saat dilimi ne olursa olsun çalışmalarına ve ilerlemelerine izin veren kuruluşları tercih ederler (Gaidhani ve diğerleri, 2019).

Z kuşağı üyelerinin meslek hayatı ve kariyerleri ile ilgili öne çıkan yönleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

- Örgüt içi aidiyet duygusu düşüktür,
- Kariyer iştahları sınırsızdır,
- Esnek çalışmaya sahip, hiyerarşik düzenin minimum düzeyde tutulduğu, çalışma özel hayat dengesine önem veren şirketlerde özgür olarak çalışmayı ve yaptıkları meslek ile övünmeyi yeğlemektedirler.
- Birden fazla konuyla aynı zamanda ilgilenebilirler,
- İş yaşamına dahil olan en yeni nesildir,
- Durağanlığı sevmezler ve standart işler yapmaktan çabuk sıkılırlar (Pekel ve diğerleri, 2020).

3. Türkiye’de Z Kuşağı

Z kuşağı, henüz bitişi sınırlandırılmamış ve doğum tarihi en yakın kuşaktır. Bazı kaynaklara göre 1995 yılı sonrası, bazı kaynaklara göre ise 2000 yılı ve sonrasında doğan bireyleri kapsamaktadır. Sonuç olarak, şu an Z kuşağı bireylerin en yaşlıları, doğum yılı olarak 1995 yılı olarak düşünülünce 27 yaşında, doğum yılını 2000 ve sonrası varsayan kaynaklara göre ise 22 yaşındadırlar. Bu kuşağın birçoğunun öğrenciliği devam etmekte, iş hayatına henüz adım atmamışlardır. Bundan dolayı, Z kuşağının iş hayatı ile ilgili yapılan analizlerden çok verimli sonuçlar çıkmamıştır (Özen, Erkekli, & Yavuz, 2020).

Toplum yapısı, insanların değer yargıları, beklentileri ve inançları günümüzde yaşanan değişimlerden etkilenmektedir. Kuşaklar arası geçiş bu durumlar ile mümkün olmaktadır. Kendisinden önceki kuşaklarda azla yetinen, otorite karşısında itaat eden çalışanların yerine tam tersine azla yetinmeyen, gerektiği zaman sorgulayan, beklenti ve bireysel ihtiyaçları farklılık gösteren, kendine zaman ayıran, daha bilgili yeni nesil bir iş gücü gelmesi beklenmektedir (Pekel ve diğerleri, 2020).

Teknolojinin sunduğu kolaylıklardan yararlanmak isteyen Türkiye’deki Z kuşağı bireyelerinin, kariyerlerini daha fazla dijitalleşme ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda şekillendirmeleri beklenmektedir. Bu kuşak, önceki kuşakların aksine, teknolojiye hakimiyetleri ve dijital dünyadaki güçlü varlıklarıyla kariyerlerinde daha fazla fırsat ve esneklik arayacak, iş yaşamında daha bilgili ve bağımsız bir yaklaşım sergileyecektir (Pekel ve diğerleri, 2020).

4. Metodoloji

Araştırmanın amacı, ankete katılan Z kuşağı bireyelerin verilerinden yola çıkarak Z kuşağı

yönetim algısı ve liderlik tarzı beklentilerini incelemek, aralarında anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek; cinsiyet, yaş, aile durumu gibi demografik özelliklere göre varsa anlamlı farklılıkları ortaya koymaktır. Elde edilen sonuçların Z kuşağı yönetim ve liderlik tarzlarını belirleme konusunda yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

4.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Z kuşağı kariyer beklentileri kapsamında gerçekleştirilen bu araştırmanın hipotezleri, yapılan literatür taramaları ışığında görülen değişkenler temellendirilerek oluşturulmuştur. Bu literatür taraması sonucunda oluşturulan model ve hipotezler aşağıda belirtilmiştir.

H₁ Z kuşağı bireylerin doğum yıllarına göre kariyer beklentileri benzerdir.

H₂ Z kuşağı bireylerde cinsiyete göre uzaktan çalışma beklentileri farklılık göstermektedir.

H₃ Z kuşağı bireylerde ailenin eğitim düzeylerine göre iş hayatı beklentileri farklılık göstermektedir.

H₄ Z kuşağı bireylerde anne-baba öğrenim durumlarına göre kariyer beklentileri farklılık göstermektedir.

4.2. Araştırmanın Değişkenleri

Araştırma için kullanılan demografik özellikleri anlamak için kullanılan anket soruları Pekel ve arkadaşları (2020) çalışmasından alınmış olup bu çalışmanın evreni Z kuşağı olması sebebiyle katılımcılara sorular sorularak doğum yılı seçeneği eklenmiştir. 1995 yılı öncesi doğmuş katılımcıları bu soru ile dışlamak mümkün olmuştur. Pekel ve arkadaşlarının (2020) yapmış olduğu çalışma evreni üniversite öğrencileri olması sebebiyle sadece öğrencilerin sınıfları sorulmuştur. Bu çalışmanın evreni Z kuşağı olması sebebiyle sınıf sorusuna "Mezun, çalışıyor" ve "Mezun, çalışmıyor" seçenekleri de eklenmiştir.

Çalışmaya katılan deneklerden 1995 yılı öncesi doğumlu olan bir sonuç çalışma evreni dışında olması sebebiyle dışlanmıştır. 2022 doğum tarihli bir katılımcının sınıf bilgisi 3. Sınıf olarak girildiği tespit edilmiş olup sehven girilen tarih 2002 şeklinde düzenlenmiştir.

4.3. Örneklem Süreci

Araştırma 07.04.2022 – 13.04.2022 tarihleri arasında, online olarak Z kuşağı bireylere yürütülmüştür. Ankete katılımın %68'i kadın (n:83), %32'si erkek (n:39) olmak üzere toplam 122 Z kuşağı bireyin katılımı ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla çalışmanın evrenini 122 Z kuşağı birey oluşturmaktadır. Z kuşağı olan 100 kişiye ulaşılması hedeflenmiş olup çalışmaya gönüllü olan kişilere dijital yollarla ulaşılarak anket aracılığıyla veriler toplanmıştır. Bu çalışmada, ana kütlenin tamamına ulaşılmasının zor olması ve ders kapsamında istenilen katılımcının 100 yeterlilikte olması sebebiyle basit tesadüfi örneklem tespiti yöntemi kullanılarak rastsal olarak çalışılmıştır. Z kuşağı evreninde çalışma yapılacağından ankete katılan 1995 yılı öncesi doğmuş bir deneğin anketi

çıkartılmıştır. Çalışma sonucu elde edilen verilerin ışığında yapılmıştır. Bu sonuçların Türkiye'ye genellemesi örneklem sayısının düşüklüğü sebebiyle söz konusu değildir.

4.4. Veri Toplama Yöntemi

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak online anket yöntemi kullanılmıştır. Anketler sorulardan oluşan, bu sorular aracılığıyla kişilerin, grupların ya da toplumların görüşlerini almak amacıyla verileri toplama aracı olarak aktarılmıştır (Pekel, ve diğerleri, 2020). Anket formu temel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır:

Birinci Bölüm: Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemek amacıyla Pekel ve diğerlerinin (2020) çalışmasından alınmıştır. Bu form ile katılımcılardan sekiz soru ile doğum tarihleri, cinsiyetleri, öğrenci ise sınıfları veya çalışma durumunu, aile yapılarını, ebeveynlerinin çalışma ve öğrenim durumları ile ilgili bilgi toplanmıştır.

İkinci Bölüm: İş hayatı kişilik özelliklerini öğrenebilmek adına 10 soru ifadeli ölçek,

Üçüncü Bölüm: İş hayatı beklentilerini anlamak adına 10 soru ifadesinden oluşmaktadır.

Çalışmada kullanılan ikinci ve üçüncü bölümde olan 20 soru ifadesi Demirkaya ve arkadaşlarının (2015) "Kuşakların Yönetim Politikası Beklentilerinin Araştırılması" konulu makalesinden alınmıştır. Birinci bölümde yer alan demografik özellikleri araştırmak için kullanılan 8 soru ifadesi ise Pekel ve arkadaşlarının (2020) "Z Kuşağı Öğrencilerinin İş Hayatı Kişilik Özelliklerinin ve İş Beklentilerinin Belirlenmesi: Ankara Üniversitesi Örneği" adlı makalelerinden alınmıştır.

İkinci ve üçüncü bölümde kullanılan sorulara katılımcılardan beşli likert ölçeği ile yanıtlanması beklenmiştir. Beşli likert ölçeği kodlaması: (1) Tamamen katılıyorum, (2) Katılıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılmıyorum, (5) Tamamen katılmıyorum şeklindedir.

4.5. Veri Değerlendirme Tekniği

Bu çalışmada yer alan veriler üç farklı açıdan değerlendirilmiş olup belirtilen çerçevede çalışılmıştır. Tüm değerlendirmeler için SPSS 21 adlı paket program kullanılmıştır.

Birinci çalışılan alan çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiş olup ortalama ve standart sapma verileri elde edilmiştir.

İkinci çalışma alanı doğrulayıcı faktör analizi ile geçerlilik değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu veriler ise aşağıda "Araştırmada kullanılan ölçeklerin testi" bölümünde değerlendirilmiştir.

Son olarak güvenilirlik testine tabii tutularak sonuçları "Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Testi" bölümünde tartışılmıştır.

4.6. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Testi

Değişkenlere ait tanımlayıcı bilgileri aşağıda bulunan Tablo3 de gösterilmiştir. Tabloda yer alan bilgiler ortalama (Mean), standart sapma (Std. Deviation) şeklinde gösterilmiştir. Bu tabloda yer alan bilgilerin istatistiki olarak anlamlı olan çıktıları "İstatistiki Bulgular" bölümünde tartışılmıştır.

Tablo 3: İş Hayatı Kişilik Özellikleri ve İş Hayatı Beklentileri Bağımsız Değişkene Ait Tanımlayıcı Bilgiler

	Mean	Std. Deviation	N
Evden çalışmayı (home-ofis) ve esnek çalışmayı tercih ederim.	2,590	1,0966	122
İş yaşamı kadar sosyal yaşam da benim için önemlidir.	1,393	,6371	122
Her konuda kendime güvenirim.	2,131	,8809	122
Çevrimiçi kaynaklardan yararlandığım gibi iş yaşamımda da bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanmaktan çekinmem.	1,598	,5983	122
Gerektiğinde iş değiştirmekten çekinmem.	2,426	,8992	122
İş hayatında belirli bir tecrübe edindikten sonra kendi işimi kurmak isterim.	2,098	,9909	122
İş hayatının yanı sıra bir Sivil Toplum Örgütü'nde görev almak isterim.	2,311	1,0530	122
Uzun ve yorucu çalışma saatlerinden hoşlanmam.	1,877	,9411	122
Emir almaya yatkın değilim.	1,975	,9661	122
Uzun yıllar sonra faydası ortaya çıkacak tutkuyla bağlı olduğum hedeflerim vardır.	1,836	,8754	122
İş hayatında otoriter nitelikli yöneticilerden hoşlanmıyorum.	2,230	1,1118	122
İş hayatında sorumluluk bende olmak koşuluyla öncelik almak isterim.	2,041	,8272	122
İş hayatında küçük-büyük başarılarımda takdir edilmek isterim.	1,795	,8619	122
İş hayatında denetlendiğimi hissetmekten bile rahatsız olurum.	2,508	1,1003	122
İş hayatında takım çalışması olsa bile takım üyeleri arasında rekabet olmalıdır.	2,869	1,2789	122
İş hayatında başarılı olduğumda hızlı terfi etmek isterim.	2,025	,9312	122

İş hayatında ekip çalışmasında takım lideri olmak isterim.	B7	2,000 ,9091	122
İş hayatında yönetici ve çalışan arasında resmiyet ve mesafeden ziyade, yakınlık ve samimiyet ararım.	B8	2,336 1,0493	122
İş hayatında kariyerimin ilk yıllarında aldığım ücretten çok eğitim, yükselme ve deneyim olanaklarına önem veririm.	B9	2,123 1,0251	122
İş hayatında bana duyulan güven çalışma isteğimi artırır.	B10	1,336 ,5693	122

Ankette bulunan ikinci ve üçüncü bölüm soruları, 20 soru, Cronbach Alpha testi ile ölçek güvenilirliği test edilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini, Karasar (2003) aynı sonuçların alınmasını için aynı süreçlerin izlenmesi ve aynı ölçütlerin kullanılmasıyla açıklamaktadır. Anketin ikinci ve üçüncü bölümünde yer alan soruların tamamı alınarak Cronbach Alpha güvenilirlik testine tabii tutulmuştur. SPSS ile ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,783 şeklinde bulunmuştur. SPSS 21, Cronbach Alpha testi ile bulunan güvenilirlik kat sayı değerinin en az 0,70 olması gerekir, ancak ölçek geliştirme çalışmalarında bu değer 0,60 katsayına kadar çekilebilmektedir (Gürbüz & Şahin, 2017).

Tablo 4: Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,783	,796	20

Anketin geçerlilik testini, SPSS 21 programı ile faktör analizi ile gerçekleştirmiştir. 20 maddenin geçerlilik testi değerlendirilmesi sonrası yedi faktör belirlenmiştir.

Tablo 4: Rotated Component Matrixa (Döndürülmüş Bileşen Matrisi)

	Component						
	1	2	3	4	5	6	7
1 Evden çalışmayı (home-ofis) ve esnek çalışmayı tercih ederim.		,63				,453	
		9					

2 İş yaşamı kadar sosyal yaşam da benim için önemlidir.	,83 9
3 Her konuda kendime güvenirim.	,58 0
4 Çevrimiçi kaynaklardan yararlandığım gibi iş yaşamımda da bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanmaktan çekinmem.	,74 4
5 Gerekliğinde iş değiştirmekten çekinmem.	,760
6 İş hayatında belirli bir tecrübe edindikten sonra kendi işimi kurmak isterim.	,665
7 İş hayatının yanı sıra bir Sivil Toplum Örgütü'nde görev almak isterim.	, 8 1 7
8 Uzun ve yorucu çalışma saatlerinden hoşlanmam.	
9 Emir almaya yatkın değilim.	,686
1 Uzun yıllar sonra faydası ortaya çıkacak tutkuyla bağlı olduğum hedeflerim vardır.	,69 2
1 İş hayatında otoriter nitelikli yöneticilerden hoşlanmıyorum.	,754
1 İş hayatında sorumluluk bende olmak koşuluyla öncelik almak isterim.	
1 İş hayatında küçük-büyük başarılarımda takdir edilmek isterim.	,72 6
1 İş hayatında denetlendiğimi hissetmekten bile rahatsız olurum.	,725

1 İş hayatında takım çalışması olsa bile takım üyeleri arasında rekabet olmalıdır.		,819	
1 İş hayatında başarılı olduğumda hızlı terfi etmek isterim.	,58 6	,410	
1 İş hayatında ekip çalışmasında takım lideri olmak isterim.		,572	, 4 1 9
1 İş hayatında yönetici ve çalışan arasında resmiyet,625 ve mesafeden ziyade, yakınlık ve samimiyet ararım.			
1 İş hayatında kariyerimin ilk yıllarında aldığım ücretten çok eğitim, yükselme ve deneyim olanaklarına önem veririm.		,60 5	
2 İş hayatında bana duyulan güven çalışma isteğimi artırır.	,45 5		, 5 6 6
Extraction Method: Principal Component Analysis.			
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.			
a. Rotation converged in 22 iterations.			

Belirlenen yedi faktör yukarıda Tablo 7'de belirtildiği gibi olup bu faktörlerin analizi yapılmıştır. Bu faktörlerin altında yer alan faktörler ise aşağıda belirtildiği gibi geçerlilik analiz ile test edilmiştir.

Tablo 5: Faktör 1 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha Cronbach's Alpha Based on Standardized Items N of Items

,699	,698	4
------	------	---

Tablo 6: Faktör 2 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,557	,569	3

Tablo 7: Faktör 3 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,591	,616	3

Tablo 8: Faktör 4 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,456	,477	2

Tablo 9: Faktör 5 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,436	,461	2

Tablo 10: Faktör 6 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,528	,530	2

Tablo 11: Faktör 7 Geçerlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,315	,366	2

Güvenirlilik analizleri SPSS 21 programı ile gerçekleştirilmiştir. Güvenirlilik analizi öncesi gerçekleştirilen faktör analizi ile yedi alt boyut verisine ulaşılmıştır. Bu alt boyutların bileşenlerini ise geçerlilik analizi yapılarak Tablo 6, Tablo 7, Tablo 8, Tablo 9, Tablo 10, Tablo 11 ve Tablo 12

ile yukarıda paylaşılmıştır. SPSS 21, Cronbach Alpha testi ile bulunan güvenilirlik kat sayı değerinin en az 0,70 olması gerekir, ancak ölçek geliştirme çalışmalarında bu değer 0,60 katsayısına kadar çekilebilmektedir (Gürbüz & Şahin, 2017).

5. Bulgular

Yedi alt boyuta ait faktörlerin güvenilirlik sonuçları: Faktör-1: ,699, Faktör-2: ,557, Faktör-3: ,591, Faktör-4: ,456, Faktör-5: ,436, Faktör-6: ,528, Faktör-7: ,315 şeklindedir. Bu faktörlerin güvenilirlik Cronbach Alpha testi kat sayıları ,70 değerinin altında olması sebebiyle güvenli olduğu söylenememektedir.

Katılımcıların; %68'i kadın (n:83); %32'si ise erkektir (n:39). %32'si 1995-1999 yılları arasında; %32'si (n:39) 2000-2001 yılları arasında; %36'sı (n:39) ise 2002-2006 (n:44) yılları arasında doğduğu görülmektedir. Eğitim durumları açısından bakıldığında %35,2'si (n:43) 1. Sınıf; %11,5'i (n:14) 2. Sınıf; %18'i (n:22) 3. Sınıf; %15,6'sı (n:19) 4.sınıf; %19,7'si (n:24) mezundur. Çalışma açısından demografik özelliklerin sonucuna bakıldığında ise henüz %9,8'i (n:12) çalışıyor; %90,2'si (n:110) öğrenci olmaları kaynaklı çalışmadıkları görülmektedir.

5.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tablo 12: Katılımcıların Demografik Yapısı-1

Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde	Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde	
Cinsiyet	Kadın	83	68	1. Sınıf	43	35,2
	Erkek	39	32	2. Sınıf	14	11,5
	Toplam	122	100	Eğitim Durumu		
Doğum Yılı	1999	39	32	3. Sınıf	22	18
	2001	39	32	4. Sınıf	19	15,6
			Mezun	24	19,7	

				Toplam	122	100	
	2006	44	36				
	Toplam	122	100	Çalışıyor	12	9,8	
Kardeş Durumu	Var	116	95,1	Çalışma Durumu	Çalışmıyor	110	90,2
				Toplam	122	100	
	Yok	6	4,9				

Demografik özellikleri verileri anne açısından değerlendirildiğinde; anne okur-yazar değil %9 (n:11); anne sadece okur-yazar %5,7 (n:7); anne ilkokul mezunu %30,3 (n:37); anne ortaokul mezunu %9,8 (n:12); anne lise mezunu %27,9 (n:34); anne lisans mezunu %15,6 (n:19); anne lisansüstü mezunu %1,6 (n:2) olup çalışma durumu olarak bakıldığında anne çalışıyor %30,3 (n:37); anne çalışmıyor %69,7 (n:85) olarak izlenmiştir. Demografik özellikleri verileri baba açısından değerlendirildiğinde; baba okur-yazar değil %3,3 (n:4); baba sadece okur-yazar %3,3 (n:4); baba ilkokul mezunu %23 (n:28); baba ortaokul mezunu %9,8 (n:12); baba lise mezunu %35,2 (n:43); baba lisans mezunu %23 (n:28); baba lisansüstü mezunu %2,5 (n:3) olup çalışma durumu olarak bakıldığında baba çalışıyor %69,7 (n:85); baba çalışmıyor %30,3 (n:37) olarak görülmektedir.

Tablo 13: Katılımcıların Demografik Yapısı-2

Demografik Özellikler		Frekans	Yüzde	Demografik Özellikler		Frekans	Yüzde
Anne Öğrenim Düzeyi	Okur-yazar değil	11	9	Baba Öğrenim Düzeyi	Okur-yazar değil	4	3,3
	Okur-yazar	7	5,7		Okur-yazar	4	3,3

	İlkokul	37	30,3		İlkokul	28	23
	Ortaokul	12	9,8		Ortaokul	12	9,8
	Lise	34	27,9		Lise	43	35,2
	Lisans	19	15,6		Lisans	28	23
	Lisansüstü	2	1,6		Lisansüstü	3	2,5
	Toplam	122	100		Toplam	122	100
	Çalışıyor	37	30,3		Çalışıyor	85	69,7
Anne	Çalışmıyor	85	69,7	Baba	Çalışmıyor	37	30,3
Çalışma				Çalışma			
Durumu	Toplam	122	100	Durumu	Toplam	122	100

5.2. İstatistikî Bulgular

Kruskal-Wallis Testi, Birbirinden bağımsız ve parametrik olmayan verilerin analizde kullanılan bir testtir (Gürbüz & Şahin, 2017: S.242). Bu sebeple elde edilen veriler bu testle analiz edilmiştir. Tablo 15 ve Tablo 16'ya göre öğrencilerin ebeveyn öğrenim durumlarıyla istatistiksel bir anlamlı fark olmadığı sonucu izlenmektedir.

Tablo 14: Baba Öğrenim İstatistik

Test Statistics ^{a,b}		
	KO	B
Chi-Square	6,967	7,836
Df	6	6
Asymp. Sig.	,324	,250

a. Kruskal Wallis Test
b. Grouping Variable: BabaÖğrenim

Tablo 15: Anne Öğrenim İstatistik

Test Statistics ^{a,b}		
	KO	B
Chi-Square	4,887	3,940
Df	6	6
Asymp. Sig.	,558	,685

a. Kruskal Wallis Test
b. Grouping Variable: AnneÖğrenim

Z kuşağı öğrencilerinin verileri ile bakılan ebeveyn öğrenim durumu analizi aynı yöntemle, kardeş durumlarına göre, cinsiyete göre, doğum tarihlerine göre, ebeveyn çalışma durumlarına göre, sınıf ve çalışma durumlarına göre ayrı ayrı bakılmıştır. Veriler $p > ,05$ değerinden büyük olması durumunda istatistiksel olarak anlamlı fark olmadığını gösterir (Gürbüz & Şahin, 2017: S.243).

Sonuç olarak, gerçekleştirilen testler sonucunda $p > ,05$ olması sebebiyle istatistiksel olarak anlamlı farklılık olmadığı görülmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada beş jenerasyon şeklinde incelenen kuşaklar, sessiz kuşak, bebek patlaması kuşağı, X kuşağı, Y kuşağı ve Z kuşağı şeklindedir.

Kuşakların oluşmasında en temel konunun, o jenerasyonu etkileyen bir ya da daha fazla büyük olayın yaşanmasıdır. Sessiz kuşak için: ekonomik kriz ve ikinci dünya savaşı etken olay olarak görünmektedir. Bebek patlaması kuşağı için: ekonomik buhran ve büyük savaşların sona ermesi ayrıca ekonomik ve güvenlik olarak iyileşmenin yaşandığı bir dönemdir. X kuşağı döneminde gelişen teknolojilerin başladığı dönem olması etkindir. Y kuşağı sorgulayıcı ve sosyal medyayı yaygın kullanan bir kuşaktır. Günümüzde son kuşak olarak ve henüz iş yaşamında etkin olarak yer almamış olan Z kuşağı ise teknolojik ve dijital gelişimlerin ötesinde derinleşme döneminde dünyaya gelmiş ve aktif birer kullanıcılarıdır.

Kariyer ve kuşakların ayrıştığı duruma bakıldığında ise sessiz kuşak uyumlu, sadık, çalışkan ve tedbirli bir kuşaktır. Bebek patlaması jenerasyonu, çalışmaktan zevk alan, aidiyet duygusu yüksek ve kuralcı bir jenerasyondur. X kuşağı, yaşamak için çalışan, kuralcı, terfi ve takdir

beklentisi yüksek bir kuşaktır. Y kuşağı, hızlı öğrenip, hızlı adaptasyon sağlayabilen, bilgiyi olduğu gibi kabul etmeyip irdeleyen ve sorgulayan, yaratıcı, esnek çalışmaya uyumlu bir kuşak olmasının yanında çevreye ve topluma da duyarlıdır. Z kuşağının kariyer özellikleri açısından yapılan incelemelerde: tatminsiz, çabuk sıkılan, kararsız, bağımsızlık isteyen, aceleci, monoton olmayanı isteyen, esnek çalışmaya açık, grup çalışmasına uyumlu, geri bildirimleri önemseyen ve girişimcilik ruhuna sahip bireyler olarak tanımlanmaktadır (Özen, Erkekli, & Yavuz, 2020): (Gaidhani, Arora, & Sharma, 2019): (Pekel, ve diğerleri, 2020). Ancak çalışma hayatında henüz tam olarak aktif olmadıklarını da ifade etmek gerekmektedir.

Z kuşağının kişilik özellikleri ile kariyer ve meslek seçimlerini etkileyen faktörler bu çalışmanın ana konusudur. Çalışma sonucunda, bu faktörlere dair önemli bulgular elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

1995 ve sonrası olarak bu araştırmaya katılan Z kuşağı öğrencilerinin genellikle esnek çalışma saatlerini tercih ettikleri, evden çalışmaya açık oldukları, gerektiği zaman iş yeri değiştirmekten kaçınmadıkları, otoriter yöneticilerden ve emir almaktan hoşlanmadıkları sonucuna varılmıştır.

İş hayatına tamamıyla dahil olmamış Z kuşağı öğrencilerinin, büyük-küçük başarılarının takdir edilmesini istedikleri, denetlenmekten bile rahatsız oldukları, hızlı terfi almak istedikleri, ast-üst ilişkisinden ziyade yakınlık ve samimiyet istedikleri, kendilerine duyulan güvenin çalışma isteklerini artırdığı sonucuna varılmıştır.

Çalışma bulguları ve literatür taraması sonucunda ulaşılan bilgiler doğrultusunda Z kuşağı öğrencilerinin iş hayatına girdiklerinde çalışma hayatlarını kolaylaştırması adına bazı öneriler sunulmuştur:

Bu kuşak kendisinden önceki kuşaklara göre iş yerinde sosyal çevrenin ve iş-yaşam dengesinin önemli olduğunu düşünürler. Bu yönlerinin tatmin edilmesi amacıyla sosyal aktiviteler düzenlenebilir.

Z kuşağı, kendisinden önceki nesillere göre farklı gereksinimlere ve motive edici faktörlere önem vermektedir. Çalışmaya başlayacağı iş yeri ile bu ihtiyaçlarını harmanlayacaklardır. İş yerinin bir kurum kültürü oluşturması ve Z kuşağı için neyin önemli olduğunu anlaması önemlidir.

İş değiştirme hızının yüksek olduğu bu kuşağın algısının değiştirilmesi amacıyla okullardaki staj programları arttırılabilir. Bu programlarla birlikte o işe başlamadan önce odaklanma yönü geliştirilebilir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Yazarların çalışmadaki katkı oranları şu şekildedir: 1. Yazar: %33, 2. Yazar: %33, 3. Yazar: %33. (Her üç yazar eşit oranda katkı sunmuştur)
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	The contribution rates of the authors in the study are as follows: 1st Author: 33%, 2nd Author: 33%, 3rd Author: 33%. (Both three authors contributed equally)
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any doctoral study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Adıgüzel, Orhan vd. "Kuşakların Değişen Yüzü ve Y Kuşağı ile Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/19, (2014, Haziran), 165-182. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215113>
- Anbar, Deniz - Anbar, Adem. "İş Yaşamımda Kuşaklar ve Kuşaklararası Çatışmalar". *Yönetim ve İşgücü: Seçme Yazılar*. (2020, Mart), 99-124. Ankara: İKSAD Publishing House
- Chen, Huan. "Advertising and generational idenity: A theoretical model". *In American Academy of Advertising. Conference. Proceedings*, 132. <https://www.proquest.com/docview/749481346?fromopenview=true&pq-origsite=gscholar>
- Çetin Aydın, Gülşen - Başol, Oğuz. "X ve Y Kuşağı: Çalışmanın Anlamında Bir Değişme Var mı?" *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 4/4, (2014, Aralık), 1-15. <https://doi.org/10.17339/ejovoc.41369>
- Deloitte. "2022 Z ve Y Kuşağı Araştırması" Erişim 30 Mayıs 2022 <https://www.deloitte.com/tr/tr/services/consulting/research/millennialsurvey-2022.html>
- Düzgün, Ayşegül. "Y ve Z Kuşaklarının İş Hayatından Beklentilerinin Karşılaştırılması". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, (2020), 218-241. <https://doi.org/10.172.18/hititsosbil.734483>
- Erden Ayhün, Sena. "Kuşaklar Arasındaki Farklılıklar ve Örgütsel Yansımaları". *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2013, Haziran), 93-112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1355884>
- Gaidhani, Shilpa. "Understanding The Attitude of Generation Z Towards Workplace". *International Journal of Management, Technology And Engineering*, 4/1, (2019), 2084-2912. https://www.researchgate.net/profile/Bhuvanesh-Sharma-3/publication/331346456_UNDERSTANDING_THE_ATTITUDE_OF_GENERATION_Z_TOWARDS_WORKPLACE/links/5c751d22458515831f7025d7/UNDERSTANDING-THE-ATTITUDE-OF-GENERATION-Z-TOWARDS-WORKPLACE.pdf
- Göktaş, Pinar. "Kuşakların Kariyer Yaklaşımları ile İlişkilendirilmesine Yönelik Bir Çalışma". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/16, (2017). 373-393. <https://doi.org/10.9775/kauibfd.2017.017>
- Gündüz, Şafak & Pekçetaş, Tuğrul "Kuşaklar ve örgütsel sessizlik / seslilik". *Sakarya Üniversitesi İşletme Bilimi Dergisi (Jobs)*, 6/1 (2018). 89-115. <https://doi.org/10.22139/jobs.399952>
- Gürbüz, Sait. "Kuşak Farklılıkları: Mit Mi, Gerçek Mi?" *İş ve İnsan Dergisi*, 2/1, (2015, Nisan). 39-57. https://www.researchgate.net/profile/Sait-Gurbuz/publication/283245538_Kusak_Farkliliklari_Mit_mi_Gercek_mi/links/578539470_8aec5c2e4e11a56/Kusak-Farkliliklari-Mit-mi-Gercek-mi.pdf
- Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık. 2. Baskı. 2014. <https://doi.org/978-975-02-4455-1>
- Kırık, Ali Murat - Köyüstü, Sevda. "Z Kuşağı Konusunda Yapılmış Tezlerin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6/2, (2018, Eylül). 1497-1518. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.443304>
- Mercan, Nuray. "X, Y ve Z Kuşağı Kadınların Farklı Tüketim Alışkanlarının Modern Dünyada İnşa Edilmesi". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2016, Haziran). 59-70. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/792713>

- Metin, Selda - Kızıldağ, Duygu. "X ve Y Kuşaklarının Kariyer Beklentilerinin Farklılaşması: Otomotiv Sektöründe Bir Araştırma". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/40, (2017). 340-363. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/394630>
- Turak Kaplan, Berna. - Çarıkçı, İlker. H. "İş Dünyasında Jenerasyonlar: X, Y ve Z Jenerasyonları Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1, (2018). 25-32. https://ibaness.org/bnejss/2018_04_01/04_Kaplan_and_Carikci.pdf
- O'Bannon, Gary. "Managing Our Future: The Generation X Factor". *Public Personnel Management*, 30/1, (2001, Mart). 97. <https://doi.org/10.1177/009102600103000109>
- Özen, Rabia Seda vd. "X, Y ve Z Kuşaklarının Kariyer Algılarına Yönelik Metafor Algıları Üzerine Bir Çalışma" *Business & Management Studies: An International Journal*, 8/5, (2020). 4333-4363. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v8i5.1561>
- Öztürk, Umut Can. Kariyerde kuşak vs toprak: kariyer algısında doğulan coğrafi konum ve kuşağın etkisi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5/5, (2017), 155-166. <https://doi.org/https://doi.org/10.25272/j.2147-7035.2017.5.5.13>
- Pekel, Behçet. vd. "Z Kuşağı Öğrencilerinin İş Hayatı Kişilik Özelliklerinin ve İş Beklentilerinin Belirlenmesi: Ankara Üniversitesi Örneği". *Sağlık Hizmetlerinde Kuram ve Uygulama Dergisi*, 1/1, (2020). 1-9. <https://www.shkud.org/wp-content/uploads/2020/10/zkusagi-1.pdf>
- Süral Özer, Pınar vd. "Kuşakların Farklılaşan İş Değerlerine İlişkin Emik Bir Araştırma". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, (2013). 123-142. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4780/65888>
- Taş, Hacı Yunus. vd. "Geleceğimiz Olan Z Kuşağının Çalışma Hayatına Muhtemel Etkileri". *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7/13, (2017). 1031-1049. <https://doi.org/10.26466/opus.370345>
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 09 Mayıs 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tolbize, Anick. "Generational Differences in the Workplace". *Research and Training Center on Community Living*, 5/2, (2008, Ağustos). 1-21. https://dwashingtonllc.com/pdf/generational_differences_workplace.pdf
- Yıldırım, Sinem - Güvenc, Dilay. "'Z Kuşağı' Nın Çalışma Ortamı Beklentilerine İlişkin Bir Araştırma". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1, (2020). 57-76. <https://hdl.handle.net/20.500.12619/96534>

Atıf: Kaplan, Mehmet Mesut (2024). "Mu'tezile'nin İ'câz Algısı ve İ'câzin Teşekkül Sürecine Etki Eden Mu'tezilî Âlimler".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 209-231.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1584196>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 13.10.2024

Makale Kabul Tarihi: 24.12.2024

MU'TEZİLE'NİN İ'CÂZ ALGISI ve İ'CÂZIN TEŞEKKÜL SÜRECİNE ETKİ EDEN MU'TEZİLÎ ÂLİMLER

Mehmet Mesut Kaplan*

Özet

Bu çalışmada, Mu'tezile mezhebinin i'câz algısı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan öncelikle hicri ikinci yüzyılda yaşayan Mu'tezilî âlimlerin i'câz ile ilgili çalışmalarına değinilmiştir. Bu dönemde yaşayan Mu'tezilî âlimlerinin eserleri genel olarak günümüze ulaşmadığı için daha çok üçüncü ve dördüncü yüzyılda yaşayan Mu'tezilî âlimlerinin çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Ayrıca konunun daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle i'câz ve mûcize kavramları ifade edilmiş ve bu iki kavram arasındaki ilişki, âyetler esas alınarak izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, i'câz ilminin doğuşuna sebep olan hususlara ve Müslüman âlimlerin i'câzı temellendirmek için gösterdikleri çabalara, telif ettikleri eserlere değinilmiştir. Bu bağlamda öncelikle erken dönem Mu'tezilî âlimlerinden Vâsıl b. Atâ, Dırâr b. Amr, Ebû Bekr b. Keysân el-Esam ve Bısr b. Mu'temir'in i'câz konusundaki ifadeleri ve eserleri belirlenmiştir. Daha sonra ise Nazzâm, Abbâd b. Süleyman, Câhız, Rummânî ve Kâdî Abdülcebbar'ın bu konuda yaptıkları çalışmalar ifade edilmiştir. Rummânî ve Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerinin günümüze ulaşması sebebiyle bu iki âlime daha çok vurgu yapılmıştır. Böylece i'câz'ül-Kur'ân ilminin teşekkül sürecinde katkı sağlayan âlimler belirlenmiş, dolayısıyla i'câz konusunda Mu'tezile mezhebinin etkisi de ifade edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Mu'tezile, İ'câz, Mûcize, Sarfe, Nazm.

* Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri ABD, Kelâm ve Mezhepler Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi,
E-mail: mesut1735@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6100-9856>

Citation: Kaplan, Mehmet Mesut (2024). "Mu'tazilite Perception of I'jaz and Mu'tazilite Scholars Affecting the Formation Process of I'jaz".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 209-231

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1584196>

Article Type: Research Article

Application Date: 13.10.2024

Accepted Date: 24.12.2024

MU'TAZİLİTE PERCEPTION OF I'JAZ AND MU'TAZİLİTE SCHOLARS AFFECTİNG THE FORMATION PROCESS OF I'JAZ

Mehmet Mesut Kaplan**

Abstract

In this study, the perception of i'jāz of the Mu'tazilite sect was tried to be determined. In this respect, first of all, the works of the first period Mu'tazilite scholars on i'jāz were mentioned. Since the works of Mu'tazilite scholars living in this period have not survived to the present day, the works of Mu'tazilite scholars living in the third and fourth centuries have been emphasized. In addition, for a better understanding of this subject, the concepts of i'jāz and mūjiza were first expressed and the relationship between these two concepts was tried to be explained on the basis of verses. In addition, the issues that led to the emergence of the science of i'jāz al-Qur'ān have been identified and the efforts of Muslim scholars to justify i'jāz and the works written by them have been mentioned. In this context, first of all, the statements and works of early Mu'tazilite scholars al-Wāṣil b. Atā, Durrār b. 'Amr, Abū Bakr b. Keysān al-Asam, and Bishr b. Mu'tamir on i'jāz were determined. Then, the works of al-Nazzām, 'Abbād b. Sulaymān, al-Jāhiz, Rummānī, and Qāḍī 'Abd al-Jabbār on this subject have been stated. Since the works of Rummānī and Qāḍī 'Abd al-Jabbār have survived to the present day, more emphasis was placed on these two scholars. Thus, the contribution of some scholars in the formation of the science of i'jāz al-Qur'ān was determined and the Mu'tazilite perception of i'jāz was tried to be determined.

Keywords: Kalam, I'jāz, Mu'tazila, Mūjiza, Sarfe, Nazm.

** Siirt University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Theology and History of Sects, PhD Student, E-mail: mesut1735@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6100-9856>

Giriş

Allah tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Cebrail vasıtasıyla indirilen Kur'an'ın en önemli özelliklerinden biri, mûcize oluşu ve muhaliflerine bir benzerini ortaya koyma konusunda meydan okumasıdır. Bu meydan okuma karşısında muhaliflerin âciz kaldığı birçok âyette ifade edilmiştir. İ'câz konusu üzerinde farklı mezhepler ve âlimler çalışmış olmakla birlikte, bu alana en önemli katkıyı Mu'tezilî âlimler sağlamıştır. Böylece bu konu, zamanla farklı süreçlerden geçerek bir ilim dalı hâline gelmiştir.

Kur'an'ın i'câzı, Hz. Peygamber döneminde tartışma konusu olmamış; ancak daha sonraki dönemlerde meydana gelen bazı gelişmeler neticesinde gündeme gelmiştir. Özellikle İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte bu konuda tartışmalar artmış ve bazı kişiler, Kur'an'ın mûcizevî bir kitap olmadığı iddiasında bulunmuştur. Bu iddiaların asılsızlığını kanıtlamak amacıyla, ilk dönem Mu'tezilî âlimler başta olmak üzere, Kur'an'ın mûcizevî bir eser olduğu ifade edilmiş ve bu durumu temellendirmek için gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bu bağlamda, bu alandaki ilk çalışmaların ve ortaya atılan teorilerin genelde Mu'tezilî âlimlere ait olduğu belirtilmektedir.¹

Mu'tezile, bu hususu temellendirmek amacıyla kendine özgü bir yöntem izlemiştir. İlk olarak, naklî ve aklî delillerden yararlanarak i'câz ile ilgili asılsız iddiaları çürütmek için çaba göstermiş ve Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'ın fesahat ve belâğat açısından mûcize olduğunu, içerisinde herhangi bir çelişki bulunmadığını vurgulamıştır. Bu hedefe ulaşmak için diğer disiplinlerden, özellikle de Arap dili ve edebiyatından faydalanmıştır. Mu'tezile'yi i'câz konusuna yönelten ve bu alanda başarılı olmasını sağlayan bir diğer etken ise Mu'tezilî âlimlerin geniş bir kültüre sahip olmaları ve dil alanındaki uzmanlıklarıdır. Bu nitelikleri sayesinde Mu'tezile, i'câz konusunda önemli eserler ortaya koymuş ve i'câz teorisinin teşekkülünde belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu çalışmanın temel hedefi, Mu'tezilî âlimlerin i'câz konusundaki katkılarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda, araştırmamızda ilk dönem Mu'tezilî âlimlerden başlayarak Kâdî Abdülcebbar dönemine kadar i'câz konusundaki çalışmalarına ve bu alanda yazdıkları eserlere değinilecektir. Böylece şu sorulara cevap verilmesi amaçlanmaktadır: İ'câz kavramı nedir ve ne zaman ortaya çıkmıştır? Kur'an'da "i'câz" ve "mûcize" ifadeleri yer almakta mıdır? Mu'tezile'nin Kur'an ve i'câz anlayışı nasıldır? Mu'tezile, hangi nedenlerden dolayı i'câz konusuna yönelik çalışmalara yönelmiştir? İ'câz konusunda çalışma yapan Mu'tezilî âlimler kimlerdir ve bu konuda ne gibi katkılarda bulunmuşlardır? Bu sorulara cevap bulmak amacıyla bu çalışmanın yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

¹ Velîd Kassâb, *et-Türâsü'n-Nakdî*, (Devha: Dâru's-Sekâfe, 1985), 297.

Ayrıca, son dönemlerde Kur'an'ın i'câzına yönelik saldırıların artması, bu konunun ele alınmasının gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Nitekim bu tür saldırılar, tarafların öncelikle birbirlerinin manevî ve toplumsal değerlerini yıpratma amacı taşıdığını göstermektedir. Bu değerlerin bozguna uğratılması, fiili anlamda bir mağlubiyete yol açacaktır. Müslümanların temel dinî dayanağı Kur'an olduğuna göre, onun yıpratılması veya zayıflatılması, diğer dinamiklerin de çözülmesine sebep olacaktır. Bu nedenle, İslam'a ve Müslümanlara düşman olan kişiler öncelikli olarak Kur'an'ı hedef almıştır. Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar, Kur'an'a karşı çıkan kişiler genellikle "Kur'an'ın Hz. Peygamber'e ait olduğu ve dolayısıyla Allah'ın kelâmı olmadığı" iddiasını ileri sürmüş ve bu iddiayı gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu asılsız iddianın çürütülmesi büyük bir önem taşımakta ve bu amaçla Müslüman âlimler tarafından bu konuda çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Bu bağlamda, i'câz konusunda yazılmış önemli eserler şu şekilde sıralanabilir: "Mustafa Sadık er-Rafî'nin *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatu'n-Nebeviyye'si*, Mustafa Müslim'in *Mebâhis fi İ'câzi'l-Kur'ân'ı*, Muhammed Abdullah Draz'ın *en-Nebe'u'l-Azim'i*, Aişe Abdurrahman Bintu's-Şati'nin *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân'ı*, Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî'nin *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân'ı* ve Na'im el-Himsî'nin *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân'ı*", i'câz alanında yazılmış eserlerden bazılarıdır. Türkiye'de de son dönemde i'câz üzerine çeşitli makaleler yazılmıştır. Bu kapsamda; Mehmet Emin Yurt'un "İ'câzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci", Murat Serdar'ın "Kelâm'da Delâilu'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'ân Meselesi", Bilal Atik'in "Mucize-Sünnetullah İlişkisi Bağlamında İ'câzu'l-Kur'ân", Selçuk Gezgin'in "Hz. Muhammed'in Nübüvvetinin İspatı Bağlamında Zemahşerî'nin İ'câzu'l-Kur'ân Anlayışı" ve Adnan Arslan'ın "Bâkılânî'nin İ'câzu'l-Kur'ân Adlı Eserinin Bedî Sanatları Açısından İncelenmesi" başlıklı çalışmaları, i'câz alanında son dönemde yapılan önemli çalışmalardan bazılarıdır.

Bu çalışmaların her biri kendi içinde ayrı bir öneme sahiptir. Ancak çalışmamız, mevcut çalışmalardan farklılık göstermekte ve i'câz konusunun farklı bir boyutunu ele almaktadır. Bu bağlamda, çalışmamızda i'câz ve mûcize kavramları, i'câz konusuyla ilgili tartışmalar incelenmiş ve bu konuda Mu'tezile mezhebinin çalışmaları ele alınmıştır. Ayrıca, i'câz konusunun teşekkül sürecine katkı sağlayan Mu'tezilî âlimler araştırılmış; hicrî ikinci, üçüncü ve dördüncü asırda Mu'tezilî âlimlerin katkıları ile bu konuda yazdıkları eserler tespit edilmiştir. Çalışmamızda, özellikle Mu'tezile mezhebinin i'câz konusundaki çalışmaları kronolojik bir yaklaşımla ele alınmıştır. Araştırmamızda birçok temel eser ve güncel çalışmadan yararlanılmış olmakla birlikte, daha çok Mu'tezilî âlimlerden Kādî Abdülcebâr'ın (ö.415/1025) "*el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*" ile "*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*" adlı eserleri esas alınmıştır. Bu yönüyle çalışmamız, i'câz konusunun farklı bir boyutuna değinmesi ve Mu'tezilî âlimlerin katkılarını öne çıkarması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. İ'câz ve Mûcize Kavramları

İ'câz kavramı; herhangi bir şeyin üstesinden gelememek, gücü yetmemek,² bir şeyin yapılmasında gerekli olan kudrete sahip olmamak anlamına gelmektedir.³ Başka bir ifadeyle i'câz; rakibe karşı üstünlük sağlamak, rakibin âciz kalmasını sağlamaktır.⁴

İstilahî anlam olarak İ'câz; insanın mûcize göstermeye kalkışmasına rağmen gücünün sınırlı olması sebebiyle âciz olması ve bu güçsüzlüğün gelip geçici olmaması, devamlı sürmesi şeklinde tarif edilmektedir.⁵ Yani bu tanımda ifade edildiği üzere; insan, Allah'ın kudret ve gücü karşısında güçsüz bir konumdadır. Allah'ın yardımı olmadan insanın mûcize göstermesi mümkün değildir.

İ'câz ifadesi, Araplar başta olmak üzere tüm insanların Kur'an'a benzer bir eser ortaya koyma konusunda güçsüz olduklarını ve böyle bir kudrete sahip olmadıklarını ortaya koyması anlamına da gelmektedir.⁶ İnsanların bu konuda âciz olması, peygamberliğin kanıtlanmasında Kur'an'ın mûcizevî yönünü göstermektedir.⁷ İ'câz kavramının daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için bu kavrama eş veya yakın anlam ifade eden mûcize kavramı da önem arz etmektedir.

Kur'an'da mûcize ifadesi yerine geçebilecek bazı kavramlar farklı âyetlerde ifade edilmektedir. Bunlardan bazıları; "ayat", "burhân", "beyyine" şeklinde geçmektedir.⁸ Bu kullanıma; "...Size Rabbinizden açık bir delil gelmiştir. O da, size bir mucize olarak Allah'ın şu devesidir..."⁹ âyeti örnek olarak verilebilir. Bu ve diğer âyetlerde de geçen "ayat" ifadeleri, peygamberlerin iddialarında doğru olduklarını belirten açıklamalardır.¹⁰ Bununla birlikte bu ifadeler sadece Peygamberlerin doğru olduklarını ispat etmekle kalmaz, ayrıca yaratıcının sonsuz kudretini ifade etmektedir.

Kur'an'da mûcize anlamını da karşılayan burhân ifadesi ise âyette şu şekilde kullanılmaktadır: "...İşte bunlar, Firavun ve ileri gelen adamlarına (göstermen için) Rabbin tarafından (sana verilen) iki (burhan) delildir..."¹¹ Âyette geçtiği üzere burhân ifadesi; bir konuda mutabık kalma, sağlam ve güvenilir delil anlamında kullanılmıştır.¹² Mûcize ifadesinin yerine

² Muhammed b. Yakub el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (Beyrut: 2003), "a.c.z." md, 464.

³ Halil el-Kattan Menna, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Riyad: Mektebet'ül-Mearif, 2000), 264-265.

⁴ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru'l-Sadr, 1993), 5/369; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: TDVY, 2011), 162.

⁵ Mustafa Sadık er-Rafîî, *İ'câzü'l Kur'an vel-belağatü'n-nebevîyye*, (Beyrut: Darü'l-Erkam, 2004), 114.

⁶ Menna, *Mebahis*, 265.

⁷ Naim el-Hımsî, *Fikretü'l-İ'câzü'l-Kur'an*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980), 8-9.

⁸ Halil İbrahim Bulut, "Mucize", *TDVİA*, (İstanbul: DİA, 2005), 30/302-303.

⁹ A'râf, 7/73.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/49; Yûnus, 10/20; Tâhâ, 20/22.

¹¹ Kasas, 28/32.

¹² Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Ṭavâli'u'l-envâr min meṭâli'i'l-enzâr*, (İstanbul: ty.), 1/45.

geçebilecek başka bir kullanım ise âyette şu şekilde geçmektedir: "Deki: yemin ederim ki, eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek için toplansalar, birbirlerine destek de olsalar O'nun bir benzerini getiremezler."¹³ Âyette Kur'an'ın mûcizevî eser olduğu, onun bir benzerinin getirilmesi geçmişte mümkün olmadığı gibi gelecekte de söz konusu olmayacağı belirtilmektedir. Bu konuda muhatapların âciz olmaları, Kur'an'ın mûcizeliğinin ve Hz. Peygamberin nübüvvetinin en önemli delillerindendir.¹⁴ Kur'an'da mûcize ifadesi veya bu kavram yerine geçen ifade ve kullanımlar verdiğimiz örneklerle sınırlı değildir.

2. İ'câz Kavramının Doğuşu-Gelişimi

Müslümanlar, ilk dönemde öncelikle Kur'an'ın anlaşılmasına önem vermiştir. Dolayısıyla bu dönemde Kur'an'ın i'câz yönü ikinci planda kalmıştır. Bu bakımdan sahabe döneminde sistemli bir i'câz çalışması olmamıştır. Bu hususta; Kur'an'ın mûcize olduğu hakkında bir şüphenin olmaması ve Kur'an hakkında şahsi bir fikirde bulunma veya onun te'vil edilmesinin uygun görülmemesi gibi nedenler etkili olmuştur.¹⁵ Bu gibi sebeplerden dolayı daha çok "Kur'an'ı anlama" ile ilgili çalışmalar yapılmıştır.

İlerleyen dönemde ise i'câz ile ilgili çalışmalara başlanmıştır. Bu duruma özellikle Yunan felsefesiyle karşılaşma ve yeni yerlerin fethedilmesi sonucunda farklı kültür ve medeniyetlerden etkilenme sebep olmuştur. Bu etkilenmenin sonucunda Kur'an'ın mûcizevî bir eser olduğu farklı fırka ve mezhep mensuplarınca ifade edilmiştir.¹⁶ Bu kişiler, Kur'an'ın mucizevî bir eser olduğu düşüncesinde birleşmiştir. Mezhepler arasındaki bu birlikteliğin oluşmasında, İslâm'a ve Kur'an'a karşı gelen veya iftira atan mülhitlere karşı güçlü bir duruş sergileme isteği etkili olmuştur.¹⁷ Ayrıca irtidâd hareketlerin meydana gelmesi ve Kur'an'da çelişkinin olduğu iddiası, Müslüman âlimleri bu konuda çalışmaya yöneltmiştir.¹⁸ Müslümanlar, i'câz konusunu açıklığa kavuşturmak ve temellendirmek amacıyla eser telif etmişler. Fakat bu konuda ilk eserin hangi âlim tarafından yazıldığı net olarak bilinmemektedir.

İ'câz hakkında muhaliflerin olumsuz ifadelerini çürütmek ve i'câzı temellendirmek amacıyla bazı çalışmalar, farklı görüş ve tartışmaların hâkim olduğu Basra şehrinde yapılmıştır. Mu'tezilî âlimlerden Vâsıl'ın (ö. 131/748) ifadeleri ve daha sonra Nazzâm'ın (ö. 231/845) "sarfe teorisi", bu konunun ilk dönem Mu'tezilî âlimlerince önemsendiğini göstermektedir. Özellikle Nazzâm'ın "sarfe teorisi", i'câz konusunda miad sayılmış ve bu teoriye karşı görüş belirtmek için çalışmalar yapılmıştır. Aynı şekilde Nazzâm'ın öğrencisi olan Câhız'ın (ö. 255/869) eserleri de bu

¹³ İsrâ, 17/88

¹⁴ İbn Teymiyye, *el-Cevabü's-Sahih*, (Riyad: Darü'l-Âsime, 1999), 5/405-407.

¹⁵ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 30-32.

¹⁶ Mustafa Müslim, *Mebahis'ü fi İ'câz'l-Kur'an*, (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2008), 35.

¹⁷ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 35-37.

¹⁸ Fethi Ahmet Polat, "Bir İ'câzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe", *Marife Dergisi* 3 (2003), 189.

konuda öncü sayılmaktadır. Bu durum, i'câzın teşekkülünde Mu'tezile'nin katkısını göstermesi bakımından değerlidir.¹⁹ Câhız'dan sonra da bu alanda farklı âlimlerce eserler yazılmıştır. Bunlardan bazıları; Mu'tezilî âlim İbnü'l-İhşîd'in (ö. 326/938) "*Kitâbü Nazmi'l Kur'an*", bir dönem Mu'tezilenin fikirlerini benimseyen İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) "*Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an*" ve yine Mu'tezilî âlim Vâsîfî'nin (ö. 306/918) "*İ'câzu'l-Kur'an fî Nazmihî ve Telifihî*" adlı eserleri örnek olarak verilebilir.²⁰

Hicri dördüncü asırda ise Hattâbî'nin (ö. 388/998) "*Beyânü İ'câzi'l-Kur'an*" ve yine Mu'tezile mezhebine mensup olan Rummânî'nin (ö. 384/994) "*en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an*" adlı eseri, i'câz alanında telif edilen önemli eserlerdendir. Özellikle Rummânî, Kur'an'ın gelecekte haber vermesi ve belâğatı yönünden mûcizevî bir eser olduğunu belirtmiş ve onun i'câzına vurgu yapmıştır.²¹ Ayrıca, Mu'tezilî âlim olan ve "*el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*" adlı eseri telif eden Kâdî Abdülcebâr, bu eserin on altıncı cildini i'câz konusuna ayırmıştır. Bu yönüyle eser, i'câz alanında ayrı bir öneme sahiptir. Bu asırda Mu'tezilî âlimlerden ayrı olarak başka kişiler de i'câz konusunda eserler telif etmişlerdir. Bu bağlamda i'câz ile ilgili çalışmaların hicri üçüncü ve dördüncü yüzyılda çoğaldığı ifade edilebilir.²²

3. İ'câz ile İlgili Tartışmalar

Kur'an'ın i'câzı, bir dönem ile sınırlı değil, bütün zamanlar için söz konusudur. Bu yönüyle Kur'an, diğer mûcizelerden farklılık arz etmektedir. Diğer mûcizeler, genellikle doğa ve tabiatla ilgili olsa da Kur'an'ın mûcizeliği, kendine has olan sözel üslupla ilgilidir. Fakat bazı kişiler, Kur'an'ın üslup ve anlam yönünden mûcizevi bir eser oluşuna itiraz etmiş ve hatta onun mûcizevî bir yönünün bulunmadığı belirtilmiştir. Bu itirazlar; genellikle Kur'an'ın tahrif edildiği, içinde çelişki olduğu, çok tekrar içerdiği gibi yönlerine yönelik olmuştur. Bu itirazlara özellikle Mu'tezilî âlimleri karşı çıkmış ve bunların asılsız olduklarını örneklerle açıklamışlardır. Bunlardan bazıları kısaca şu şekilde ifade edilebilir.

Kur'an'ın çelişki içerdiği iddiasını Mu'tezilî âlim Ebû Alî el-Cubbâî (ö. 303/916) kabul etmeyerek izah etmeye çalışmıştır. Şöyle ki, bazı âyetler arasında farklı hükümlerin bulunması, sanki bir çelişkinin var olduğu izlenimini vermektedir. Fakat bu âyetlerin farklı yer ve zamanları kastetmesi sebebiyle Kur'an'da herhangi bir çelişkinin varlığına delil olamaz. Şayet Kur'an-ı Kerîm'de çelişki olsaydı dil konusunda uzman olan Arapların bunu dile getirmeleri ve Hz.

¹⁹ Müslim, *Mebahis*, 46-47.

²⁰ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 41.

²¹ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 63.

²² Ahmed Cemal el-Umerî, *Mefhumu'l-İ'câzi'l-Kur'an*, (Kahire: Daru'l-Meârif), 192.

Peygamber'e i'câz konusunda itirazda bulunmaları gerekirdi. Bu durumun yaşanmaması bu iddiaların asılsız oluşuna bir delil olarak gösterilebilir.²³

Mu'tezilî âlimlerden Abdülcebâr, Kur'an ile ilgili çelişki iddialarını "tenâkuz" başlığı altında ele alarak tenâkuzu, "Bir sözün, başka bir sözle tamamen zıt anlam taşıyacak şekilde kullanılması" olarak tanımlamıştır. Abdülcebâr, Kur'an'da tenâkuzun bulunmadığını ve eğer Kur'an'da bir çelişki olsaydı, onun i'câzının söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Bu görüşünü "...Eğer o, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı."²⁴ âyetiyle desteklemiştir.²⁵

Muhaliflerin bir diğer itirazı ise âyetlerin birbirinden farklı anlamlar içermesi nedeniyledir. Örnek olarak bir âyette; şeytanın tuzağının etkisiz ve zayıf olduğu²⁶ buna karşın bu konuyla ilgili başka bir âyette ise; şeytanın insanı kandırabildiği ve insana Allah'ı unutturduğu belirtilmektedir.²⁷ Muhalifler, bu âyetleri esas alarak âyetler arasında ihtilaf bulunduğunu iddia etmişlerdir. Kâdî Abdülcebâr ise âyetler arasında bir çelişkinin olmadığını ifade etmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Âyette geçen ifadede şeytanın güçsüzlüğünden, onun insana zarar vermesinden ziyade insana vesvese vererek onu günaha davet ettiği kast edilmektedir. Ayrıca insanın şeytan tarafından yoldan çıkarılması ifadesi de mecaz anlam ifade etmektedir.²⁸ Dolayısıyla verilen örneklerde ifade edildiği üzere, Kur'an'da herhangi bir çelişki bulunmamaktadır. Bu gerçekliğin ortaya çıkması için Kur'an âyetlerinin bir bütünlük içinde ele alınması ve âyetlerin uygun bir şekilde yorumlanması gerekmektedir.

Kur'an'ın i'câzına yönelik bir diğer itiraz ise, bazı âyetlerin gereksiz bir şekilde tekrar edildiğinin iddia edilmesidir. Mu'tezilî âlimlerden Ebû Alî el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebâr, bu iddiaları kabul etmemiş ve bu konuda açıklamalarda bulunmuşlardır. Cübbâî; Kur'an'ı-Kerim'in peyderpey indirildiği, müşriklerin farklı zamanlarda Hz. Peygamber'e yapmış oldukları eziyet ve işkencelere karşı ona moral ve teselli vermek amacıyla bazı peygamber kıssalarının farklı zamanlarda tekrar edildiğini ifade etmiştir. Fakat bunun bir çelişki olarak ifade edilmesi ve Kur'an'ın i'câzına aykırı olduğunun belirtilmesi gerçekte bağdaşmamaktadır.²⁹

Kur'an'ın tahrif edildiği iddiası da muhaliflerin bir diğer itiraz sebebidir. Bu hususta, Kur'an'ın cem' ve istinsâhında uygulanan metodun yanlışlığına vurgu yapmışlar. Onun

²³ Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/476-477.

²⁴ Nisâ, 4/82.

²⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Khodor Nabha, (Lübnan: Da'ru'l Kitabu'l İlmiyye, 2012), 16/323.

²⁶ Nisâ, 4/76.

²⁷ Mücâdele, 58/19.

²⁸ Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/341.

²⁹ Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/348.

toplanmasında ilk nüshanın yok edilmesi, çoğaltılması sürecinde ise okuyuşla ilgili farklı kıraatlerin varlığı sebebiyle Kur'an'ın i'câzına itiraz etmişlerdir. Kādî Abdülcebbâr, bu iddia ve itirazların gerçeği yansıtmadığını belirtmiş ve Müslümanların cem' ve istinsâh konusunda çok hassas davrandıklarını belirtmiştir. Ayrıca sahâbelerin yaptığı Kur'an ezberleri Hz. Peygamber tarafından sürekli kontrol edilmiştir. Kādî, bu konuda herhangi bir yanlışlık olması durumunda Hz. Peygamber'in anında müdahalede bulunacağını ifade ederek iddiaların geçersizliğini ifade etmiştir.³⁰

İ'câza bir diğer itiraz ise; Kur'an'ın belâğat ve fesahatinin sadece Araplar tarafından anlaşıldığına, dolayısıyla Arap dışındaki milletlerin Kur'an'ın i'câz yönünü anlamadığına yöneliktir. Kādî Abdülcebbâr, bu hususla ilgili olarak; Arap haricindeki diğer milletlerin de Kur'an'da var olan üstünlükleri hem istidlâlî hem de genel olarak bilebileceklerini ifade etmiş ve bu iddianın geçersizliğini savunmuştur. Ayrıca Ebû Hâşim el-Cübbâ'nin (ö. 321/933) de Acemlerin onun i'câzını naklî ve istidlâlî yöntemlerle anlayabileceklerini ifade etmiştir.³¹

Kur'an'ın mûcize olmadığı iddiası, yapılan açıklamalar ve verilen örneklerle gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkartılmıştır. Bu konuda birçok âlimin katkısı olsa da Mu'tezilî âlimleri olan Ebû Alî ve Kādî Abdülcebbâr, ifade edilen iddialarla ilgili tutarlı açıklamalarda bulunmuş ve Kur'an'ın mûcizevî yönüne dikkat çekmişlerdir. Bu açıklamalardan ayrı olarak farklı açıklamalar veya çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde ifade edilebilir:

Kur'an-Kerîm, bütün yönleriyle mûcizevî bir eserdir. Bu bağlamda Kur'an'daki her bir âyetin kendine has bir mûcizevî yönü bulunmaktadır. Mekki ve Medeni âyetlerde farklı fesahat ve belâğat yönleri i'câzın diğer göstergeleridir. Müşriklerin, Kur'an gibi bir eseri getirmekten ziyade sadece bir kısmına benzeyen bir eseri getirmede âciz olmaları buna delil olarak gösterilebilir.³²

Kur'an'ın mûcize olduğunun göstergelerinden biri de Kur'an'da kullanılan dil, üslup ve belâğattir. Bu yönüyle Kur'an, eşsiz bir eser olarak kabul edilmektedir.³³ Arapça olarak indirilen Kur'an'ın mûcize oluşunu teyit eden bir başka husus ise, onun nazil olduğu dönemde Arap dilinde farklı etkinliklerin, yarışmaların münazaraların yapılmasıdır. Bir diğer ifadeyle; o dönemde Arap dili, altın dönemini yaşamasına rağmen ümmî bir insana nazil olan Kur'an, müşriklere bir benzerinin getirilmesi konusunda meydan okumuştur. Onların bu konuda çaresiz kalmaları, onun i'câz yönünün en açık bir göstergesidir. Benzer bir şekilde, Kur'an'daki bazı sureler farklı zamanlarda indirilmesine rağmen âyetler arasında i'câz, dil ve üslup yönünden herhangi bir farklılık olmamıştır. Örnek olarak, dokuz yılda parçalar halinde inen Bakara suresi ile genel kanaate göre

³⁰ Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16/337-338.

³¹ Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16/322-323.

³² Muhammed Abdullah Drâz, *En Mühim Mesaj: Kur'an*, (İstanbul: Işık Yayınları, 2003), 119.

³³ Mesut Okumuş, *Ulûmu'l-Kur'an*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 363.

tek seferde indirilen En'am suresi arasında fesahat ve belâğat yönünden bir farklılık bulunmaması onun i'câzına açık bir delilidir.³⁴

İ'câza delil olabilecek bir diğer husus Kur'an'ın telifidir. Kur'an, farklı zamanlarda parça parça indirilmiş, âyetlerin sıralaması, yerleri Allah (c.c.) tarafından belirlenmiştir. Kur'an metni içinde olan kelime veya kavramlar belli bir düzen ve ahenkle yerleştirilmiştir. Geniş bir zaman diliminde nazil olan Kur'an'da içerik, biçim ve mana yönünden bir tezatlık bulunmamaktadır. Bu husus onun i'câzını göstermektedir. Kur'an'dan bir kelime çıkarılsa veya bir kelimenin yeri değiştirilse onun yerini tutması için bütün Arap kaynakları taransa dahi o kelimeye eş bir kelime bulunmayacaktır. Çünkü o kelime ve kavramların yerleri Allah (c.c.) tarafından belirlenmiştir.³⁵

Kur'an'ın bir diğer mûcizevi yönü onun ihtiva ettiği farklı ilimler ile ilgilidir. O, sadece âlimlere hitap etmemekte, sıradan ve okuma yazma bilmeyen kişilere de hitap etmektedir.³⁶ Kur'an âyetlerinin yorumu için binlerce tefsir kitabının yazılması dilinin çok boyutlu olduğunu ve i'câz yönünü göstermektedir. Gazzâlî (ö. 505/1111) de bu konuyla ilgili olarak Kur'an'ın sadece dini bilgiler içermediğini, bütün ilimleri içine aldığını ifade etmektedir.³⁷ Ayrıca Kur'an'ın gaybdan haber vermesi onun bir diğer mucizeyi yönünü göstermektedir. O, insanların bilmesinin mümkün olmadığı bazı haberlerden bahsetmektedir. Bu haberler geçmiş, şimdiki veya gelecekle ilgili olabilmektedir. Bizanslıların İranlılara karşı yenileceği, müminlerin güven içinde Mekke'ye girerek Kâbe'yi tavaf edebileceklerinin ifade edilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.³⁸ Bu bakımdan onun i'câz yönünü sadece tek yönden belirtmek gerçeği yansıtmamaktadır.

4. Mu'tezile'nin Kur'an ve İ'câz Anlayışı

Mu'tezilî âlimler, Kur'an'ın anlaşılması ve i'câzının ortaya çıkarılması amacıyla çeşitli çabalar sarf etmiştir. Bu doğrultuda tefsir çalışmaları yapmış, ancak yazdıkları eserler, mezhebî tefsir olarak değerlendirilmiştir. Mu'tezilî âlimler tarafından yazılan tefsirlerin bu şekilde değerlendirilmesi, aslında bir dışlanmanın göstergesidir. Bir başka deyişle, bu eserler, Sünnî olmayan âlimlerin tefsirleri olarak kabul edilmiştir.³⁹ Bu nedenle, Mu'tezile mezhebinin Kur'an'a yönelik yorumları ve çalışmalar Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden farklılık gösterdiği için bid'at olarak nitelenmiştir.⁴⁰

Mu'tezile mezhebini bu konuda sert bir şekilde eleştirenlerden biri de Ebü'l Hasan el-Eş'ârî (ö. 324/935)'dir. Ona göre Mu'tezile; "Kur'an'ı kendi görüşüne göre yorumlaması sebebiyle sapkın

³⁴ İsmet Ersöz, "Kur'an'ın Üslûp ve İ'câzı", *Diyanet Dergisi* 23/1 (1987), 46.

³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 166-167.

³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 166.

³⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1401), 1/822.

³⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 167.

³⁹ Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 21.

⁴⁰ Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, 21-22.

bir fırkadır. Böylece onlar, Allah'a iftirada bulunmuş ve yollarını kaybetmişlerdir.⁴¹ İbn Teymiyye (ö. 622/1225) ise bu konuda eleştiri dozunu arttırarak hangi tefsirlerin okunabileceği hangi tefsirlerin okunmaması gerektiğini isim vermek suretiyle belirtmiştir. Bu bağlamda, okunmaması gereken tefsirler içinde Mu'tezilî âlimlerin yazdığı tefsirleri de eklemesi Mu'tezile'ye olan bakışını göz önüne sermektedir. Ona göre bu tür tefsirler, içerdiği kötü fikirleri saklamak amacıyla güzel ve etkileyici bir ifadeyle yazılmış, bu bakımdan bu tefsirlerden uzak durulmalıdır.⁴²

Yukarıda ifade edildiği üzere, Mu'tezile'nin Kur'an anlayışı bazı kişilerce eleştirilmiş olsa da, diğer taraftan Mu'tezile'nin tefsir alanında önemli eserler kaleme aldığı da bir gerçektir. Bu eserlerin ilki olarak sayılabilecek "Tefsiru'l-Kur'ân", Basra ekolüne mensup İbn Keysân el-Esam'a (ö. 200/816) aittir ve Dâvûdî (ö. 945/1539) ile İbn Hacer (ö. 852/1449) tarafından güzel ve kaliteli bir eser olarak nitelendirilmiştir.⁴³ Ayrıca, Kâdî Abdülcebbar'ın "Tenzihu'l Kur'an ani'l Metâin ve Müteşâbihu'l-Kur'an" adlı tefsirleri dikkat çekmektedir. Bu eserler, müteşâbih âyetleri ve Mu'tezile ekolünün beş temel ilkesine uymayan âyetleri Kur'an'daki diğer muhkem âyetler ve akıl çerçevesinde uygun bir şekilde yorumlanmasını ihtiva etmektedir. Kâdî'nin, "el-Muğnî fî Ebvabi't Tevhîd ve'l-Adl" adlı eseri ise i'câz konusunu da ihtiva eden önemli bir kaynaktır.⁴⁴

Kur'an ile ilgili Mu'tezile'nin bir diğer eseri Şerif Murtaza'ya (ö. 436/1044) ait olan "Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid" adlı çalışmasıdır. Şerif Murtazâ'nın nesebi Hz. Ali'ye (ö. 40/661) dayanmakta ve Şîî bir âlim olarak bilinmektedir. Fakat kendisi Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi olması hasebiyle Mu'tezile'nin yöntemini yansıtan tefsir çalışmasında bulunmuştur. İfade edilen bu eserde özellikle Mu'tezilî düşüncesinin önem verdiği hüsün-kubuh, salah-aslah, kader, kulların iradesi gibi konuları ele almıştır.⁴⁵ Mu'tezile âlimlerinden olan Zemahşerî (ö. 538/1144) ise tefsir literatüründe önemli sayılabilecek *el-Keşşâf* eserinin yazarıdır. Zemahşerî bu eserinde, kelâm konusunu ilgilendiren âyetleri Mu'tezilî yöntemi esas alarak te'vilde bulunmuştur. Bu eser Mu'tezile mezhebinin Kur'an anlayışını yansıtan ve i'câz konusunda bilgi sahibi olmamızı sağlayan önemli eserlerden biridir.⁴⁶

Mu'tezile, Kur'an'ın mûcize bir eser olduğunu ve bu hususa inanmanın gerekliliğini ifade etmektedir.⁴⁷ Ayrıca, onun bir mûcize olduğunu ifade etmekle yetinmemekte, Kur'an ile ilgili farklı açıklamalarda da bulunmaktadır. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebbar, insanların cami ve mescitlerde okudukları, dinledikleri ve Mushaflarda yazılı olan metnin Allah'ın kelâmı olduğunu

⁴¹ İbn Asâkir, *Tebyînü Kizbi'l-müfterî*, (Beyrut: 1979), 138-139.

⁴² İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, (Riyad: 1398), 13/355-357.

⁴³ Şemsüddîn b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (Kahire: 1392), 1/269.

⁴⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, 13/357.

⁴⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid", *TDVİA*, (İstanbul: DİA, 1996), 14/205-206.

⁴⁶ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, (Kahire: Dârü'l Turâs, 136), 2/538, 2/693, 2/440, 3/63.

⁴⁷ Abdülcebbar, *Muğnî*, 7/61-62.

belirtmektedir.⁴⁸ Onun parça ve bölümlerden oluşması ve işitsel-duygusal yönlerinin bulunmasını muhdes bir kitap olduğuna delil olarak gösterilebilir.⁴⁹ Mu'tezile mezhebi, bu iddiasını Kur'an'dan bazı âyetleri örnek vererek temellendirmeye çalışmaktadır. Kādî Abdülcebbar, Kur'an'ın inzâl edildiğini dolayısıyla muhdes olduğunu şu âyeti örnek vererek temellendirmektedir. "*Biz onu Arapça bir Kur'an olarak inzâl ettik.*"⁵⁰ Âyette Kur'an'ın inzâl edildiği belirtilmekte dolayısıyla inzâl olan ve Arapça olarak nitelenen bir şeyin de ezeli olması düşünülemez.⁵¹

Mu'tezile, ilâhî kelâmın anlaşılabilir olduğu yönündeki söylemlere katılmamaktadır ve Kur'an'ın okunup anlaşılabilmesi için apaçık bir şekilde indirildiğini ifade etmektedir.⁵² Bu bağlamda, Kādî Abdülcebbar, Kur'an'ın anlaşılır bir kitap olduğunu belirtmekle birlikte, bunun için bazı şartların da mevcut olduğunu vurgulamaktadır. Kādî'ye göre Kur'an'ın doğru anlaşılması, Arap diline hâkim olunmasına ve o dönemin şartlarının iyi bir şekilde tahlil edilmesine bağlıdır. "*Eğer Kur'an Allah'tan başka bir varlık katından gelmiş olsaydı onda pek çok çelişki bulurlardı.*"⁵³ âyeti, Kur'an'da herhangi bir eksiklik veya fazlalık bulunmadığını açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla, Kur'an doğru bir şekilde anlaşıldığında, hiçbir çelişki içermediği ve her yönüyle mûcizevî bir eser olduğu anlaşılacaktır. Ancak, Kur'an'ın i'câz yönüyle ilgili olumsuz bazı söylemler, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezilî âlimlerini i'câz konusunu ele almaya sevk etmiştir.

Kur'an, muhaliflerine açık bir şekilde meydan okumasına rağmen onlar Kur'an'ın bir benzerini getirememiştir. Onların bu konuda âciz kalmaları, Kur'an'ın Allah'ın bir mucizesi olduğunun en açık göstergesidir. Bununla birlikte Kur'an'ın veya onun bir bölümünün benzerini getirmek için çaba gösterenler de olmuştur. Bu kişilerden bazıları; Nadr b. Hâris (ö. 2/624), Secâh bint el-Hâris (ö. 41/661) ve Müseylime b. Habîb (ö. 11/632)'tir. İfade edilen bu şahıslardan Müseylime hariç, diğerlerinin nazîre örneği bulunmamaktadır. Müseylime, Kur'an'ın üslup ve yöntemini taklit etmiş ve bazı kelimelerin eş anlamlısını kullanarak nazîrede bulunmuştur.⁵⁵ Müseylime ve diğer Arap dil bilginlerinin bu hususta âciz kalmaları, hem kendilerini hem de diğer dil bilginlerini, Kur'an'ın i'câzına karşılık verme konusunda mahcup etmiş ve cesaretlerini kırmıştır.⁵⁶ Ancak ilerleyen zamanla, İslâm'a ve Araplara karşı bazı azınlıklar ve düalistler, İslâm medeniyetine ve Kur'an'a itirazlarda bulunmuşlardır. Bu itirazlar, özellikle Şuûbîler ve Maniheistler

⁴⁸ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/368.

⁴⁹ Abdülcebbar, *Muğnî*, 7/86.

⁵⁰ Yûsuf, 12/2.

⁵¹ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, nşr. Adnan Zarzûr, (Kahire: 1969), 390.

⁵² Abdülcebbar, *Muğnî*, 7/49.

⁵³ Nisâ, 4/82.

⁵⁴ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/488.

⁵⁵ Drâz, *En Mühim Mesaj*, 116-119.

⁵⁶ Hımsî, *Fikretü İ'câz*, 41-44.

tarafından organize edilmiş ve Kur'an'ın orijinal bir eser olmadığını, Tevrat'ın bir benzeri olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁷

İfade edilen bu tenkitlerden sonra bazı âlimler ve kelâmcılar, i'câzı temellendirmek amacıyla çalışmalara başlamışlardır. Kelâmcılar, i'câz konusunu daha çok Hz. Peygamberin nübüvvetini ispatlamada kullanmışlardır. Kur'an'ın meydan okumasına rağmen muhaliflerden ciddi anlamda bir cevabın gelmemesi nübüvvetin en önemli ispatı sayılmıştır. Bu alanda söz sahibi olan ve İslâm'ın inanç esaslarının sistemli hale gelmesi için gayret gösteren Mu'tezile ekolü aynı şekilde i'câz konusuyla da ilgilenmiş ve bu konuda olumsuz görüşleri çürütmek amacıyla girişimlerde bulunmuştur.⁵⁸

Mu'tezile, i'câzı ortaya çıkarmada planlı bir şekilde çalışmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda, öncelikle onun mucizevî yönü ile ilgili itirazları çürütmek, daha sonra Hz. Peygamber'e verilen en önemli mûcizenin Kur'an olduğunu ispatlamayı ve en son olarak da onun belâğat yönünden mûcizevî bir eser olduğunu temellendirmek için çalışmalarda bulunmuştur.⁵⁹ Bu tür çalışmalar, süreç halinde ve farklı Mu'tezilî âlimlerin gayretleriyle yapılmıştır. İlk dönem Mu'tezilî âlimlerden i'câz'ı Kur'an ile ilgili yaptıkları katkıları aşağıda ifade edilmiştir.

5. İ'câzın Teşekkülünde Rol Oynayan Mu'tezilî Âlimler

İ'câz ilminin teşekkülünde Mu'tezilî âlimlerin önemli bir katkısı olmuştur. Bu ilmin teşekkülünde Mu'tezilî âlimlerin i'câz hakkındaki ifadelerine ve yazdıkları eserlere kısaca değinilecektir. Hicri ikinci yüzyılda yaşayan Mu'tezilî âlimlerden Kādî Abdülcebbar'a kadar olan Mu'tezilî âlimlerin i'câz ile ilgili çalışmaları aşağıda verilecektir.

5.1. İkinci Yüzyıl Mu'tezilî Âlimler

Kur'an'ın mûcize olmadığı iddiasının ne zaman ortaya çıktığı net olarak bilinmemektedir. Fakat genel kanaate göre bu konudaki iddialar, ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuştur. Bu konudaki tartışmalar özellikle hicretin ikinci yüzyılında çoğalmış, Mu'tezilî âlimlerin i'câz ile ilgili çalışmaları neticesinde müstakil bir konu haline almaya başlamıştır.⁶⁰

Kur'an'ın i'câzının bulunduğu ve muhaliflerin belirttiği gibi sıradan bir eser olmadığı fikri, ilk olarak Mu'tezilî âlim Vâsıl b. Atâ tarafından ifade edilmiştir. Vâsıl'ın i'câz konusunu ele almasında, farklı kesimlerce Kur'an'a nazîrede bulunma gayretlerinin olması ve İslâm'a yeni giren kişilerin Kur'an'ı anlamada bazı sıkıntılar yaşamaları nedeniyle itirazlarda bulunmaları etkili olmuştur. Bununla birlikte Vâsıl, "ilk aşamada" Kur'an'ın i'câzına yönelik müstakil bir eser telif

⁵⁷ Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000), 98-99

⁵⁸ Kassâb, *Türâs*, 297-298.

⁵⁹ Münîr Sultân, *İ'câzu'l-Kur'an Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira*, (İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1987), 50-53.

⁶⁰ Hımsî, *Fikretü İ'câz*, 50-51.

etmemiş, daha çok "garib", "meczaz" gibi kelimeler etrafında bazı izahatlarda bulunarak konuya değinmiştir.⁶¹ Vâsıl, daha sonraki süreçte ise Kur'an'ın özgün bir kitap olmadığını ve içinde çelişkinin olduğunu belirten muhaliflere cevap mahiyetinde olan "Meâni'l Kur'an" eserinde daha çok onun üslup ve diline değinmiş ve onun i'câzına vurgu yapmıştır.⁶²

Kur'an'ın i'câzından bahseden ilk kişinin Vâsıl olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda "Kur'an'ın i'câzı, kendiliğinden olan bir şey değildir. İ'câz, Allah tarafından insan düşüncesinin Kur'an'a karşı koyamayacağı şekilde yönlendirilmesidir." şeklindeki ifadesi, i'câz hakkında diğer teorilere de öncelik olmuştur. İlerleyen zamanla birlikte Nazzâm, Vâsıl'ın bu fikrini daha da geliştirerek sarfe teorisinin temelini atmıştır.⁶³ Dolayısıyla, Mu'tezilenin öncü âlimi olan Vâsıl, yaptığı açıklamalarla i'câzü'l-Kur'ân'ın oluşumunda etki etmiş, bu düşünceleri yine Mu'tezilî âlim olan Nazzâm tarafından sistemli hale getirilmiştir.

Hicri ikinci yüzyılda yaşayan Mu'tezilî âlimlerden biri olan Dırâr b. Amr'ın (ö. 200/815) hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, peygamberlik konusunda açıklamalar yapmış ve bu alanda eserler telif etmiştir.⁶⁴ Peygamberlikle ilgili olarak "Kitâbü'l-İlm ale'n-Nübüvve" ve "İsbâtür-Resûl" adlı eserleri kaleme almıştır. Ancak bu eserler günümüze ulaşmadığı için içeriklerinde hangi konuların ele alındığı kesin olarak bilinmemektedir. Buna rağmen, bu eserler peygamberlik konusundaki ilk çalışmalardan sayılmakta ve peygamberliğin ispatı bağlamında Kur'an'ın önemine vurgu yapmaktadır.⁶⁵

Bir diğer Mu'tezilî âlim olan Ebû Bekr el-Esam'ın, daha çok tefsir ve kelâm alanında eserler yazdığı belirtilmektedir. Esam, peygamberliğin ispatı alanında kaleme aldığı "el-Hüccce ve'r-Rusûl" adlı eserinde, Hz. Peygamber'e verilen en önemli mûcizenin Kur'an olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶ Ayrıca, "Tefsîrû'l-Kur'ân" adlı eserinde ise Kur'an'ın i'câzının farklı yönlerine değinmiştir.⁶⁷

İ'câz konusuna değinen bir diğer âlim olan Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) Bağdat Mu'tezile ekolünün kurucularındandır. Onu diğer âlimlerden farklı kılan husus, iyi bir belâğat ve edebiyat bilgisine sahip olmasıdır. Belâğat ve dile olan ilgisinde, Arap dilini ayrıntılı bir şekilde öğrenme ve

⁶¹ Müslim, *Mebahis*, 40-41.

⁶² Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzu'l-Kur'an" *TDVİA*, (İstanbul: DİA, 2000), 21/ 404.

⁶³ Müslim, *Mebahis*, 45-46.

⁶⁴ Mustafa Öz, "Dirar b. Amr", *TDVİA*, (İstanbul: DİA, 1994), 9/274-275.

⁶⁵ Murat Serdar, "Kelam'da Delailü'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'an Meselesi" *Katre, İstanbul İlim ve Kültür Vakfı Yayınları*, (2/2016), 28.

⁶⁶ Serdar, "Kelam'da Delailü'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'an Meselesi", 28-29.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Bekir Esam", *TDVİA* (İstanbul: DİA, 1995), 11/353-355.

İ'câz yönlerini anlama isteği etkili olmuştur.⁶⁸ Bişr b. Mu'temir, "*Müteşâbihu'l-Kur'an*" adlı eserinde, Kur'an'ın, Hz. Peygamber'e indirilen önemli bir mûcize olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹

Netice itibarıyla, ilk dönem Mu'tezilî âlimlerinin İ'câz konusuyla ilgili çalışmalarının büyük bir öneme sahip olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde İ'câz hakkında görüşler belirtilmiş ve bazı eserler de telif edilmiştir. Bu bağlamda, Mu'tezile mezhebinin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ, İ'câz ile ilgili kavramları ele almış ve İ'câza karşı çıkan muhaliflere cevap vermiştir. Ayrıca İ'câz ile ilgili ifadeleri, Sarfe teorisinin oluşumunda etkili olmuştur. Bu dönemin diğer âlimlerinin İ'câz konusuyla ilgili yazdıkları eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmasa da İ'câz konusunun önemsendiğini ve işlendiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

5.2. Üçüncü ve Dördüncü Yüzyıl Mu'tezilî Âlimler

Hicri ikinci yüzyıl Mu'tezilî âlimleri, İ'câz konusunda bazı çalışmalarda bulunmuşlardır. Ancak bu dönemde İ'câz ile ilgili çalışmalar sistemli bir hale gelmemiştir. Bu çalışmalar daha sonraki süreçte bazı Mu'tezilî âlimlerinin gayretleri ve telif ettikleri eserlerle yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, hicri üçüncü ve dördüncü yüzyılda yaşayan; İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864), Câhız, İbnü'l İhşîd, Ali b. İsa el-Rummânî ve Kâdî Abdülcebbâr İ'câz konusunun teşekkülünde katkı sağlamışlardır. Bu konuda yaptıkları katkılar ve telif ettikleri eserler şu şekilde ifade edilebilir:

Bu âlimlerden biri olan Nazzâm, Kur'an'ın İ'câzına yönelik olarak "sarfe teorisi"ni geliştirmiş ve bu yönüyle diğer kelâmcılardan farklılık arz etmiştir. Bu teori, Kur'an'ın mûcizevî bir eser oluşunu ifade etmek amacıyla ortaya atılmıştır. Bu teorinin ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı kesinlik kazanmasa da bunu Vâsıl b. Atâ'ya ve Ca'd b. Dirhem'e (ö. 124/742) dayandıranlar bile olmuştur.⁷⁰ Sarfe teorisi, halku'l Kur'an tartışmalarının yaşandığı döneme kadar gitmektedir. Bu sebepten dolayı halku'l Kur'an ve sarfe teorisinin aynı zaman diliminde tartışma konusu olduğu ifade edilmektedir.⁷¹

"Sarfe teorisi"nin ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı konusunda farklı görüşler bulunsa da, bu teorinin ilk olarak Nazzâm tarafından ortaya atıldığı konusunda genel bir kabul bulunmaktadır. Bu teori, daha sonra farklı dönemlerde kelâmcılar arasında tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Genel bir ifadeyle sarfe teorisi; Kur'an'ın mûcizevî eser olduğu fakat onun mûcize olmasının belâğat ve fesahati yönüyle olmadığı görüşüne dayanmaktadır.⁷² Daha açıklayıcı bir ifadeyle; Kur'an, Arapça olarak indirilmiş ve onun indirildiği döneme de bakıldığında Arap dili,

⁶⁸ Eyüp Sevinç "Mu'tezile Ekolünü Belâğata Sevk Eden Muhtemel Faktörler", *BÜİFD* 17 (Haziran/2021), 79.

⁶⁹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (İstanbul: TYEKB, 2019), 126.

⁷⁰ Müslim, *Mebahis*, 40.

⁷¹ Polat, "Bir İ'câzu'l-Kur'an iddiası: Sarfe", 198.

⁷² Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, (Beyrut, t.y.), 1/86.

fesahat ve belâğat yönünden üst seviyedeydi. Bu şartların mevcut olması ve ayrıca Kur'an'ın onlara benzerinin getirilmesi konusunda meydan okumasına rağmen Arapların böyle bir şeye teşebbüs etmemelerinin temel nedeni, müşriklerin iradesinin elinden alınması ve onların Allah tarafından engellenmesi görüşüne dayanmaktadır. Yani Nazzâm'a göre bu konuda Allah'ın bir müdahalesi olmuş ve bu müdahalenin kendisi de bir mûcize sayılmaktadır.⁷³

Nazzâm'a göre Kur'an'ın i'câz yönü, onun gaybî bilgi ve haberler içermesidir. Onun dil ve belâğati i'câzi için yeterli değildir. Arap olan müşriklerin dil ve belâğat yönünden onun benzerini getirme konusunda bir kudrete sahip olduklarını belirtmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla Nazzâm ile birlikte i'câz konusu farklı bir şekle bürünmüştür. Onun sarfe teorisiyle i'câz hakkında yeni bir anlayış getirilmiş ve i'câzın hangi yönlerde olduğu sistemli bir şekilde ifade edilmiştir.⁷⁵

Abbâd b. Süleyman ise, Kur'an'ın i'câz yönüyle ilgili açıklamalarda bulunan ve Basra ekolüne mensup bir âlimdir. Abbâd; Nazzâm döneminde ortaya atılan ve üzerinde çokça tartışmanın yapıldığı sarfe teorisini benimseyen kişi olarak bilinmektedir.⁷⁶ Ayrıca sarfe teorisinde bazı hususlarda Nazzâm'dan farklı düşünmüş, teoriye bazı ekleme ve çıkarmalarda bulunmuştur. Örnek olarak, Kur'an'ın araz olması nedeniyle nazm ve belâğat bakımından mûcizevî bir eser olamayacağını belirtmiştir. Çünkü araz olan bir şeyin peygamberliğe delil olarak gösterilmesi söz konusu olmayacaktır.⁷⁷

Kādî Abdülcebbâr, Abbâd'ın görüşüne açıklık getirerek onun bu konuda doğru anlaşılmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda, Abbâd arazları bir mûcize olarak kabul etmemiş, ancak Kur'an'ın mûcize olduğu fikrini benimsemiştir.⁷⁸ Dolayısıyla, Abbâd b. Süleyman'ın Kur'an'ın i'câzına yönelik, bir nebze de olsa, farklı bir bakış açısı kazandırdığı söylenebilir. Ayrıca, Nazzâm'ın ortaya attığı sarfe teorisine "araz" kavramını da dâhil etmesi, i'câzü'l-Kur'ân'a yeni bir boyut kazandırmıştır.

Kādî Abdülcebbâr, Abbâd'ın görüşüne açıklık getirerek onun bu konuda doğru anlaşılmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda, Abbâd arazları bir mûcize olarak kabul etmemiş, ancak Kur'an'ın mûcize olduğu fikrini benimsemiştir. Dolayısıyla, Abbâd b. Süleyman'ın Kur'an'ın i'câzına yönelik, bir nebze de olsa, farklı bir bakış açısı kazandırdığı söylenebilir. Ayrıca, Nazzâm'ın ortaya attığı sarfe teorisine 'araz' kavramını da dahil etmesi, i'câzü'l-Kur'ân'a yeni bir boyut kazandırmıştır.

Mu'tezile'nin bir diğer âlimi olan Câhız, daha çok "Te'vîlu'l-Kur'an" alanında uzman bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Onu diğer Mu'tezilî âlimlerden farklı kılan husus, hem savunduğu

⁷³ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *TDVİA* (İstanbul: DİA, 2009), 36/140-141.

⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (İstanbul: Kâbalcı Yayınları, 2005), 197.

⁷⁵ Hımsî, *Fikretü İ'câz*, 50.

⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz "İ'câzü'l-Kur'an", *TDVİA* (İstanbul: DİA, 2000), 21/404.

⁷⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 330.

⁷⁸ Abdülcebbâr, *Muğnî*, 16/242-243.

fikirler hem de i'câz alanında eser yazmasıdır. Eserleriyle i'câz ilminin gelişimine katkı sağlamıştır. İ'câz hakkında yapılan eleştirileri bertaraf etmeyi, Kur'an'ın i'câzını kelâmî yönden ve belâğat yönünden delillendirmeyi amaçlamıştır.⁷⁹ Bu hususta, bazı Mu'tezilî âlimlerin Kur'an'ın i'câzına yönelik olumsuz görüşlerde bulunmaları etkili olmuştur. Bu kişilere cevap vermek ve onları susturmak amacıyla "*Nazmü'l Kur'an*" adlı bir eser yazmıştır. Eserin yazılmasının bir diğer nedeni ise, Nazzâm'ın sarfe teorisine karşı çıkararak Kur'an'ın mûcizevî bir eser olduğunu kanıtlamaktır.⁸⁰

Câhız'ın "*Nazmü'l Kur'an*" adlı eserinin günümüze ulaşmaması sebebiyle bu eserin hangi konuları içerdiği net olarak bilinmemektedir. Fakat bu eserle ilgili Câhız, başka eserlerinde; "*Nazmü'l-Kur'an*" eserinin; hem Kur'an'ı tenkit edenlere hem de Râfizî ve münafıklara cevap vermeyi ayrıca Nazzâm'ın taraftarlarına da Kur'an'ın i'câz yönlerini ortaya çıkarmayı amaçladığı belirtilmektedir.⁸¹

Câhız'ın i'câza yönelik ifadeleri, kendinden önceki Mu'tezilî âlimlerin yaptıkları açıklamalardan farklılık arz etmektedir. Câhız, Kur'an'ın; nazm, telif ve sarfe yönüyle mûcize olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, bu hususu tek bir yönden ele almamış ve onun dili ve nazmı yönünden de mûcizevî bir eser olduğunu ifade etmiştir.⁸² Sarfe teorisini Nazzâm gibi ele almamış ve Kur'an'ın dil ve nazmı yönüyle mûcizevî bir eser olduğunu, fakat Müslümanların aklını bulandırmak isteyen art niyetli kişilerin Kur'an'ın benzerini getirme konusunda Allah tarafından engellendiklerini belirtmiştir. Bu durumun ise Kur'an'ın mûcizevî bir eser olmasına engel olmadığı, tam aksine Allah'ın bir rahmeti olduğunu belirtmiştir.⁸³

Câhız, sarfe teorisini genel olarak Nazzâm'dan farklı bir şekilde ifade etse de onun, tamamıyla bu teoriye karşı çıktığı ifade edilemez. Ona göre belâğat ve dil alanında üstün olan muhaliflerin Kur'an'ın bir benzerinin getirme isteklerinin engellenmesinin asıl nedeni Kur'an'ın kendi özelliğinden kaynaklanmaktadır. Nazzâm ise bu konuda muhaliflerin Kur'an'ın benzerini getirme konusunda direkt olarak Allah tarafından engellendiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla iki kelâmcının ifadeleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Yani Nazzâm, doğrudan sarfeyi; Câhız ise dolaylı sarfeyi kabul etmektedir.⁸⁴

İ'câz konusunda çalışmaları bulunan bir diğer Mu'tezilî âlim olan İbnü'l İhşîd, Ebû Hâşim döneminde yaşamış ve ona muhalefet etmiştir. İ'câz konusunda önemli çalışmaları bulunan Ali b. İsa er-Rummânî'ye ise hocalık yapmıştır.⁸⁵ İ'câz konusunda "*Nazmu'l-Kur'an*" adlı bir eseri

⁷⁹ Sultân, *İ'câzu'l-Kur'an*, 56.

⁸⁰ M. Sâdık, Râfîî, *İ'câzu'l-Kur'an ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye*, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 127.

⁸¹ Amr b. Bahr el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, (Kahire 1979), 3/287.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz "İ'câzu'l-Kur'an", *TDVİA* (İstanbul: DİA, 2000), 21/404.

⁸³ Sultân, *İ'câzu'l-Kur'an*, 368-370.

⁸⁴ M. Akif Koç, "Kur'an'ı Kerim'in İ'câzında Sarfe Nazariyesi", *Yeni Ümit*, (Ocak 1998), 23.

⁸⁵ Mustafa Öz "İbnü'l İhşîd", *TDVİA* (İstanbul: DİA, 2000), 21/94.

bulunmaktadır.⁸⁶ İbnü'l İhşîd, i'câz konusundan ayrı olarak da peygamberliğe hazırlık aşamasında görülen mucizeleri de tartışmıştır. Bu tür mûcizelerin peygambere ait olup olmaması yönünden âlimler arasında ihtilaf söz konusu olmuştur. Bu ihtilafa rağmen İbnü'l İhşîd, bu mûcizelerin peygambere ait olduğunu ve bunların bir nevi peygamberliğin hazırlık safhasını oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu ifadesiyle kendinden önceki bazı Mu'tezilî âlimlerden farklı bir görüşü benimsemiştir.⁸⁷

Hicri dördüncü yüzyılda i'câz konusunda sistemli çalışma yapan ve eser telif eden bir diğer Mu'tezilî âlim ise Ali b. İsa er-Rummânî'dir. Onun "*en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'an*", i'câz konusunda yazılan ve günümüze ulaşan nadir eserlerden biridir.⁸⁸ Rummânî; kelâm, astronomi ve belâğat başta olmak üzere birçok alanda eser telif etmiştir. Ayrıca "*Cami'ul Kebir*" adlı tefsir eseri de yazmış, fakat Kur'an'ın i'câzına yönelik yazdığı "*en-Nuket*" adlı eserle dikkati daha çok çekmiştir. Bu eserinde i'câz konusunda yeni yöntemler kullanmış ve i'câzı sistemli hale getirmek amacıyla i'câz hakkında daha önce ifade edilen görüşleri toplamıştır.⁸⁹ Rummânî, "*en-Nuket*" adlı eserinde Kur'an'ın i'câzını yedi kısım olmak üzere şöyle sıralamaktadır.

1. Kur'an, meydan okumasına rağmen muhaliflerin bu konuda çaresiz kalmaları.
2. Kur'an'ın genel bir şekilde ve herkese meydan okuması.
3. Sarfeden dolayı, Kur'an'a benzer bir eseri meydana getirme gücünün hem insanlardan hem de cinlerden alınması.
4. Kur'an'ın eşsiz belâğata sahip olması.
5. Kur'an'ın gelecekle ilgili verdiği haberlerin doğru olması.
6. Kur'an'ın tarz ve üslubunun kendine has olması, bu konuda geleneğin dışına çıkması.
7. Daha önceki mûcizelerle karşılaştırılması.⁹⁰

İ'câzın teşekkülünde rol oynayan Rummânî, Kur'an'ın i'câz yönlerini yedi vecih altında ifade etse de daha çok belâğat yönüne vurgu yapmış ve bu konuda geniş açıklamalarda bulunmuştur. Buna karşın Kur'an'ın i'câzının diğer vecihleri hakkındaki açıklamaları birkaç cümleyi geçmemiştir. Aynı şekilde, sarfe görüşünü kabul etmesine rağmen bu konuda da geniş açıklamada bulunmamıştır.⁹¹

⁸⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 590.

⁸⁷ Ebû Alf el-Cübbâî, *Tefsîru Ebû Alf el-Cübbâî*, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2007), 127.

⁸⁸ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 62.

⁸⁹ Hımsî, *Fikretü'l-İ'câz*, 64.

⁹⁰ Ali b. İsa er-Rummânî, *en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'an*, (Kahire: 1975), 75.

⁹¹ Rummânî, *Nuket*, 75.

Rummânî, i'câzı ve belâğat konularını önemsemiş ve belâğat kavramını farklı bir şekilde tanımlamıştır. Bu bağlamda belâğatı; "mananın insan kalbine en güzel kelimelerle ulaştırılması" şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca, belâğatı üç kısma ayırmış ve en üstün olan belâğatın Kur'an'a ait olduğunu belirtmiştir.⁹² Netice itibariyle, Mu'tezilî âlimlerinden olan Rummânî'nin i'câz alanında yazmış olduğu eserler önem arz etmekte ve bu bakımdan i'câz alanında öncü sayılmaktadır. Eserleriyle i'câz konusunun teşekkülünde katkı sağlamıştır.

Mu'tezile ekolünün önemli temsilcilerden ve i'câzü'l-Kur'an'ın teşekkülünde rol oynayan bir diğer âlim ise Kādî Abdülcebbâr'dır. O, daha önce Mu'tezilî âlimler tarafından ele alınan i'câz ile ilgili görüşleri değerlendirmiş ve kendine özgü bir i'câz anlayışı oluşturmuştur. İ'câz hakkında görüşlerini ise "el-Muğnî fî ebvâ't-tevhîd ve'l-'adl" adlı eserin bir cildinde toplamıştır. Bu konudaki eserinin günümüze ulaşması, i'câzın teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.

Kādî'nin i'câz konusunda kendine has görüşleri olmuş, bağlı olduğu Mu'tezile mezhebinin görüşlerini bazen benimsemiş bazen de karşı çıkmıştır. Yöntemi sebebiyle i'câz konusuna önemli katkı sağlamış ve kendinden sonra gelen âlimleri de etkilemiştir. Onun i'câz ilgili görüşleri genellikle nazm teorisine dayanmaktadır.⁹³ Kur'an'ın i'câz yönleri hakkındaki görüşleri kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Kādî Abdülcebbâr, diğer Mu'tezilî âlimleri gibi sarfe konusunu ele almış ve bu konuda kendine has bir görüş benimsemiştir. Bu bağlamda Kādî, Arapların Kur'an'a meydan okuma konusunda gerekli bilgiye ve güce sahip olmadıklarını ve onların ellerinden güçlerinin alınmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir. Çünkü onlar, bu hususta yeterli bir güce sahip değillerdir. Şayet sahip oldukları güç veya kudret ellerinden alınmış olsaydı Kur'an'ın onlara meydan okuması anlamsız olurdu.⁹⁴

Abdülcebbâr'ın i'câza yönelik bir diğer görüşü ise nazm teorisi ile ilgilidir. Bu teori, genellikle Kur'an'daki lafız ve mana uyumu olarak bilinmektedir. Kādî'nin nazm ile ilgili görüşü ise bu konuda var olan genel görüşten farklılık arz etmektedir. O'na göre nazm, kelâmın özel bir kalıpta söylenmesidir. Fakat bu, tek başına bir kelâmın mûcize olması için yeterli bir sebep olmamaktadır. Bunun mûcize olarak ifade edilebilmesi için ayrıca başka faktörlerin de olması gerekir ki o da fesahattir. Yani ona göre Kur'an'ın i'câzı, nazmdan daha çok fesahati yönüyledir.⁹⁵

Başka âlimlerin i'câza delil olarak gösterdikleri; Kur'an'ın gaybî haberler içermesi ve çelişki içermemesi gibi sebepler Abdülcebbâr tarafından yeterli bir sebep olarak görülmemiştir. Ona göre, Kur'an'ın gelecekte haber vermesi bir mûcize olarak kabul edilse bile bu durum i'câza delil oluşturmamaktadır. Çünkü böyle bir durum, taraflar arasında ilâhi adalete aykırılık teşkil

⁹² Rummânî, *Nuket*, 75-76.

⁹³ Kassâb, *Türâs*, 179.

⁹⁴ Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/249-250.

⁹⁵ Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/198-199.

etmektedir. Ayrıca gaybî haberler ile ilgili olan âyetler, Kur'an'ın sadece bir bölümünü içermektedir. Hâlbuki Kur'an, tümüyle muhaliflerine meydan okumuştur.⁹⁶

Kādî Abdülcebbar, İ'câz konusunda özellikle fesahate vurgu yapmaktadır. Bu sebepten dolayı onun fesahat görüşünü aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ona göre fesahat, anlamın güzel ve lafzın ise net olmasıdır. Lafız güzel ve etkileyici olsa da anlam iyi değilse fesahatten söz edilemez. Fesahatte önemli olan lafız ve mananın uygun bir şekilde verilmesidir.⁹⁷ Kādî Abdülcebbar'ın İ'câzın fesahat yönünden olduğu düşüncesi diğer âlimler tarafından da kabul görmektedir. Bu konuda farklı düşünen Mu'tezilî âlim Ebû Hâşim el-Cübbâi'dir. Ona göre bir kelâmın fasih olabilmesi için hem lafzın hem de mânânın uygun olması gerekmektedir. Buna karşılık Kādî Abdülcebbar ise fesahatin sadece lafızda değil, lafızların uygun ve özel bir biçimde birbirleriyle eklenmeleri sonucunda ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁹⁸

Netice itibariyle Kādî Abdülcebbar, İ'câz konusunun sistemleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. İ'câz ile ilgili daha önce ifade edilen görüşleri değerlendirerek kendine özgü bir senteze ulaşmıştır. Bu konudaki görüşlerini "*el-Muğni fî ebvâ't-tevhîd ve'l-'adl*" adlı eserinde toplaması İ'câz ilminin gelişiminde önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de, muhataplarını âciz duruma düşürmesi anlamında kullanılan İ'câz, sadece bir dönem için değil, bütün dönemler için söz konusudur. Kur'an'ın belâğat ve fesahat yönünden bu üstünlüğüne rağmen onun İ'câzına karşı çıkanlar olmuştur. Bu sebepten dolayı İ'câz konusu, farklı dönemlerde birçok âlim tarafından ele alınmış ve önemine vurgu yapılmıştır.

Kur'an'ın İ'câzına karşı çıkılmasında; İslâm devletinin sınırlarının zamanla genişlemesi, Müslümanların farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmaları gibi hususlar etkili olmuştur. Değişik kültürlerle tanışma, Kur'an'ın mûcizevî yönünün de tartışmaya dâhil olmasına neden olmuştur. Bu bakımdan İ'câzı temellendirmek amacıyla Müslüman âlimler harekete geçmiştir. Özellikle ilk dönem Mu'tezilî âlimleri, gayr-ı Müslümanlara karşı Kur'an'ın İ'câzını ortaya çıkarmak amacıyla önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Sarfe ve nazm teorilerini ortaya atmışlar. Bu teoriler ilerleyen dönemlerde de farklı âlimler tarafından ele alınmış ve geliştirilmiştir. Bu süreçte hem birçok Mu'tezilî âlimin katkısı olmuştur. Özellikle Câhız'ın gayretleri ve bu konudaki "*Nazmu'l Kur'an*" adlı eseri, kendisinden sonra gelen âlimlere örnek olmuştur. Daha sonraki süreçte Rummânî, Kādî Abdülcebbar ve diğer Mu'tezilî âlimlerin çalışmaları ve telif ettikleri eserlerle bu konu sistemleşme sürecine girmiştir.

⁹⁶ Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/369.

⁹⁷ Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/198-200.

⁹⁸ Metin Özdemir, *Mutezile'nin Kur'an Müdafaası* (Ankara: Endülüs Yayınları, 2011), 52.

Netice itibariyle, i'câz konusunun teşekkülünde Vâsıl'dan itibaren Mu'tezilî âlimlerin önemli katkısı olmuştur. Bu şahıslar, daha çok Basra şehrinde yaşamaları sebebiyle farklı dillerle ve kültürlerle karşılaşma imkânına sahip olmuşlar. Bu sebepten dolayı Mu'tezilî âlimler, i'câzı temellendirme konusunda önemli eserler telif etmişlerdir. Onların i'câz ile ilgili ilk dönemde yazılan bazı eserleri günümüze ulaşmasa da bu konuyu ele almaları ve i'câz ile ilgili muhaliflerin fikirlerini çürütmeye çalışmaları önem arz etmektedir. Daha sonraki dönemde ise Câhız, Rummânî ve Kâdî Abdülcebâ'r'ın eserleriyle i'câz ilminin teşekkülünde önemli bir mesafe kat edilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma bir yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any doctoral study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Bulut, Halil İbrahim, "Mucize", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 2005, 30/302-303.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Drâz, Muhammed Abdullah, *En Mühim Mesaj: Kur'an*, İstanbul: Işık Yayınları, 2003.
- Ed-Dâvûdî, Şemsüddîn b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Kahire: 1392.
- El-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Halku'l-Kur'an, (Resâilu'l-Câhız içerisinde)*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1979.
- El-Cübbâî, Ebû Alî Muhammed b. Abdülvehhâb b. Sellâm, *Tefsîru Ebû Alî el-Cübbâî*, thk. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2007.
- El-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, ter. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1401.
- El-Hımsî, Naim, *Fikretü'l-İ'câzü'l-Kur'an minel-Bü'seti'n-Nebeviyye ila Asrina'l-Halis*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980.
- El-İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman, *Ṭavâli 'u'l-envâr min meṭâli 'i'l-enzâr*, İstanbul: ty.
- El-Kattan, Menna Halil, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Riyad: Mektebet'ül-Mearif, 2000.
- El-Umerî, Ahmed Cemal, *Mefhumu'l-İ'câzi'l-Kur'an Hatta'l-Karnî's-Sâdisi'l-Hicri*, Kahire: Daru'l-Meârif. t.y
- Er-Rafîî, Mustafa Sadık, *İ'câzü'l Kur'an vel-belağatü'n-nebeviyye*, Beyrut: Darü'l-Erkam, 2004.
- Er-Rummânî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsa, *en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'an* (Selâsu resâ'il fi İ'câzi'l-Kur'an içerisinde), nşr. M.Halefullah-M.Z. Sellam, Kahire: 1975.
- Ersöz, İsmet, "Kur'an'ın Üslûp ve İ'câzi", *Diyanet Dergisi* 23/1 (1987).
- Ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, tsh. Mustafa Hüseyin Ahmed, Kahire: Dârü'l Turâs, 1947.
- Fîruzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhîf*, Beyrut: 2003.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. El-Hasen b. Hibetullâh, *Tebyînü Kizbi'l-müfterî fimâ Nüsibe ile'l-imam Ebi'l-Hasen el-Eş'ari*, Beyrut: 1979.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Beyrut: Dârü'l-Sadr, 1414.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshaken-en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takîyüddin, *el-Cevabü's-Sahih li Men Beddele Dine'l-Mesih*, thk. Ali b. Hasan b. Nasır Abdulazizi İbrahim el-Âsker, Riyad: Darü'l-Âsime, 1999.
- İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, Riyad: 1398.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l- 'adl*, thk. Muhammed Khodor Nabha, Lübnan: Da'ru'l Kitabu'l İlmiyye, 2012.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, nşr. Adnan Zarzûr, Kahire: 1969.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Beyrut, t.y.
- Kassâb, Velîd, *et-Türâsü'n-Nakdî ve'l-Belâğî li'l-Mu'tezile*, Devha: Dâru's-Sekâfe, 1985.
- Koç, M. Akif, "Kur'an'ı Kerim'in İ'câzında Sarfe Nazariyesi", *Yeni Ümit*, (Ocak-Mart 1998).
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, trc. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Müslim, Mustafa, *Mebahis'ü fi İ'câzi'l-Kur'an*, Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2008.
- Okumuş, Mesut, *Ulûmu'l-Kur'an, -Kur'an İlimleri-*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Öz, Mustafa "İbnü'l İhşid", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 2000.
- Öz, Mustafa, "Dırar b. Amr", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 1994.
- Özdemir, Metin, *Mutezile'nin Kur'an Müdafaası*, Ankara: Endülüs Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Polat, Fethi Ahmet, "Bir İ'câzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe", *Marife Dergisi* 3 (2003).
- Râfî, M. Sâdık, *İ'câzu'l-Kur'an ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Serdar, Murat, "Kelam'da Delailü'n-Nübüvve Bağlamında İ'câzü'l-Kur'an Meselesi" *Katre, İstanbul İlim ve Kültür Vakfı Yayınları*, (2/2016).
- Sevinç, Eyüp "Mu'tezile Ekolünü Belâgata Sevk Eden Muhtemel Faktörler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Haziran/2021).
- Sultân, Münîr, *İ'câzu'l-Kur'an Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira*, İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1987.
- Yavuz, Yusuf Şevki "İ'câzu'l-Kur'an", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Bekir Esam", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Sarfe", *TDVİA*, İstanbul: DİA, 2009.

Atıf: Gönenç, Ahmet - Ülke, Sema - Siddiq, Abu B. (2024). "Hayvan Temelli Halk İnanışları ve Geleneksel Şifa Uygulamaları: Güneydoğu Anadolu Örneği".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 233-260.

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1586243](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586243)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 15.10.2024

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2024

HAYVAN TEMELLİ HALK İNANIŞLARI VE GELENEKSEL ŞİFA UYGULAMALARI: GÜNEYDOĞU ANADOLU ÖRNEĞİ

Ahmet Gönenç*

Sema Ülke**

Abu B. Siddiq***

Özet

İnsanlar, tarihcncesinden beri hastalıkları tedavi etmek için doğal kaynakları kullanmışlardır. Bu kaynakların arasında bulunan hayvanlar ve hayvansal ürünler, dünyanın her kültüründe, geleneksel şifa uygulamalarında önemli bir rol oynamıştır. Olağanüstü biyolojik çeşitliliğe ve tarihcnesi dönemlere dayanan aynı zamanda pastoral geleneğe sahip bir bölge olan Güneydoğu Anadolu'daki sosyo-kültürel yapının ayrılmaz bir parçası olarak hayvanlar yer almakta, özellikle geleneksel şifa uygulamalarında ve halk inançlarında köklü bir rol oynamaktadır. Etnografik alan araştırmalarına ve sözlü tarihlere dayanan bu çalışma, Güneydoğu Anadolu'daki geleneksel şifa uygulamaları ve halk inanışlarında hayvanların rolünü belgelemektedir. Diyabet için kirpi yağı ve kanser için kaplumbağa kanı gibi hayvansal içeriklerle tedavi edilen 60 tan fazla tedavi çeşidi bulunmaktadır. Besi hayvanlarından elde edilen ürünler, kardiyovasküler hastalık dahil olmak üzere çeşitli rahatsızlıklar için kullanılırken, yılanlar ve akrepler gibi zehirli hayvanlar ise göz hastalıkları ve saç dökülmesinin tedavisinde kullanılmaktadır. Çalışma, ayrıca hayvanlara atfedilen kültürel, sembolik ve manevi anlamları inceleyerek hayvanlar ile halk inançları arasındaki köklü bağlantıları vurgulamaktadır. Elde edilen sonuçlar, halkbilimi, etnomedikal ve kültürel antropolojiye katkı sağlamakla birlikte, geleneksel yaşamda iç içe geçmiş hayvan-insan-çevre ilişkisine dair içgörüler sunmaktadır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı, E-mail: aahmetgonenc@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0009-0008-6819-571X>

** Serbest Antropolog, E-mail: ulke5398@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9813-8379>

*** Doç. Dr, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, E-mail: siddiq@artuklu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5838-2695>

Anahtar Kelimeler: Geleneksel şifa uygulamaları; Zooterapi; Halk inanış; Etnografya; Güneydoğu Anadolu

Citation: Gönenc, Ahmet.- Ülke, Sema - Siddiq, Abu B (2024). "Animal-Based Folk Beliefs and Traditional Healing in Southeastern Anatolia (Turkiye)".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 233-260.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586243>

Article Type: Research Article

Application Date: 15.10.2024

Accepted Date: 23.12.2024

ANİMAL-BASED FOLK BELİEFS AND TRADİTİONAL HEALİNG İN SOUTHEASTERN ANATOLİA (TURKİYE)

Ahmet Gönenc*
Sema Ülke**
Abu B. Siddiq***

Abstract

Throughout human history, natural resources have been used to treat illnesses; with animals, their parts, and products playing a significant role in traditional healing practices across cultures. Southeastern Anatolia (Turkiye), a region with exceptional biodiversity and a pastoralist tradition dating back to prehistoric times, has preserved animal-based healing practices that remain integral to its socio-cultural fabric, especially in folk medicine and beliefs. Based on ethnographic fieldwork and oral histories this study documents the role of animals in traditional healing and folk beliefs in Southeastern Anatolia. It identifies over 60 ailments treated with animal-derived ingredients, such as hedgehog fat for diabetes and tortoise blood for different types of cancers. Ingredients from livestock are used for various ailments including cardiovascular disease, while venomous animals like snakes and scorpions are used for treating eye diseases and hair loss. The study also examines the cultural, symbolic, and spiritual meanings attributed to animals, highlighting the deep-rooted connections between animals and folk beliefs. The results contribute to ethnomedicine and cultural anthropology, providing insights into the entangled animal-human-environment relationship in traditional life.

Keywords: Traditional healing; Zootherapy; Folk beliefs; Ethnography; Southeastern Anatolia

* Graduate Student, Mardin Artuklu University, Institute of Graduate Studies, Department of Cultural Studies, E-mail: aahmetgonenc@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0009-0008-6819-571X>

** Freelance Anthropologist, E-mail: ulke5398@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9813-8379>

*** Assoc. Prof. Dr, Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Anthropology, E-mail: siddiq@artuklu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5838-2695>

Giriş

Tarih öncesinden beri hayvanlar, insan toplumunda kültürel, inanış ve tıbbi bağlamlarda köklü bir yer almıştır (Alves - Barboza, 2018; Olupona, 1993; Siddiq, 2019, 45–98). İnsanlar, binlerce yıldır doğal kaynaklardan elde edilen tıbbi ürünlerle şifa bulmaya çalışmakta olup, hayvanlar bu geleneksel uygulamaların olmazsa olmaz bir parçası olmuştur (Lev, 2003; Lev, 2006). Geçmişten günümüze kadar hemen hemen her toplum, hayvan temelli geleneksel şifa uygulamalarını kullanmıştır. Ayrıca hayvanlar, geleneksel halk inançlarında merkezi bir yere sahip olmuştur (Altaf vd., 2020; Borah - Prasad, 2017; Lev, 2003; Liu vd., 2024; Mengistu vd., 2024; Sánchez-Pedraza vd., 2012; Vallejo - González, 2014). Tabiat kültleri (ateş, su, ağaç, dağ, taş, kaya vb.) merkezli geleneksel şifa uygulamaları, halk inanışları ve efsane, menkıbe, hafıza gibi anlatılarda önemli bir yer tutar. Bu inanışlar, halk dini olarak adlandırılan senkretik yapının merkezinde bulunur. Böylece tabiat kültlerinin yanı sıra, hayvan kültlerinin de şifa amaçlı geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir (Acıpayamli, 1969; Siddiq, 2019, 108-115; Ucar - Kucukaslan, 2016; Olupona, 1993; Mollaibrahimoğlu, 2008; Karakaş, 2020, 111-134). Farklı kültürlerin, inançsal ve ekolojik etkilerin bir araya geldiği bir bölge olan Güneydoğu Anadolu'da da hayvanlar, insanların günlük yaşamlarının yanı sıra, geleneksel inanışların iç içe geçtiği, yerel şifa uygulamalarının oldukça önemli bir kaynağı haline gelmiştir.

Geleneksel şifa uygulamaları, özellikle modern tıbbi tesislere erişimin sınırlı olduğu bölgelerde, uzun zamandır insan sağlığında hayati bir rol oynamıştır (Alves - Rosa, 2013, 1-9; Lev, 2003; Liu vd., 2024). Bu uygulamalar arasında zooterapi ya da şifa amaçlı hayvan veya hayvansal ürünlerin kullanımı, dünyanın hemen hemen her ülkesinde geleneksel şifa uygulamalarında köklü bir uygulamadır (Alves - Rosa, 2013, 1-9; Alves vd., 2013, 11-23). Bitki bazlı ilaçlar (fitoterapi) genellikle geleneksel şifa uygulamalarında daha etkin görünse de, hayvansal ürünlerin kullanımı da eşit derecede önemlidir. Zooterapi özellikle insan-hayvan etkileşimlerinin fazla olduğu bölgelerde, kültürel ve ruhsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur (Altaf vd., 2020; Borah - Prasad, 2017; Liu vd., 2024; Mengistu vd., 2024; Vallejo - González, 2014). Asırlar boyunca hayvancılık yapan toplumları barındıran ve biyolojik çeşitlilik açısından oldukça zengin bir bölge olan Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki geleneksel şifa uygulamalarında da hayvansal ürünlerin kullanımı nesilden nesile aktarılmış, bölge geleneksel kültürün önemli bir unsuru olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin zengin biyolojik çeşitliliği, derin tarihi ve kültürel katmanlarıyla birleşince, hayvanları içeren benzersiz halk inanışları ve şifa uygulamaları ortaya çıkmıştır. Antik Mezopotamyalılardan Anadolu'nun günümüz kırsal kesimlerine kadar, hayvanların şifa güçlerine olan inanç, sıklıkla halk inanışlarıyla iç içe geçmiş bir şekilde Güneydoğu Anadolu kültüründe de devam etmiştir (Siddiq, 2019, 116-121). Kürt, Arap, Türk ve Asur topluluklarını kapsayan çeşitli etnik ve kültürel yapısıyla bölge, geleneksel halk inanışları ve

şifa uygulamaları açısından oldukça zengindir. Bitki, kaya, mineral gibi doğal kaynakların yanı sıra farklı hayvan ve hayvansal ürünler de bu uygulamaların önemli bir parçası olmuştur.

Şifa arayışı; inanç merkezli, bir kutsal konu edinen ve inandırıcı yönü ağır basan anlatıların ortak iletidir. Efsanelerde bitkilerin hayvanların, göllerin, akarsuların vb. nasıl oluştuğu aktarılırken hastalıklara şifa veren yönleri de vurgulanır. Özellikle hayvan kültü kaynaklı sağaltma pratiklerinde kurt, geyik, karınca, kartal vb. hayvanlar dikkat çeker (Siddiq, 2019, 116-122; Akın, 2023, 346). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde hayvan temelli şifa uygulamaları, kirpi ve köstebek eti gibi kaynaklardan, kaplumbağa kanının kullanımına kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Koyun ve keçi gibi besi hayvanlarının yanı sıra, tavuk ve horoz gibi kümes hayvanlarının da iyileştirici özelliklere sahip olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca, yılan ve akrep gibi zehirli hayvan türleri de çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Bunlar yalnızca şifa uygulamalarında değil aynı zamanda geleneksel inanış bağlamında da halk arasında koruma, canlılık ve gücü temsil etmiştir.

Bu çalışma, Güneydoğu Anadolu'daki geleneksel şifa uygulamalarında çeşitli hayvan ve hayvan ürünlerinin kullanımlarını belgeleyerek, bölgenin geleneksel şifa uygulamalarında hayvanlar ve yaban hayatının önemine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda bölge halk inanışlarında hayvanların önemini ve rolünü de kayda geçirmeyi hedeflemektedir. Etnografik çalışmaları destekleyen bu araştırma, yerel halkla yapılan görüşmelerin yanı sıra sözlü tarihi kaynakları bir araya getirerek hayvan temelli geleneksel şifa uygulamalarının günümüz kırsal ortamlarında ne kadar önem taşıdığını ortaya koymaktadır (Heyl, 2001). Ayrıca, hayvanların yalnızca fiziksel şifa kaynakları olarak değil, aynı zamanda kültürel ve halk inanışlarında çeşitli anlamlar taşıyan öğeler olarak nasıl algılandığını da incelemektedir. Çalışma, temel olarak, modernleşmeye yenik düşmeden önce hayvan temelli halk inanışları ve geleneksel şifa uygulamaları hakkında yerel bilgiyi belgelemeyi de amaçlamaktadır.

1. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada, Güneydoğu Anadolu'da hayvan temelli halk inanışları ve hayvan temelli geleneksel şifa uygulamalarını incelemek için disiplinli bir yaklaşım kullanılmıştır. Araştırma yöntemleri etnografik saha çalışmasını, sözlü tarihsel hesapların birikimini ve hayvanların yerel şifa geleneklerindeki rolüne ilişkin yayınlanmış literatürleri bir araya getirerek bir karma yöntemi uygulamıştır (Creswell, 2014).

Etnografik saha çalışması, geleneksel şifa uygulamalarının yaygın olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Batman, Siirt ve Şırnak illerindeki kırsal alanlarında yürütülmüştür (Heyl, 2001). Mümkün olduğunca farklı mevsimlerde rastlanan çeşitli hayvan türleri hakkında bilgi toplamak amacıyla 2017 ile 2023 yılları arasında her mevsim

boyunca farklı kırsal alanlarda yer alan çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Sahada gözlemlenimin yanı sıra yerel topluluklarla görüşmeler de gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaşları 25 ile 85 arasında değişmektedir. Görüşmeler, temel olarak hayvan temelli geleneksel halk inanışları ve şifa uygulamaları üzerinde durmasının yanı sıra bu uygulamaların sosyo-kültürel arka planını da incelemeye odaklanmıştır. Bilgilerin kaydedilmesi için katılımcılardan önceden izin alınmıştır.

Çağdaş etnografik verilere ek olarak, bu çalışmada ayrıca hayvan temelli halk inanışları ve geleneksel şifa uygulamaları hakkında sözlü tarih kaynakları da incelenmiştir (Ucar - Kucukaslan, 2016). Bu kaynaklar, Güneydoğu Anadolu'daki hayvan temelli halk inanışları ve geleneksel şifa uygulamalarının sosyo-kültürel arka planını anlamak için değerli bir bağlam sağlamıştır.

Güneydoğu Anadolu'nun hayvan temelli halk inanışları ve geleneksel şifa uygulamalarını daha geniş bir küresel çerçeveye yerleştirmek için, Anadolu'nun diğer bölgeleri dâhil olmak üzere Afrika, Amerika, Avrupa ve Asya kıtalarındaki farklı bölgelerdeki benzer uygulamalar değerlendirilmiştir. Bu karşılaştırmalı yaklaşım, özellikle bölgenin kültürel bir kavşak olarak tarihi rolü göz önüne alındığında, kültürler arası etkileşimlerin Anadolu'da hayvan temelli halk inanışları ve geleneksel şifa uygulamalarının gelişimini nasıl etkilemiş olabileceğinin araştırılmasına da olanak sağlamaktadır.

2. Bulgular

Dünyanın her bölgesinde coğrafi özelliklere göre farklı hayvan türleri yaşar ve belirli bölgede yaşayan insanlar geleneksel şifa uygulamalarında kendi çevresinde mevcut hem evcil hem de yabani hayvanlardan faydalanmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin diğer bölgelerine göre nispeten kurak ve dağlık bir bölge olmasına rağmen bölgede sürekli çeşitli yabani hayvanlar bulunmaktadır. Ayrıca mevsimsel olarak memeli hayvanlar, kuşlar, böcekler olmak üzere farklı hayvanlar da bölgeye göç etmekte, kısa dönem boyunca bulunmaktadır. Aşağıda Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki geleneksel şifa uygulamalarında farklı hayvanların kullanımı belgelenmiştir.

2.1. Koyun

Koyun, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde besin ve ekonomi için vazgeçilmez bir hayvandır. Bölge insanları düzenli olarak koyunların etinden, sütünden faydalanmalarının yanı sıra koyun yünü, deri, kemik, ve bağırsaklarından faydalanmaktadır. Etnografik çalışmada bölgede yaşayan kırsal halk, kansızlığın şifası için kuzu eti ve kuzu ciğeri tercih ettiklerini söylemektedir (Tablo 1). Bölge insanları, geleneksel şifa uygulamalarında özellikle koyun yünü ve etini yaraları iyileştirmede kullanırlar. İnsanlar, koyun yünü yakıp yaralara koyarlar. Koyun yünü ayrıca ağrı ve sızı için karın bölgesine konulur. Göğüs ağrısı için koyunun yağını göğüslerine koyarlar. Şeker hastalarına koyun sütü içmek çok faydalıdır. Koyun idrarı ve

gübrelerini de yaralanmalarda kullandıklarını söylemektedirler. Koyun gübresi, diz ağrısını tedavi etmek için de kullanılır. Ayrıca, bir kuzunun terli derisi, vücut parçasının morarmaması için yaralara sarılır. Gözlere bir şey battığında koyunun çiğ eti gözlere konur.

Koyunun safra kesesinin suyu normalde zehirlidir. Ancak bölge kırsalında yaşayan diyabet hastaları bunu ilaç olarak kullanırlar. Bu ilacı üç ay kullandıktan sonra diyabetlerinin tamamen iyileştiğini belirtmişlerdir. Koyunların kuzulama sonrası ilk iki gün boyunca salgıladığı ilk sütte diyabetin tedavisi için kullanılır. İnsanlar ağızlarındaki kokuyu tedavi etmek için de çiğ koyun sütü içerler. Koyun kuyruk yağı ise, öksürüğü, göğüs ağrısını ve eklem iltihabını tedavi etmek için kullanılır.

Tablo 1: Güneydoğu Anadolu kırsalındaki geleneksel tıbbi ve şifa uygulamalarda kullanılan hayvanlar, hayvan vücut parçaları ve hayvan ürünleri.

No	Hastalık/ Rahatsızlık	Kullanılan Hayvan Türü/ Hayvan Ürünü
1.	Ağız yaraları	Keçi gübresi
2.	Ağızda koku	Çiğ koyun sütü
3.	Anemi/ Kansızlık	Keçi akciğeri; Sığır akciğeri
4.	Ayak ağrısı	Kirpi eti
5.	Beyin tümörü	Koyun bağırsağı
6.	Boğaz kanseri	Kara horoz; Yılanbalığı
7.	Boyun ağrısı	Alabalık yağı
8.	Bronşit	Bıldırcın yumurtası
9.	Burun kanaması	Deve yünü
10.	Cilt hastalığı	Sülük
11.	Çocuk gelişimi	Sığır ayağı
12.	Damar hastalığı	Sığır ayağı
13.	Damarlı hastalığı	Alabalık yağı; Bütün alabalık
14.	Dil/dudaklar bağı	Güvercin yumurtası
15.	Diş ağrısı	Tavşan kanı; Tavuk ciğerindeki zar
16.	Diyabet	Kirpi yağı; Koyun safra kesesi; Koyun, keçi ve ineklerde doğum sonraki ilk iki gün boyunca salgıladığı ilk sütü; Tavşan beyni; Tilki eti; Tilki sütü
17.	Diz ağrısı	Koyun gübresi
18.	Doğum kontrol	Katır toynağı
19.	Doğum sancıları	Koyun yünü
20.	Doğum zorluğu	Kedinin doğum sıvası
21.	Doğuştan sakatlık	Eşek sütü
22.	Eklem taşı	Koyun kuyruk yağı
23.	El siğili	Köpek pislği
24.	Fıtık	Alabalık yağı; Bütün alabalık; Sülük; Tavşan derisi
25.	Göğüs ağrısı	Koyun kuyruk yağı
26.	Göz hastalığı	Yarasa kanı; Yılan derisi; Yılan kusmuğu
27.	Hemoroit	Köstebek eti

28.	Kadın kısırlığı/ Gebelik	Deve dili; Koyun kuyruk yağı
29.	Kafatası yaraları	Koyun yünü
30.	Kalp hastalığı	Alabalık yağı
31.	Kanama	Örümcek ağı
32.	Kanamalı yara	Keçi yünü; Koyun yünü
33.	Kanser	Deve sütü; Eşek sütü; Kaplumbağa kanı; Keklik ciğeri; Kirpi kanı; Köstebek eti; Köstebek kanı; Yengeç kanı; Yılan derisi; Yılan kusmuğu
34.	Karaciğer sirozu	Kurt kanı
35.	Karın ağrısı	Taze keçi sütü; Taze inek sütü; Tavşan beyini
36.	Kel kafada saç çıkarması	Akrep yağı; Kurt eti; Taze akrep; Yılan yağı
37.	Kemik çıkığı	Alabalık yağı
38.	Kemik kırığı	Alabalık eti; Alabalık yağı; Çiğ tavuk yumurtası; Tavuk kemiği
39.	Kemik yaranması	Horoz ayağı
40.	Kıl dönmesi	Horoz zarı
41.	Kulak ağrısı	Eşeğin terli tüyü
42.	Moraran ayak	Tavuk yumurtası
43.	Morluk	Taze koyun derisi
44.	Nefes darlığı	Koyun yünü
45.	Öksürük	Koyun kuyruk yağı
46.	Parmak yarası	Taze keçi bağırsağı ve derisi
47.	Rahim kisti	Koyun kuyruk yağı
48.	Rahim uru	Koyun kuyruk yağı
49.	Regl	Koyun yünü
50.	Romatizma	Kirpi eti
51.	Sarılık	Horoz eti; Yılanbalığı
52.	Sedef hastalığı	Yılan derisi
53.	Sinir sıkışması	Sülük
54.	Su çiçeği hastalığı	Tavuk yumurta kabuğu
55.	Tümör	Sülük
56.	Ülser	Keklik ciğeri; Tavşan beyini
57.	Vücut zayıflığı	Güvercin eti
58.	Yanmış cilt	Tavuk yumurtasının beyazı
59.	Yara	Siğir gübresi; Tavşan derisi
60.	Yüzdeki çiller	Tavşan kanı

Bölgenin hemen hemen her yöresinde nazara karşı koyun kafatasları kullanılmaktadır. Fakat bazen yörelere göre koç kafataslarını tercih ettikleri de görülmektedir. Örneğin, Mardin'in Nusaybin ilçesinde koç kafatasının nazara karşı daha iyi geldiğine inanılır ve koç kafatası evlere asılır.

2.2. Keçi

Keçiler genellikle nispeten dağlık ve daha az nemli olan bölgelerde yaşamayı severler. Güneydoğu Anadolu'nun çevresel ve iklimsel koşulları da keçi beslemek için uygundur. Bölge

yerel halkı keçinin etinden, sütünden faydalanmalarının yanı sıra keçinin birçok vücut parçaları ve keçi ürünleri çeşitli hastalıkların tedavisi için kullanılmaktadır (Tablo 1). Yapılan etnografik çalışmalardan elde edilen verilere göre keçi sütünün mide ağrılarını iyileştirdiğine inanılmaktadır. Bölge kırsal halkı mide ağrıları için keçi sütü içerler. Keçi gübresi ise ağız yaralarında şifa amaçla kullanılmaktadır. Kurutulmuş keçi gübresi ateşte yakılır ve yakılmış gübre tozu ağız yaralarına sürülür. Keçinin karaciğeri pişirilerek hiçbir madde eklenmeyip kansızlığa şifa için çiğ olarak yenir. Parmak kırığı tedavisi için keçinin bağırsağı parmakta ovulur ve iyileşene kadar yaklaşık beş gün bekletilir. Beş gün sonra ise keçi bağırsağı yerine keçi derisi ile sarılır. Bölge halkı yaralarda kanı durdurmak için ve yaralarını iyileştirmek için ise keçi yününden faydalanır. Keçi yünü yakılarak yaralar ovulur.

Bölgedeki geleneksel inanışlarda da keçiler yer almaktadır. Örneğin, Mardin yöresinde keçi kıllarının nazara karşı iyi geldiğine inanılır. Diyarbakır'da ise keçinin, bazen şeytanın hayvanı olduğuna inanılmaktadır. Bölgedeki insanlar özellikle gece incir ağacının altında görülen keçinin aslında bir cin olduğuna inanmaktadırlar (Ucar - Kucukaslan, 2016).

2.3. İnek

Bölge insanı, diyabet tedavisinde inek safra kesesinin suyunu içerek tedavi etmeye çalışmaktadır. Sığır ayakları, çocuk gelişimi için çok iyi olduğuna inanıldığından çocuklara yedirilir. Sığır ayakları ayrıca damar hastalığı için de kullanılır. İnek gübresi kanamayı durdurmak ve taze yaraları iyileştirmek için kullanılır. Sığır karaciğeri ağız yaralanmaları ve kansızlık için tüketilir. Çiğ inek sütü mide ağrısını iyileştirmek için içilir.

2.4. Eşek

Eşekler, insanların yük ve eşyalarını taşımak için kullanılmaktadır. Bununla birlikte çok hoşgörülü ve sabırlı hayvanlardır. Güneydoğu Anadolu'da eşek kültürü çok yaygındır. Özellikle Mardin ili eşekleriyle çok meşhurdur. Bölge insanları eşekleri yük ve eşya taşımak için kullanmanın yanı sıra, farklı hastalıkları iyileştirmek için de eşeklerden faydalanmaktadır. Örneğin, kanser ve astım hastalığının tedavisi için eşek sütü kaynatılarak içilir. Doğuştan gelen sakatlıklara karşı da eşek sütünden faydalanılır. Eşek sütü ve bal karıştırılarak sakat çocukların vücuduna sürülür, çocukların başı güneşe geri tutulur ve vücudun diğer kısmı güneşte kalır. Bu tedavi yedi gün boyunca uygulanır. Halk arasında kulak ağrısının tedavisi için ise eşek tüyü kullanılır. Eşegin terli tüyleri alınır, kulağa damlatılır.

Daha çok kırsal bölgelerde özellikle taşımacılıkta kullanılan eşekle ilgili Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde geleneksel inanışlar mevcuttur. Örneğin, Güneydoğu Anadolu'nun hemen hemen her kırsal alanında eşek başı evlere ve kapı girişlerine asıldığında nazara karşı koruduğuna inanılır. Mardin'in Ömerli yöresinde de ise at ve eşek başının kötü geçen bir geceye karşı iyi geleceğine inanılır. Mardin'in Midyat yöresinde ise bir evin inşaatında ya da evin

temelinde mutlaka bir at veya eşek başı koyulur ve nazara karşı koruyacağına inanılır. Güneydoğu Anadolu'nun Diyarbakır ilinde ise kuraklık olduğunda bir sopaya eşekbaşı geçirilirse yağmur yağacağına inanılır.

2.5. Katır

Güneydoğu Anadolu kırsalında at ve eşekle birlikte katırlar da yük taşımacılığında kullanılan önemli hayvanlardır. Fakat at, eşekle kıyasla katırlar daha pahalı olduğundan kırsalda ekonomik olarak avantajlı aileler katır beslemektedir. Bu bölgede geleneksel tıbbi tedavi uygulamalarında katır ürünlerinin kullanımının en önemli örneği ise doğum kontrolü olarak katırın toynağının kullanımındır. Kırsal alanlardaki kadınlar, katırın toynağını ezer, reglin birinci ve üçüncü günü katırın toynak tozunu içerler. Bölgenin her yöresinde nazar olarak katır kafatasları kullanılmaktadır. Ayrıca, özellikle Mardin yöresinde alında işaret olan katırın kötü şans getireceğine inanılmaktadır. Kırsal bölgedeki insanlar alında işaretli olan katırı asla satın almazlar. Mardin'in Savur ilçesinde etnografik çalışmada, bir katılımcı (60 üstü bir erkek birey) hayvan pazarından bir katır aldığını, daha sonra katıra binip giderken katırdan düşüp ciddi sakatlandığını belirtmiştir. Birkaç gün sonra yağmur yağdığına katırın alında işaret olduğunu, katırın satıcı tarafından satmak için alınındaki işareti boyadığı ortaya çıkmıştır. Katılımcı, katır satıcısının kendisini aldattığını ve alında işareti olan bu katıra sahip olduğu için sakatlandığına inanmaktadır. Böylece, alında işareti olan katırın alıcıya bela verdiğini iddia etmiştir.

2.6. Deve

Güneydoğu Anadolu'da sadece Karacadağ yöresindeki insanlar deve yetiştirir. Bu yarı göçebe insanlar develerinin sütünden, etinden, derisinden, yününden faydalanırlar. Bir deve kestiklerinde, muhtemelen o devenin her şeyini kullanırlar. Deve etinin yanı sıra bölge halkı deve sütünü kanser gibi ciddi hastalıkların tedavisinde kullanırlar. Sınıra yakın yaşayan bazı insanlar deve sütünü bulmak için Suriye'ye gidip deve sütü alırlar. Deve sütü ve bal karıştırılır, daha sonra karışım kanser ve diğer ciddi hastalıkları iyileştirmek için içilir. Kurutulmuş deve dili ise hamile kalmak ve çocuk doğurmak isteyen kadınlar tarafından pişirilir ve yenir. Burun kanaması için deve yünü yakılır ve yanmış küller kanamayı önlemek için buruna çekilir. İnsanlar bunun burun kanamasını hemen durduracağına inanırlar. Deve sütü ayrıca diş ağrısı ve diş çürüğünün tedavisinde kullanılır. Deve idrarı genellikle ağız hastalıklarını iyileştirmek için ağızda gargara yapılır. Deve gübresi ise mide yaralarının tedavisinde kullanılır.

2.7. Kurt

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde kurtlar genellikle kış aylarında köylere inerler. İnsanlar kurtlardan korkarlar çünkü kurtlar hem hayvanlarına hem de bazen insanlara saldırırlar. Alan araştırmasında, hayvancılık yapan köylülerin çoğu kurtların genellikle hayvanlarını yediğini ifade etmişlerdir. Bu yüzden insanlar fırsat buldukça kurt avlarlar. Kurtlar tehlikeli hayvanlar olarak

kabul edilmelerine rağmen, bölge kırsal halkı genellikle vücut parçalarını geleneksel tıp da dahil olmak üzere çeşitli ihtiyaçları için kullanırlar. Örneğin, insanlar ciddi yaraları iyileştirmek için kurdun etini çiğ olarak tüketirler. Kurt etinin içerdiği güçlü bileşenin yararın virüsü ve bakterisiyle savaşması ve onu iyileştirmesi için çiğ kurt eti yaraya konulur. Kurt eti, saç dökülmesine karşı ve kafada saç çıkarmak amacıyla da kullanılmaktadır. Bölge kırsal halkı, ayrıca, karaciğer sirozu gibi ciddi hastalıkları iyileştirmek için kurt kanını kullanırlar. Kurt kanı süzülür ve çiğ olarak içilir.

Kurtlar, bölgedeki farklı mitoloji, hikaye ve masalların yanı sıra çeşitli geleneksel inançlarla da yer almaktadır. Örneğin, Diyarbakır, Siirt, Batman, Mardin yörelerinde kurt birinin koyununu yerse veya zarar verirse, o kişinin önünde büyük bir musibet geleceğine inanılmaktadır. Bölgedeki farklı yörelerde bazen gece dağlarda kalan hayvanları kurttan korumak için dini görevliler tarafından kurt ağzını bağlatma büyüsü yaptırılır. Bazen kurtların hayvanlarına saldırmaması için muskalar yaptırılır. Muskalar sürüdeki hayvanlara takılır ve bu şekilde sürünün korunduğuna inanırlar.

2.8. Köpek

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde köpekler genellikle sürüleri korumak için kullanılır. Çoğu insanlar köpeklere dokunmazlar ve köpekleri asla evin içine almazlar. Buna rağmen, kırsal topluluklar için köpek vazgeçilmez bir hayvandır. Hayvancılık yapmak, bahçeleri korumak ve evleri korumak için her köyde köpek beslenmektedir. Bölgedeki geleneksel tıbbi tedavide köpek vücut parçaları ve köpek ürünleri nadiren kullanılır. Saha çalışmalarında köpek ürünlerinin geleneksel şifa amaçları için kullanılmasının en çarpıcı örneği, köpek dışkısında kalan kemik parçalarıdır. Köpekler tarafından yenen kemik parçaları köpek dışkisından çıkarılır ve siğillere sürülür. Özellikle el siğilleri için kullanılır.

Güneydoğu Anadolu geleneğinde köpeğe dokunmak haramdır. Köpeğe dokunulduğunda abdest ya da duş ile temizlenilmez. Tamamen temiz olmak için kırmızı toprakla temizlenmek gerekir. Ayrıca, köpeğin ağzının değdiği kaptan hiç bir şekilde yemek yenmez. Bununla birlikte bölge nazar inancında köpeğin varlığı oldukça yaygındır. Örneğin, bölgenin hemen hemen her kırsalında nazara karşı köpek kafatası kullanılır. Bazen tarım arazilerinde nazardan korunması için direklere köpek kafatası asılır. Mardin'in Derik ilçesindeki alan araştırmalarında ise köpek dışkısının nazara karşı koruduğu söylenmiştir. Tarla ve bahçeye köpek kafatası konulursa, kuşların ve böceklerin bahçeye zarar vermesi önlenir diye düşünülmektedir. Mardin, Şırnak, Diyarbakır yörelerinde nazara karşı korunmak için köpek pisliği de kullanılmaktadır. Bazen yeni araba, beyaz eşya gibi değerli eşyalar satın alındıktan sonra nazara karşı korunmak için köpek pisliği sürülür. Bazen evde yaşayan aile mensuplarını nazardan korumak için ya da bağ ve bahçeyi nazardan korumak için köpek pisliği bir bezin içine koyulup evin ya da bahçenin girişine asılır.

Köpekler genelde etçil memeli grubundadır ancak bazı yörelerde köpek ilkbaharın başlarında yeşil ot yerse o yılın bereketli olacağına inanılır. Bölge genelinde kırsal halk, köpeğin uzun süre uluması kötü bir doğa olayının ve ölümün yaşanacağını göstergesi olduğu inanılır. Köpeğin gün ağarırken havlaması iyiye işaret değildir. Kara köpeğin uğursuzluk getireceği iddia edilir. Ayrıca, köpeğin köpek eti yemesinin kıyamet alameti olduğunu inanılır.

2.9. Tilki

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki tilkiler kışın dağlardan köylere inerler ve kümes hayvanlarına saldırırlar. Çoğu zaman fırsat buldukça üzüm bahçelerine zarar verirler. Bu yüzden köylüler tilkilere karşı temkinlidir. Kırsalda yaşayan insanlar için tilkilerin bir faydası yoktur diye söylenir. Bununla birlikte bazı hastalıkların tedavisi için tilkilerden faydalanırlar. Örneğin, diyabet için tilki eti pişirilir ve yenir. Nadir olmasına rağmen diyabet için ayrıca tilki sütü de kullanır. Şafî mezhebine mensup olanlar için tilki eti haram değildir. Kırsalda Şafî mezhebine mensup köylüler bazen tilki avlayıp ek et kaynağı olarak kullanırlar.

2.10. Kedi

Kediler Güneydoğu Anadolu'da en popüler evcil hayvanlardır. Güneydoğu Anadolu'nun kırsalında, sadece bu hayvanlara olan sevgilerinden dolayı birçok aile kedi besler. Etnografik alan çalışması sırasında kedi eti veya kedi kemiği kullanımına dair her hangi bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak, bir kedi doğum yaptığında köydeki kadınlar kedinin sıvısını (doğum suyunu) alırlar ve hamile kalmak isteyen kadınlar veya doğumlarını kolaylaştırmak isteyen hamile kadınlar kendilerini bu sıvıyla yıkarlar.

Geleneksel hayvan inanışlarında da kediler yer almaktadır. Örneğin, bölge genelinde kara kedi uğursuzluk işareti olarak görülür (Tablo 2). Kara kedi görünce, uğursuzluk getirmesini önlemek için saç tutulup yere tükürülür. Çiftleşen kedi görüldüğünde dua edilirse kabul olunur diye inanılır. Kediye vurulması gūnahtır. Kedi ile oynayan, onunla yaşayan kız çocuğu kısır olur. Kediler, bazen sahibi hastalanırsa sahibinin vūcut acısını kendilerine alırlar diye inanılır. Ayrıca, evin kedisi bacağıyla kendi yüzünü okşarsa eve misafir geleceğine inanırlar. Güneydoğu Anadolu'nun Şanlıurfa yöresindeki insanlar bir kedinin ölünün üzerinden atlamasını uğursuzluk sayarlar (Mollaibrahimođlu, 2008). Etnografik alan çalışmalarında Mardin'in kırsal halkı kedi pisliğinden yakılan dumanın cinlerden ve nazardan koruduğunu söylemişlerdir.

2.11. Ayı

Etnografik alan çalışması sırasında da bölge kırsalında yaşayanlar bölgede hiçbir zaman ayıya rastlanmadığını söylemişlerdir. Fakat geleneksel hayvan inanışlarında bazen ayı yer almaktadır. Örneğin, Diyarbakır yöresinde ayının kulağına parmağını sokan kişinin elinin şifalı

olduğunu, ayının kulağına parmağını sokan kişinin dokunduğu hastayı iyileştirdiğine inanılır (Ucar - Kucukaslan, 2016).

Tablo 2: Güneydoğu Anadolu'da hayvanlarla ilgili halk inanış örnekleri.

No	Tür	Hayvan/Parçası	İlgili İnanış
1.	At	Kafatası; at nalı	Nazardan korur
2.	Ateş böceği	Canlı böcek	Eve giren ateş böceği hastalığın habercisidir
3.	Baykuş	Canlı kuş	Kötü şans, uğursuzluk ve hastalığın alametidir
4.	Beyaz horoz	Canlı hayvan	İyi şansın işaretidir
5.	Ebabil kuşu	Canlı kuş	Öldürmek büyük günahtır
6.	Eşek	Kafatası	Nazardan korur
7.	Fare	Canlı hayvan	Eve girmesi uğursuzluktur
8.	Güvercin	Canlı kuş	Öldürmek günahtır; Beslemek uğursuzluk getirir; Kalbi pişirilmeden yenir, cesur olur
9.	Kaplumbağa	Kabuk	Kötü nazardan korur
10.	Karga	Kanat; tüy	Kötü talihin alameti
11.	Keçi	Boynuz; keçe; kafatası	Nazardan ve kötülüklerden korur
12.	Kedi	Pisliği ile yakılan dumanı	Cin ve nazardan korur
13.	Kelebek	Canlı kelebek; kanat	İyi haberin işareti
14.	Kertenkele	Canlı hayvan	Öldürmesi iyilik getirir
15.	Kirpi	Canlı hayvan	Uğursuz; Ölüm habercisidir
16.	Kırlangıç kuşu	Yuva	Yuvasını bozanın evi yıkılır
17.	Koç	Boynuz; kafatası	Nazardan korur
18.	Kumru	Canlı kuş	Öldürmesi kötülük getirir; Eve bereket getirir
19.	Kurbağa	Canlı hayvan	Öldürmesi kötülük getirir
20.	Leylek	Sürü ya da tekil kuş	Bereket ve çocukların alameti
21.	Örümcek	Canlı hayvan	Öldürmesi iyilik getirir
22.	Sakanguru	Canlı hayvan	Öldürmesi iyilik getirir
23.	Siğilli kurbağa	Canlı hayvan	Öldürenin el ve ayağında siğil çıkar
24.	Siyah kedi	Canlı hayvan	Cin ve hayaletlerden korur
25.	Siyah tavuk	Canlı hayvan	Şeytanların temsilcisidir
26.	Tavşan	Canlı hayvan	Yolda önüne çıkmak uğursuzluktur
27.	Tavuk	Yumurta kabuğu	Nazardan korur
28.	Yılan	Canlı hayvan	Eve girerse bolluk gelir; Görmek uğursuzluk getirir; Yedi yılan öldüren cennete gider
29.	Yusufçuk kuşu	Canlı kuş	Öldürenin yuvası dağılır

2.12. Kirpi

Kirpiler Güneydoğu Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde bulunur. Gececil hayvanlardır, genellikle gece avlanırlar. Bölge kırsalında insanlar kirpi etini sadece hastalıkların

tedavisinde kullanırlar. Romatizma ve ayak ağrısını iyileştirmek için kirpi eti pişirip yenilir. Kirpi yağı ise diyabetin tedavisi için kaynatılıp içilir. Küçük kirpinin kanı kanser tedavisinde de kullanılır. Kirpiyle ilgili bazı geleneksel inanışlar da vardır. Örneğin, kirpi beslemenin uğursuzluk getireceği düşünülür (Tablo 2). Kirpinin üzerine basıldığında bağırması, insanların ölüm habercisi olduğuna inanılır.

2.13. Fare

Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de çeşitli türlerde fare bulunmaktadır. Etnografik alan çalışmalarında geleneksel tıbbi tedavide fare kullanımı ilgili bir bulguya rastlanmamasına rağmen, özellikle Dicle Havzası'nda yaşayanlar, bir eve büyük bir farenin girmesini uğursuzluk sayarlar. Bir eve fare girerse o evde nazar olduğuna inanılır.

2.14. Köstebek

Köstebekler genel olarak toprağın altında yaşarlar. Güneydoğu Anadolu'nun her yöresinde bu hayvanlara sıklıkla rastlanmaktadır. Bölge yerel halkı geleneksel şifa uygulamalarında köstebeklerin etinden ve kanından faydalanırlar. Saha araştırmalarında elde edilen verilere göre bölge kırsalındaki yerel halk, köstebek kanını filtreler ve kanser tedavisinde kullanmak üzere içilir. Kanser tedavisi için köstebek eti pişirilip yenir. Köstebek eti ayrıca, hemoroit için de yenilir.

2.15. Tavşan

Güneydoğu Anadolu'da kırsal halk arasında tavşan eti popüler bir yemektir. Saha araştırmaları sırasında insanlar, tavşan etinin çok lezzetli olduğunu söylemiştir. Kırsal halk hem yabani hem de evcil tavşanlardan faydalanırlar. Birçok yöredeki insanlar genellikle lezzetli et ve geleneksel tıp için tavşan yetiştirirler. Ayrıca mevsimsel olarak ek et kaynağı ve geleneksel şifa uygulamalarında kullanmak amacıyla yabani tavşan avlarlar.

Tavşanın farklı vücut parçalarının geleneksel şifa uygulamalarında kullanımları vardır. Örneğin, yaralar, diş ağrısı, şeker hastalığı ve ülser tedavisi için tavşan eti, tavşan derisi ve tavşan kanı kullanılır. Yaraların tedavisi için tavşan derisi mantar ile kavrulur ve öğütülür. Daha sonra yaralara sürülür. Taze yaraların tedavisi için de tavşan derisi kullanılır. Tavşanın derisi yaralı bölgeye sarılır, yaranın üzerinde iki gün bırakılır ve yara çok hızlı iyileşir. Bel fıtığı için de tavşan derisi kullanılır. Çiller ve ciltteki lekelerin tedavisi için tavşan kanı kullanılır. Özellikle yabani tavşan yakalanır. Tavşan kanı yüze ve lekeli olan bölgeye birkaç kez sürülür. Bu uygulama ile lekeler kaybolur diye inanılır. Gaz sancılarının tedavisi için ise tavşan kafatası kullanılır. Tavşanın kafatası ezilir. Daha sonra gaz sancıları için bir çocuğun karnına üç gün boyunca konur. Diyabet için tavşan kanı süzülür ve ağızda çalkalanır. Diş ağrısı için tavşan beyni çiğ olarak yenilir. Kırsal bölgelerde tavşan beslenmesi popüler bir durum olsa da bölgenin bazı yörelerinde tavşan beslenmeye karşı olumsuz inanışlar da vardır. Örneğin, bölgenin bazı

kesimlerdeki halk inancına göre bir evde tavşan beslemek ya da yolda bir kişinin önüne tavşan çıkması uğursuzluk getirir.

2.16. Kaplumbağa

Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde kaplumbağalarla ilgili halk inanışları mevcuttur. Örneğin, Diyarbakır, Mardin yörelerindeki kırsal halk, kaplumbağa kabuğunun insanları kötülüklerden koruduğuna inanır. İnsanlar bazen bahçe veya tarım arazilerinde kaplumbağa kabuğunu toprak altına saklar, bazen bahçe ve tarım arazisinde kaplumbağa kabuğu asılır.

Kaplumbağaların bazıları karada, bazıları suda yaşar. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde insanlar ciddi hastalıkların tedavisinde her tür kaplumbağadan faydalanmaktadır. Geleneksel şifa uygulamalarda kaplumbağaların kullanımında en çarpıcı örnek; her türlü kanserin tedavisi için kaplumbağa kanı kullanımudur. İnsanlar kaplumbağaların kanını süzer. Bir hafta boyunca her sabah bir bardak kaplumbağa kanı içilir.

2.17. Kurbağa

Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde kara kurbağa ve su kurbağası bulunmaktadır. Alan çalışmalarında kurbağa ile ilgili bir şifa uygulamasına rastlanmamıştır. Fakat bölge yerel halkı kurbağalara karşı olumlu bir bakış sergilemektedir. Özellikle kurbağa öldürmeye karşı yaygın bir olumsuz duruş vardır. Bazı yörelerde kurbağa öldürenin el ve ayağında siğil çıkacağına inanılır (Ucar - Kucukaslan, 2016). Bazı yörelerde kurbağa öldürmek büyük günah olarak düşünülür. Bununla birlikte, özellikle siğili kurbağaya dokunulursa elde siğil çıkacağına inanılır.

2.18. Yarasa

Güneydoğu Anadolu'da birkaç tür farklı yarasa bulunmaktadır. Özellikle akşam saatlerinde böcekleri yemek için küçük yarasalar dolaşmaktadır. Güneydoğu Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde yarasalarla ilgili farklı halk inanışları vardır. Örneğin, Batman'ın yerel halkı konuşmayan çocuklara yarasa batırılmış su içirilirse çocuğun dilinin çözüleceğine inanırlar. Diyarbakır'da yarasanın kanatlarından su içen çocukların zihninin açılacağına inanılır. Aynı zamanda yarasanın kanadından su içen insanların ömür boyu şanslı olacağına da inanılır.

Bölgedeki geleneksel şifa uygulamalarda yarasanın kullanımı hakkında çok fazla bilgiye rastlanmamıştır. Ancak alan araştırmalarında yer alan köylerdeki insanlar, bazı göz hastalıklarını iyileştirmek için yarasa kanı kullanıldığını söylemiştir. Yarasa kanı filtrelenir ve göz hastalarına verilir. Farklı göz hastalıklarını iyileştirmek için yarasa kanı filtrelenip içilir.

2.19. Kertenkele

Anadolu halk inanışlarında kertenkeleler önemli bir yer tutar. Güneydoğu Anadolu'da da kertenkele ile ilgili farklı halk inanışları vardır. Örneğin, bölgenin bazı yörelerinde kertenkele, insanın dişlerini sayarsa o insan ölecek ya da dişler dökülecek diye inanılır. Bu nedenle kertenkele görüldüğünde ağız sıkı sıkıya kapatılır veya yere tükürülür. Şırnak yöresinde ise, çocuklara kertenkele gördüklerinde ağızlarını kapatmaları söylenir. Çünkü kertenkeleler çocukların dişlerini sayarsa çocukların ölebileceği düşünülür.

Kertenkeleler ile ilgili diğer bir halk inancı ise kertenkelelerin kayalıklar üzerinde güneşe karşı dinleniyor ve dillerini güneşe karşı çıkarıp yutkunuyor olmasıdır. Bölge halkı tarafından kertenkelenin bu davranışı, kertenkelelerin tanrıya olan inançsızlıklarının bir ifadesi olarak düşünülür. Bu nedenle Cuma günleri yedi tane kertenkelenin öldürülmesi yerel inanca göre hacı olmakla eş değeridir. Bölgenin farklı yörelerindeki insanlar tarafından kertenkele peygamber düşmanı olarak ta görülür. Bu yüzden, kertenkele görüldüğünde onu öldürmek dini bir vecibe olarak görülmektedir.

2.20. Tavuk ve Horoz

Güneydoğu Anadolu'nun her yöresindeki insanlar tavuk eti ve yumurtasından faydalanmaktadır. Kırmızı etin tavuk etine nispeten pahalı olması nedeniyle Güneydoğu Anadolu'daki insanlar tavuk eti ve yumurtasına çok fazla yönelmektedir. Bölgedeki tüm köylerde tavuk vardır ve kümes hayvanları bu bölgedeki insanlar için ana protein kaynağı haline gelmek durumundadır.

Ayrıca geleneksel şifa uygulamalarında tavuk kullanımı yaygındır. Alan araştırmalarından elde edilen verilere göre, insanlar farklı rahatsızlıkları tedavi etmek için tavuk ve tavuk ürünleri kullanırlar. Örneğin, çatlak kemikler ve kemik çıkıkları için çiğ tavuk yumurtaları kullanılır. Çiğ yumurtalar yaralı bölgede birkaç gün ovulur. Moraran ayak tedavisi için de tavuk yumurtası kullanılır. Tavuk yumurtası bir kâsede çırpılır, daha sonra moraran bölgeye sürülür ve jiletle kesilir. Yanık tedavisinde ise, tavuk yumurtasının beyazı yaralı bölgeye sürülür. Diş ağrısı için ise kırsal halk, tavuğun karaciğerinden faydalanır. Önce tavuğun karaciğerindeki zar alınır, sonra alınan zar yaralı bölgeye konur. Sağlam bir tedavi için bu uygulama birkaç gün devam eder.

Çocuklarda suçiçeği ve akne gibi hastalıkların tedavisi için tavuk yumurtasının kabukları kullanılır. Yumurta kabukları öğütülür ve toz haline getirilir, daha sonra elde edilen toz, çocukların vücudundaki yaralı bölgeye sürülür, ardından yaralı bölgeler bezlerle sarılır ve iki saat bekletilir. Daha sonra yumurta kabuğunun tozu vücuttan temizlenir.

Bölgedeki yerel halk, insanların kırık kemiklerinin tedavisi için tavuğun göğüs kemiklerinden faydalanırlar. Tavuğun göğüs bölgesindeki kemikler iyice öğütülür ve kemik tozu veya macun haline getirilir. Kemik tozu veya macun yaralı bölgeye sürülür. Bu, yaklaşık üç ila dört gün boyunca uygulanır. Horozların ayak kemikleri de kemik kırıklarının tedavisinde kullanılır.

Horozların ayak kemikleri öğütülür ve ardından birkaç gün boyunca yaralı bölgeye sürülür. Pilonidal sinüs ya da kıl dönmesi hastalığının tedavisi için de yerel halk, horozlardan faydalanır. Bu hastalık için özellikle horoz zarı kullanılır. Yaraya horoz zarı konur ve bir gün boyunca bekletilir. Bu uygulama birkaç kez tekrarlanmalıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tavukla ilgili farklı halk inanışları da bulunmaktadır. Örneğin, insanlar yumurta kabuklarını nazar için bahçede asılı bulundurur. Mardin'in Derik ilçesinde ise tavuk budunun nazara karşı koruduğuna inanılır. Bununla birlikte, Mardin ve komşu yörelerindeki kırsal halk, bazen siyah horozun şeytanların temsilcisi ve kötü şans getireceğine inanırlar. Diyarbakır'da insanlar, siyah tavuğun kanından büyü yapıldığına inanırlar. Mardin'in Dargeçit ilçesinde beyaz horozun uğursuzluk getirdiğine inanılır. Mardin'in bir başka ilçesi olan Ömerli de ise bunun tam aksine beyaz horozun iyi şans getireceğine inanılır.

2.21. Güvercin

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde güvercin yetiştirmeyi seven birçok insan vardır. Alan araştırmasından elde edilen verilere göre, bölgenin her yöresinde yaşayan yerel halk, hobi olarak güvercin beslerler. Bununla birlikte, düzenli olarak geleneksel şifa uygulamalarında güvercinlerden faydalanırlar. Örneğin, dudaklarında sorun olan insanları iyileştirmek için güvercin yumurtalarını çiğ olarak tüketirler. Korkan çocuklara cesur olmaları için güvercinin kalbi de pişirilmeden yedirilir. Alan araştırmasına katılan insanlar, vücut zayıflığı gibi bazı hastalıklar için güvercin eti pişirip yediklerini ifade etmektedirler.

Bölgede genel olarak güvercine karşı sevgi olmasına rağmen bazı yörelerde farklı yöresel inanışlar mevcuttur. Örneğin, Diyarbakır'da yöresel halk inanışına göre güvercin beslemek uğursuzluk getirir. Koyun ve kuzuların barındırıldığı yerde güvercin bulunması da uğursuzluk getireceğine inanılır.

2.22. Kumru

Güneydoğu Anadolu'nun bazı yörelerinde diğer yabani kuşlarla birlikte kumrularla ilgili de halk inanışları bulunmaktadır. Örneğin; Diyarbakır'da "Yusuftutan" (kumru) kutsaldır. Bir eve kumru kuşu girerse o eve bereket getirileceğine inanılır. Evin balkonuna yuva yapan kumruların yuvası bozulursa, hane fertlerinin başına kötü bir şey geleceğine inanılır.

2.23. Keklik

Keklik eti Güneydoğu Anadolu'daki insanlar arasında lezzetli bir et olarak kabul edilir. Bölgede bazı insanlar keklik beslemeyi de sever. İnsanlar keklığı geleneksel şifa uygulamaları için de kullanırlar. Örneğin, mide kanserini iyileştirmek için insanlar keklik ciğerini pişirir ve yerler. Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde keklik ile ilgili bazı halk inanışları da bulunmaktadır. Örneğin; Diyarbakır'da keklik kendi kavminin düşmanı olarak görülür. Bu

nedenle kapana koyulan tek bir keklik diğer keklikleri kapana getirir ve hepsi avlanır (Ucar - Kucukaslan, 2016).

2.24. Bildircin

Güneydoğu Anadolu'nun neredeyse her yöresinde bildircin yetiştirilir. Bildircinin eti ve yumurtası protein açısından zengin olarak bilinir. Bu yüzden bölgenin her yöresinde yoğun bir şekilde beslenir. Geleneksel şifa uygulamalarında da bildircinden faydalanılır. Örneğin, bronşit tedavisi için bildircin yumurtası hem çiğ hem de pişmiş olarak yenilir.

2.25. Baykuş

Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde olduğu gibi Mardin'in Midyat ve Mazıdağı ilçelerinde de baykuşun uğursuz olduğuna dair inanışlar bulunur. Diyarbakır'da bir evden baykuş sesi duyulması, baykuşun balkona yuva yapması, başta ölüm olmak üzere bir uğursuzluk geleceğinin habercisidir. Baykuşun yavrusuna dokunulursa, baykuş beddua eder; o kişinin başına bir musibet gelir.

2.26. Karga

Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde yerel halklar arasında kargalarla ilgili görüşler ve halk inanışları değişiklik göstermektedir. Bölgede farklı karga türleri mevcut olsa da, kargalar ile ilgili halk inanışlarında genellikle olumsuz görüşler mevcuttur. Örneğin; Mardin'in savur ilçesinde kargaların uğursuzluk getireceğine inanılır. Diyarbakır'da ise kara karganın ötüşünün kötü bir haber alınacağına işaret olduğuna inanılır.

2.27. Ebabil Kuşu

Anadolu'da bazı kuş türleri ile ilgili her ne kadar olumsuz görüşler bulunsun da ebabil kuşu ile ilgili genel olarak olumlu görüşler bulunmaktadır. Çünkü, tüm İslam coğrafyasında genellikle ebabil kuşu kutsal sayılan bir kuş türü olarak kabul edilmektedir. Güneydoğu Anadolu'da yaşayan yerel halk arasında da ebabil kuşu kutsal bir kuştur.

Bölgede ebabil kuşu ile ilgili bazı halk inanışları da mevcuttur. Örneğin, Mardin'in Midyat ilçesinde ebabil kuşunun hacca gittiği ve bu yüzden onu öldürmenin günah sayılacağı ile ilgili inanışlar bulunmaktadır.

2.28. Kırlangıç Kuşu

Güneydoğu Anadolu'da ebabil kuşu gibi kırlangıç kuşu da kutsal olarak sayılmaktadır. Bölge yerel halkı bu kuşları ve onların yuvalarına zarar vermezler. Bununla ilgili Diyarbakır'da bazı insanlar kırlangıç yuvasını bozanın evinin yıkılacağına inanmaktadır.

2.29. Leylek

Sıcak iklimleri seven ve sıcak yöreleri kendine mesken edinen leylekler, göçmen kuşlar olarak bilinmektedir. Anadolu'da genellikle şans getirdiğine inanılmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da yerel halklar arasında leylekler ile ilgili bazı olumlu halk inanışları mevcuttur. Örneğin, Diyarbakır'da uçan leyleği görmenin yolculuğa işaret olduğuna inanılmaktadır. Batman'da ise çocuklar leylek görünce saçları dökülmesin diye leylek kaybolana kadar saçlarını tutarlar. Bölge genelinde leylek öldürmenin uğursuzluk getirileceğine inanılır.

2.30. Yılan

Güneydoğu Anadolu'da çeşitli yılanlar vardır. İnsanlar genellikle yılanların tehlikeli olduğunu düşündükleri için her türlü yılandan çok korkarlar. Ancak Güneydoğu Anadolu'da yılanların geleneksel şifa uygulamalarında kullanımı da yaygındır. Örneğin, saha çalışma sırasında birçok insan, yılan derisinin saç uzatmak için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Yılanın derisi de saç çıkarmak amacıyla kafaya sarılır. İnsanlar ayrıca kafasında saç çıkarmak için yılan yağı kullanırlar. Yılanın başı ve kuyruğu kesilir, çünkü yılanın başı ve kuyruğu zehirlidir. Diğer kısımlar laboratuvarında alkolle kaynatılır. Yılanın yağı alkolden çıkarılır. Daha sonra alkol yılan yağından arındırılır ve yılan yağı zeytinyağında seyreltilir. Yılan derisi sedef hastalığının tedavisinde de kullanılır. Yılan derisi toz haline getirilir. Daha sonra balla karıştırılır. Hastaya sabah ve akşam bir kaşık yedirilir. Güneydoğu Anadolu'da insanlar, ayrıca, çeşitli kanser hastalıklarını tedavi etmek için yılan derisi ve yılan kusmuğu içerler. Yılanın derisi çok iyi öğütülür. Kırk (40) gün boyunca her sabah ve akşam biraz içilir. Herhangi bir renkte olması önemli değildir. Bölgede geleneksel şifa uygulamalarında yılan derisinin daha fazla kullanımı da mevcuttur. Örneğin, yılan derisi göz hastalıklarının tedavisi için de kullanılır. Yılan derisi öğütülür, toz haline getirilir ve göz hastalıklarının tedavisi için de gözlere sürülür.

Güneydoğu Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde yılanla ilgili halk inanışları bulunmaktadır. Örneğin, Diyarbakır ve çevresinde yılanın eve girmesinin bereket getireceğine, yılan görmenin ise uğursuzluk getireceğine inanılır. Ayrıca, yaralı bırakılan bir yılanın, kendisini yaralayan kişiyi bir gün bulacağı düşünülür. Bazı bölgelerde ise yedi yılan öldürenin cennete gideceğine inanılmaktadır (Ucar - Kucukaslan, 2016). Siirt ve Mardin yörelerinde ise efsanelerinin motif yapısında yılanlar yer almaktadır.

2.31. Örümcek

Güneydoğu Anadolu'da birkaç örümcek türü vardır. Bölgedeki kırsal halk, örümceklerin genellikle zehirli olmadığını söylerler. İnsanlar, yaraları iyileştirmek için örümcekten faydalanırlar. Özellikle örümcek ağı, yaraları iyileştirmek ve kanamaları durdurmak için yaralara sarılır.

2.32. Akrep

Güneydoğu Anadolu kırsal halkı, akrebi çok tehlikeli bir hayvan olarak görürler. Dünyanın en zehirli akreplerinin bu bölgede yaşadığına inanılır. Yerel inanişe göre, çoğunlukla

yaz aylarında, akrepler kavun kokusuna gelirler. İnsanların korkulu rüyası olmasına rağmen, geleneksel tıbbi tedavi ve şifa uygulamalarında akrepler kullanılır. Örneğin, kafalarında saç çıkarmak için yedi adet taze akrep bulunur. Önce akrepler kurutulur daha sonra ezilir. Ardından saç çıkarmak başa sürmek şeklinde uygulanır.

2.33. Sülük

Sülük, kan emen ve kanla beslenen bir hayvandır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sülük tedavisi bilinen bir şifa uygulamasıdır. Bölgedeki insanlar hala bu geleneksel yöntemi kullanmaktadırlar. Dünyada yaklaşık 600 çeşit sülük vardır. Ancak bu bölgedeki geleneksel şifa uygulamalarında sadece iki çeşit sülük kullanılmaktadır. Hastanın vücudundaki iltihaplı bölgeye 5-10 sülük yerleştirilir. Sülükler iltihaplı bölgeye yapışır, o bölgedeki kanı emer. Fıtık, sinir sıkışması, cilt hastalığı ve tümör tedavisinde sıklıkla sülük kullanılır.

2.34. Balık

Güneydoğu Anadolu'daki insanlar çoğunlukla yiyecek olarak balık tüketirler. Alan araştırmasında elde edilen verilere göre bölge kırsal halkı, alabalığın bir tür ilaç olarak faydalı olduğunu görmektedir. Alabalığı kalp, damar, boyun fıtığı gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Bölgede balık ile inanışın en popüler örneği, Şanlıurfa Balıklı Göl'de yaşayan kutsal balıklardır. Yerel inanışa göre Hz. İbrahim ateşe atıldığı zaman düştüğü yerden su çıkar, ateş suya, odunlar ise balığa dönüşür. Bundan dolayı bu göldeki balıklar kutsaldır ve yenilmesi günah olarak kabul edilir. Kutsallığını kabul etmeyip bu balıklardan yiyen kişi ya felç olur ya da ölür. Şanlıurfa 'da doğumdan sonra sütü az olan ya da olmayan kadınlar Balıklı Göle giderler, balıklara nohut ya da buğday atarlar. Böylece sütlerinin olacağına ya da artacağına inanırlar (Mollaibrahimoğlu, 2008).

2.35. Yılan Balığı

Yılan balığı, yılan gövdesine benzeyen bir balıktır. Güneydoğu Anadolu'da Dicle ve Fırat bölgesinde yılan balıkları bulunur. Alan çalışmaları sırasında insanlar bu balığın geleneksel şifa için sıklıkla kullanıldığından bahsederler. Sarılık için sıklıkla yılan balığı kullanılır. Sarılığın tedavisi için sağ veya sol ele bir iğne ile damar yolu açılır. Daha sonra damar yoluna yılan balığı sarılır. Gırtlak kanseri için de yılan balığı kullanılır. Yılan balığı ezilir ve boğazın etrafına sarılır. Böylece gırtlak kanserinin iyileşeceğine inanılır. Kemik kırıklarının tedavisi için de yılan balığı kullanılır. Kırık bölgeye yılan balığı sarılır ve kırığın iyileşeceğine inanılır.

2.36. Yengeç

Yengeçler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sulak alanlarında yaşarlar. Güneydoğu Anadolu'da insanlar, yengeçleri yiyecek olarak tüketmez. Yengeçler, hastalıkların tedavisinde kullanılır. Bu bölgede insanlar, yengeçleri hastalıkları iyileştirmek için kullanırlar. İnsanlar kanser hastalığı için yengeç kullanırlar. Önce yengeç kanı süzülür. Yengeç kanı süzildikten sonra içilir.

2.38. Çekirge

Çekirgeler, Güneydoğu Anadolu'da çok yaygın bulunan böcekler arasında yer almaktadır. Bölgede, farklı türlerde çekirge çeşitleri bulunmaktadır. Tarımın çok yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde insanlar, çekirgeleri tarım arazilerine zarar veren böcekler arasında görmektedirler. Bununla birlikte, bölgenin farklı yörelerinde çekirgelerle ilgili halk inanışları mevcuttur ve geleneksel şifa uygulamalarında çekirgeler kullanılmaktadır. Örneğin, Diyarbakır yöresinde unutkanlığa ve hafıza zayıflığına karşı tedavi amaçlı çekirge bacağı yedirilir.

2.39. Peygamberdevesi

Çekirgeler gibi peygamberdevesi böceği de Güneydoğu Anadolu kırsalında çok sık rastlanan bir böcek türüdür. Genellikle ilkbahar ve yaz mevsimleri boyunca görülmektedir. Bölgenin farklı yörelerinde peygamberdevesi ile ilgili çeşitli halk inanışları mevcuttur. Bazen farklı hastalıklara karşı peygamberdevesinin şifalı bir güce sahip olduğuna inanılmaktadır. Örneğin, bölgenin bazı yörelerinde peygamberdevesinin değdiği yere şifa verdiğiğine inanılır.

2.40. Ateş Böceği

Ateşböcekleri, Anadolu'nun birçok yöresinde bulunmaktadırlar. Yaz mevsiminin başlarında havaların ısınmasıyla ortaya çıkmaktadırlar. Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde de ateş böcekleri bulunmaktadır. Bölgenin bazı yörelerinde ateş böcekleri ile ilgili halk inanışları mevcuttur. Örneğin; Diyarbakır'da eve giren ateş böceğinin hastalık habercisi olduğuna inanılmaktadır.

2.41. Karınca

Dünyada binlerce farklı türü bulunan karıncalar, ülkemizde de yüzlerce farklı karınca türüne ev sahipliği yapmaktadır. Güneydoğu Anadolu'nun farklı yörelerinde de karınca çeşitliliği bulunmaktadır. Bölgede karıncalar ile ilgili inanışlar ve şifa uygulamaları bulunmaktadır. Örneğin, Diyarbakır'da çocuğun yüzünde tüy çıkmaması ve kadınlarda istenmeyen tüylerin dökülmesi için karınca yumurtası sürülünce tüylerin çıkmayacağına ve döküleceğine inanılır.

Tartışma

İnsanoğlu tarihöncesinden beri kendi doğal çevresindeki unsurlarla iç içe olmuştur ve tüm ihtiyaçlarını doğadan karşılamıştır (Siddiq, 2019, 31-40). İnsanlar barınma, giyinme, beslenme ve hastalıkların tedavisi gibi yaşamsal faaliyetleri, kendi çevresinde bulunan başta bitki-hayvan ürünleri olmak üzere doğal kaynaklardan gerçekleştirmiştir (Jahan - Onay, 2020; Sarkhel, 2023). Günümüzde gelişen teknoloji ve modern tıbbi tedavi her ne kadar gelişse de, dünyanın her bölgesinde kırsal yaşam sürdüren insanlar halen geleneksel yaşam sisteminden kopamamıştır (Kayne, 2010; Sarkhel, 2023; Acıpayamlı, 1969). Hayvanlar, insanların bu geleneksel yaşamlarında çok önemli bir rol oynamışlardır (Alves - Alves, 2011; Alves - Barboza,

2018; Alves - Rosa, 2013, 1-9; Borah - Prasad, 2017; Lev, 2003). Sadece besin ve ekonomide yararlı oldukları için değil, aynı zamanda inanış, sanat, edebiyat gibi çeşitli kültürel faaliyetlere de ilham kaynağı olmuşlardır (Alves - Barboza, 2018; Siddiq, 2019, 108-115). İnsan kültüründe hayvanların rolünü anlamak için, öncelikle insan-hayvan arasındaki derin bağları anlamak gerekir. Özellikle doğal çevre ile daha yakın temas kuran kırsal hayatta yaşayan insanlar, insan-hayvan arasındaki bağı daha iyi anlayabilmektedir (Alves - Rosa, 2013, 1-9). Elde edilen bu çalışma, Güneydoğu kırsalındaki geleneksel şifa uygulamaları ve geleneksel inanışlarında hayvanların önemini belgelemiştir.

Geleneksel şifa uygulamaları ve hayvan inanışları, yazılı kaynaklara dayanmasa da sözlü aktarımla varlığını sürdürmektedir. Güneydoğu Anadolu'da modern tıbbın gelişmesiyle birlikte geleneksel tıp uygulamaları zamanla azalmış, ancak yerel topluluklar geleneksel şifa uygulamalarını hala unutmamışlardır. İnsanlar, modern tıptan olumlu bir sonuç alamadıkları durumlarda veya ani hastalıklara müdahale etmek amacıyla geleneksel şifa uygulamalarını takip etmekte, genellikle kendi çevresinde bulunan hayvanlardan faydalanmaktadırlar (Gumede, 1990; Kayne, 2010; Reddy vd., 2023).

Bu araştırmada elde edilen bulgular, Güneydoğu Anadolu'daki hayvan temelli geleneksel şifa uygulamalarına dair çok yönlü bir anlayış sunarak, yalnızca hayvanların tıbbi kullanımını değil aynı zamanda insan-hayvan-çevre arasındaki karmaşık ilişkiyi de ortaya koymaktadır. Farklı evcil ve yabani hayvan türlerinde şifa uygulamalarında kullanım ve sembolik öneme göre değişen çeşitli hayvan inanışının varlığı, kültürel açıdan zengin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yüzyıllar boyunca gelişen köklü geleneklerinin altını çizmektedir. Çalışmamızda elde edilen temel iç görülerden biri, hayvanların geleneksel şifadaki çok boyutlu rolüdür (Miller, 2015; Olupona, 1993). Bölge kırsalından elde edilen veriler; koyun, keçi ve tavuk gibi yaygın evcil türlerden sülük ve yılan gibi daha egzotik yaratıklara kadar zooterapide kullanılan hayvan çeşitliliğini vurgulamaktadır (Siddiq - Şanlı, 2020). Her hayvan, yerel bilgi sistemleri içinde hayvan biyolojisi ve ekolojisi hakkında derin bir anlayışı yansıtan belirli şifa özellikleriyle ilişkilendirilmiştir (Miller, 2015). Örneğin, sülüklerin kan alma uygulamaları için kullanılması, antikoagülan özelliklerine ilişkin gelişmiş bir farkındalığı gösterirken, koyun ve keçilerin yağı yara iyileştirme ve cilt bakımında yaygın olarak kullanılmakta ve hayvansal ürünlerin pratikliğini sergilemektedir.

Hayvan temelli şifa uygulamalarının yaygın kullanımı, Güneydoğu Anadolu'daki zooterapinin doğrudan fiziksel şifa ile sınırlı olmadığı, aynı zamanda psikolojik ve ruhsal boyutları da içerdiği söylenebilir (Miller, 2015). Belirli hayvanların şifa gücüne olan inanç, biyolojik özelliklerinin ötesine geçerek onları daha geniş kozmolojik çerçevelere yerleştirir. Örneğin, akrep ve yılan gibi hayvanların, derilerini dökebilme yetenekleri nedeniyle yeniden doğuşu ve yenilenmeyi sembolize eden koruyucu niteliklere sahip olduğuna inanılır (Blem - Zimmerman, 1986; Farley, 2001; Lockwood, 1879). Bu nedenle, insanlar hem tıbbi etkinliği hem de kültürel

inançları birleştirerek şifanın fiziksel ve ruhsal yönleri arasındaki çizgileri bulanıklaştırır. Aynı durum kaplumbağalar için de geçerlidir. Çünkü kaplumbağalar, genelde 100 yıldan daha fazla, yani insanlardan çok daha uzun yaşayabilmektedirler (Curtin vd., 2009).

Geleneksel şifa uygulamalarında kullanılmasının yanı sıra, bölgedeki geleneksel inançlarda da hayvanların derin bir yeri vardır. İnsanlar çevrelerinde bulunan hayvanlarla karşılaşır ve kendi yaşamalarını sürdürürken, bu hayvanlara dair anlamlar yaratmakta, nesilden nesile aktarmaktadır (Alves - Alves, 2011; Benítez, 2011; Karakaş, 2020, 109-142). Bazen kendi yaşadığı ana akım dinlere ait mitolojiler, hikayeler de bu geleneksel inanışları etkilemektedir. Örneğin, güvercin, ehabil kuşu, kurbağa ve deve gibi hayvanlar genellikle İslam dünyasında kutsal görülen hayvanlardır. Bunun gibi, genelde yaygın olarak İslam dinini kabul eden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yerel halkı da doğal olarak bu hayvanları kutsal olarak görmektedir (Yılmaz vd., 2014). Bu şekilde, yerel mitoloji ve kuşaktan kuşağa aktarılan yerel örf ve adetler de hayvan inanışları üzerinde rol oynarlar. Benzer şekilde, tarih boyunca besin ekonomisinin çok önemli parçaları olduğu için, genellikle doğurganlık ve bolluğun sembolü olarak görülen koyunlar ve keçiler, sıklıkla doğum veya doğurganlıkla ilgili düşüncelerde yer alırlar. Sürekli insanlarla birlikte yaşayan bu hayvanlar hakkında böyle sembolik değerler, aynı zamanda farklı şifa uygulamalarında bu hayvanların kullanılmasını teşvik ederler. Böylece, manevi ve maddi ürünlerin birleşmesi, yalnızca insanların fiziksel rahatlama değil aynı zamanda ruhsal korumaya da katkı verdiğini vurgular. Aynı zamanda, geleneksel şifa uygulamaları ve geleneksel inanışlarda hayvanların rolü, insan-hayvan-çevrenin birbirine bağlı olarak algılandığı Güneydoğu Anadolu toplumlarının daha geniş dünya görüşünü yansıtır.

Güneydoğu Anadolu'nun benzersiz coğrafi ve iklim koşulları, çoğu geleneksel şifa uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olan zengin bir hayvan türü çeşitliliğini desteklemiştir (Ambarlı vd., 2016; Bolu, 2016; Karataş vd., 2021). Ancak, geleneksel şifa uygulamalarında hayvanların kullanımı, sürdürülebilirlik ve koruma konusunda da sorular ortaya çıkarmaktadır. Bazı durumlarda, belirli hayvanların terapötik kullanımı, özellikle alternatif tıbbın artmasıyla geleneksel ilaçlara olan talep arttığında, aşırı sömürülmelerine sebep olabilir. Bölgedeki geleneksel şifa uygulamalarında kullanılan tilki, tavşan gibi bazı hayvanlar yaygın ve kolayca bulunabilse de, kurt, kaplumbağa gibi hayvanlar aşırı kullanım nedeniyle risk altında olabilirler (Gross, 2012). Bu nedenle, hayvan temelli şifa uygulamaları hem kültürel mirası hem de biyolojik çeşitliliği koruyan sürdürülebilir uygulamaların ihtiyacını da dikkate almalıdır.

Sonuç

Elde edilen veriler, hayvan temelli geleneksel şifa uygulamaları ve halk inanışları ile ilişkili kültürel mirasın korunmasının önemini vurgulamaktadır. Modernleşme, Güneydoğu Anadolu'daki kırsal toplulukları dönüştürmeye devam ederken, değerli yerel bilginin kaybolma

riski bulunmaktadır. Bu araştırma, bölgede var olan zengin geleneksel bilgi birikimini vurgulamıştır, ancak aynı zamanda bu bilgiyi belgelemek, korumak ve gelecek nesillere aktarmak için bilinçli çabalara ihtiyaç duyulduğunu da belirtmek gerekir. Hayvan temelli geleneksel şifa uygulamaları ve halk inanışlarını korumak sadece bir tıp biçimini korumak ya da bölgesel örf ve adetler ile kültürü korumakla ilgili değil, aynı zamanda yüzyıllardır Güneydoğu Anadolu topluluklarının kimliğini şekillendirmeye yardımcı olan kültürel bir geleneği korumakla ilgilidir.

Kentleşmenin hızla yayılması ve geleneksel bilginin hızla kaybolmasının damga vurduğu bir çağda, hayvan temelli geleneksel inanış ve şifa uygulamaları hakkındaki bilgiler hem kültürel dayanıklılık hem de adaptasyon konusunda değerli bilgiler sunuyor. Bu çalışmada, Güneydoğu Anadolu kırsalında yapılan saha çalışmalarından ve yerel sözlü tarihlerden elde edilen nitel verilerden yararlanarak hayvan temelli geleneksel şifacılığın nasıl uygulandığını, bunun temelinde yatan kültürel inançları ve yerli toplumların sosyal dokusu içindeki rolünü anlamaya çalışılmıştır. Hayvan temelli geleneksel uygulamaların kültürel, ekolojik ve manevi boyutlarını vurgulayarak, etnomedikal, halk bilimi ve kültürel antropoloji gibi alanlara katkıda bulunmasının yanı sıra kaybolabilecek geleneksel bilgi mirasını korumayı amaçlamıştır.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Yazarların çalışmadaki katkı oranları şu şekildedir: 1. Yazar: %33, 2. Yazar: %33, 3. Yazar: %33. (Her üç yazar eşit oranda katkı sunmuştur)
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	The contribution rates of the authors in the study are as follows: 1st Author: 33%, 2nd Author: 33%, 3rd Author: 33%. (All three authors contributed equally)
Peer-Review	Double Blind Referee

Ethical Statement	<ul style="list-style-type: none">* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.* This article is not derived from any doctoral study.* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Acıpayamlı, Orhan. "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 26/1-2 (Haziran 1969), 1-9.
- Akın, Erdem. "Efsanelerde (Menkıbe-Memorat) Halk Hekimliği İnanış ve Uygulamaları". *Türk Halk Hekimliği Kitabı*. ed. Nagihan Baysal Yurdakul. 341-378. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023.
- Altaf, Muhammad vd. "The Use of Fish and Reptiles in Traditional Folk Therapies in Three Districts of Chenab Riverine Area in Punjab, Pakistan". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16/1 (Aralık 2020), 38. <https://doi.org/10.1186/s13002-020-00379-z>
- Alves, Rômulo Rn - Alves, Humberto N. "The Faunal Drugstore: Animal-Based Remedies Used in Traditional Medicines in Latin America". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 7/1 (Aralık 2011), 9. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-7-9>
- Alves, Rômulo Romeu Nóbrega vd. "From Past to Present: Medicinal Animals in a Historical Perspective". *Animals in Traditional Folk Medicine*. ed. Rômulo Romeu Nóbrega Alves - Ierecê Lucena Rosa. 11-23. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2013. https://doi.org/10.1007/978-3-642-29026-8_2
- Alves, Rômulo Romeu Nóbrega - Barboza, Raynner Rilke Duarte. "The Role of Animals in Human Culture". *Ethnozoology*. 277-301. Elsevier, 2018. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809913-1.00015-6>
- Alves, Rômulo Romeu Nóbrega - Ierecê Lucena Rosa (ed.). *Animals in Traditional Folk Medicine: Implications for Conservation*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-29026-8>
- Ambarlı, Didem vd. "An Overview of Biodiversity and Conservation Status of Steppes of the Anatolian Biogeographical Region". *Biodiversity and Conservation* 25/12 (Kasım 2016), 2491-2519. <https://doi.org/10.1007/s10531-016-1172-0>
- Benítez, Guillermo. "Animals Used for Medicinal and Magico-Religious Purposes in Western Granada Province, Andalusia (Spain)". *Journal of Ethnopharmacology* 137/3 (Ekim 2011), 1113-1123. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2011.07.036>
- Blem, Charles R - Zimmerman, Mark P. "The Energetics of Shedding: Energy Content of Snake Skin". *Comparative Biochemistry and Physiology Part A: Physiology* 83/4 (Ocak 1986), 661-665. [https://doi.org/10.1016/0300-9629\(86\)90705-X](https://doi.org/10.1016/0300-9629(86)90705-X)
- Bolu, Halil. "Southeastern Anatolia Region Insect Fauna (Coleoptera: Curculionoidea, Tenebrionoidea) of Turkey". *The Journal "Agriculture and Forestry"* 62/3 (Eylül 2016), 73-91. <https://doi.org/10.17707/AgricultForest.62.3.07>
- Borah, Manash Pratim - Prasad, Surya Bali. "Ethnozoological Study of Animals Based Medicine Used by Traditional Healers and Indigenous Inhabitants in the Adjoining Areas of Gibbon Wildlife Sanctuary, Assam, India". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 13/1 (Aralık 2017), 39. <https://doi.org/10.1186/s13002-017-0167-6>
- Creswell, John W. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 4th ed., 2014.
- Curtin, A.J. vd. "Longevity and Growth Strategies of the Desert Tortoise (*Gopherus Agassizii*) in Two American Deserts". *Journal of Arid Environments* 73/4-5 (Nisan 2009), 463-471. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2008.11.011>
- Farley, Roger Dean. "Striking Developmental Changes in the First Molt of Newborn Scorpions". *American Zoologist* 41/6 (Aralık 2001), 1439-1440.

- Gross, Michael. "Turkey's Biodiversity at the Crossroads". *Current Biology* 22/13 (Temmuz 2012), R503-R505. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2012.06.051>
- Gumede, M. V. *Traditional Healers: A Medical Practitioner's Perspective*. Braamfontein: Skotaville Publishers, 1990.
- Heyl, Barbara Sherman. "Ethnographic Interviewing". *Handbook of Ethnography*. ed. Paul Atkinson vd. 369-383. 1 Oliver's Yard, 55 City Road, London England EC1Y 1SP United Kingdom: SAGE Publications Ltd, 2001. <https://doi.org/10.4135/9781848608337.n25>
- Jahan, Israt - Onay, Ahmet. "Potentials of Plant-Based Substance to Inhabit and Probable Cure for the COVID-19". *Turkish Journal of Biology* 44/3 (21 Haziran 2020), 228-241. <https://doi.org/10.3906/biy-2005-114>
- Karakaş, Rezan. *Güneydoğu Anadolu Halk İnanışları (Dicle Bölümü)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Karataş, Ahmet vd. "The Vertebrate Biodiversity of Turkey". *Biodiversity, Conservation and Sustainability in Asia*. ed. Münir Öztürk vd. 175-274. Cham: Springer International Publishing, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-59928-7_10
- Kayne, Steven B. (ed.). *Traditional Medicine: A Global Perspective*. London: Pharmaceutical Press, 1. publ., 2010.
- Lev, Efraim. "Healing with Animals in the Levant from the 10th to the 18th Century". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2/1 (Aralık 2006), 11. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-2-11>
- Lev, Efraim. "Traditional Healing with Animals (Zootherapy): Medieval to Present-Day Levantine Practice". *Journal of Ethnopharmacology* 85/1 (Mart 2003), 107-118. [https://doi.org/10.1016/S0378-8741\(02\)00377-X](https://doi.org/10.1016/S0378-8741(02)00377-X)
- Liu, Xiaoqi vd. "Traditional Knowledge of Animal-Derived Medicines Used by Gelao Community in Northern Guizhou, China". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 20/1 (Mart 2024), 31. <https://doi.org/10.1186/s13002-024-00669-w>
- Lockwood, Samuel. "How Snakes Shed the Skin". *Nature* 21/525 (Kasım 1879), 56-57. <https://doi.org/10.1038/021056b0>
- Mengistu, Meselech vd. "Ethnozoological Study of Medicinal Animals Used by the Inhabitants of the Kucha District, Gamo Zone, Southern Ethiopia". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 20/1 (Ağustos 2024), 72. <https://doi.org/10.1186/s13002-024-00714-8>
- Miller, Barbara Helen (ed.). *Idioms of Sámi health and healing*. Edmonton, Alberta, Canada: Polynya Press, an imprint of The University of Alberta Press, First edition., 2015.
- Mollaibrahimoğlu, Çiğdem. *Anadolu Halk Kültüründe Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç Ve Pratikler*. Karadeniz Teknik Üniversitesi: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2008.
- Olupona, Jacob Kehinde. "Some Notes on Animal Symbolism in African Religion and Culture". *Anthropology and Humanism* 18/1 (Haziran 1993), 3-12. <https://doi.org/10.1525/ahu.1993.18.1.3>
- Reddy, Sunita vd. (ed.). *Ethnomedicine and Tribal Healing Practices in India: Challenges and Possibilities of Recognition and Integration*. Singapore: Springer, 1st ed., 2023.
- Sánchez-Pedraza, Ricardo vd. "Use of Black Vulture (*Coragyps Atratus*) in Complementary and Alternative Therapies for Cancer in Colombia: A Qualitative Study". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 8/1 (Aralık 2012), 20. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-8-20>
- Sarkhel, Sumana. "Traditional Medicine in Health and Diseases". *Medicinal Plants: Bioprospecting and Pharmacognosy*. ed. A. B. Sharangi - K. V. Peter. 29-38. Innovations in Horticultural Science. Palm Bay, FL, USA Burlington, ON, Canada Boca

Raton, FL, USA Abingdon, Oxon, UK: Apple Academic Press, First edition., 2023.
<https://doi.org/10.1201/9781003277408>

Siddiq, Abu B. *Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1st Basım, 2019.

Siddiq, Abu B. - Şanlı, Süleyman. "Animals and Pastoral Groups in the Mountainous Ömerli District of Southeast Anatolia". *Anthrozoös* 33/2 (Mart 2020), 153-173.
<https://doi.org/10.1080/08927936.2020.1719754>

Ucar, Mustafa - Kucukaslan, Ozgul. "A Study of Beliefs Related to Animals in Diyarbakır Folklore". *Eurasian Journal of Veterinary Sciences* 32/4 (Aralık 2016), 220-220.
<https://doi.org/10.15312/EurasianJVetSci.2016422392>

Vallejo, José Ramón - González, José Antonio. "Fish-Based Remedies in Spanish Ethnomedicine: A Review from a Historical Perspective". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 10/1 (Aralık 2014), 37. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-10-37>

Yılmaz, Orhan vd. "Kutsal Bir Fenomen Olarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te Güvercin". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Aralık 2014), 129-139.

الاستشهاد: عبد الرحمن الأنصاري, (2024) هدايات القرآن الكريم في تكوين شخصية المسلم سورة الفاتحة
أمودجًا

Kadim Akademi SBD, 8/2, 261-279.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586836>

نوع المقال: مقالة بحثية

تاريخ التقديم: 17.09.2024

تاريخ القبول: 08.12.2024

هدايات القرآن الكريم في تكوين شخصية المسلم سورة الفاتحة أمودجًا

Abdurrahman Ensari*

ملخص

سورة الفاتحة تلعب دورًا بالغ الأهمية في تكوين شخصية المسلم. ولا شك أن التكوين الصحيح للفرد المسلم يعتبر أول خطوة إلى تكوين مجتمع مسلم يعرف أن الله رب العالمين، يرحم في الدنيا البشرية جميعا الصالحين منهم والظالمين اختبارةً منه، ولكنه يعاقب الظالمين في يوم ينادى فيه لمن الملك اليوم حيث لا محيب إلا هو. وأفراد هذا المجتمع بهذه المعرفة لا يعبدون إلا الله ولا يعتمدون في الاستعانة إلا عليه، الاستعانة في كل صغيرة وكبيرة، حتى في الثبات على الصراط المستقيم والابتعاد عن صراط المغضوب عليهم والضالين. ولتركيز السورة على المعاني العميقة في تكوين شخصية المسلم وإخبار الرسول صلى الله عليه وسلم عن فضلها العظيم فرض الشارع تعلمها وقراءتها على كل مسلم ومسلمة حيث جعلها جزءًا من الصلاة المفروضة عليه. ولا شك أن كتب التفسير مليئة ببيان دقائق هذه السورة الكريمة التي لا تنتهي نفائسها ولكن هذا ليس مانعا من التركيز على بعض هداياتها في تكوين شخصية المسلم قدر استطاعتنا. سيبدأ البحث بتقديم معلومات عامة عن السورة، ثم يكون التركيز على الهدايات التي تقدمها السورة لتكوين شخصية المسلم كلبنة صالحة في تكوين مجتمع مسلم. نأمل أن يسهم هذا البحث في فهم إرشادات وهدايات سورة الفاتحة في بناء الفرد المسلم، وبالتالي يسهم في بناء مجتمع مسلم تسوده القيم الربانية.

الكلمات المفتاحية: التفسير، سورة الفاتحة، الهداية، الرحمة، القيم، شخصية المسلم.

* الأستاذ المشارك د. ماردين أرتوكلو، جامعة ماردين أرتوكلو، كلية العلوم الإسلامية، قسم التفسير، البريد الإلكتروني: abdurrahmanensari@gmail.com ، أوركيد ، <https://orcid.org/0000-0002-2289-8806>

Atıf: Ensari, Abdurrahman (2024). "Müslüman Şahsiyetin Oluşumunda Kur'an'ın Rehberliği
Fatıha Suresi Örneği".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 261-279.

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1586836](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1586836)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 17.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 08.12.2024

MÜSLÜMAN ŞAHSİYETİN OLUŞUMUNDA KUR'AN'IN REHBERLİĞİ FATİHA SURESİ ÖRNEĞİ

Abdurrahman Ensari*

Özet

Fatıha suresi, Müslüman şahsiyetin oluşumunda çok önemli bir rol oynar. Çünkü Müslüman şahsiyetin oluşumu, Allah'ın âlemlerin Rabb'i olduğunu bilen bir toplumun tesisinde ilk adım sayılır. Öyle bir toplum ki imtihan gereği olarak Yüce Allah'ın iyi-kötü ayırımı yapmadan yeryüzündeki bütün insanlara ihsanda bulunduğunu, bugün mülk ve saltanat kimindir diye seslenilecek olan ahirette ise zalimleri cezalandıracağını bilir. Bu toplumun bireyleri böyle bir marifetle sadece Allah'a ibadet eder. Her konuda sadece ondan yardım ister. Hatta hidayette sabit kalabilme ve dalaletten korunabilmeyi bile ondan ister. Bu sure Müslüman şahsiyetin oluşumunda derin anlamlar ihtiva eder. Hz. Peygamber'in belirttiği üzere büyük bir fazilete sahiptir. Bundan dolayı Yüce Allah tarafından her Müslümana farz kılınmış olan namazın bir parçası yapılarak öğrenilmesi ve okunması farz kılınmıştır. Şüphesiz tefsir kitapları bu güzel surenin tükenmeyen inceliklerini ve nefis manalarını beyan etmeyle doludur. Ancak bu durum gücümüz nispetinde, surenin Müslüman bireyin oluşuma etki eden bazı hidayet mesajlarını sunmamıza engel değildir. Araştırma, sure hakkında genel bilgiler sunmayla başlamış, ardından Müslüman toplumun tesisinde önemli bir kerpiç görevi yapan Müslüman şahsiyetin oluşumu için sunduğu hidayet mesajları üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmanın, Müslüman bireyin inşasında Fatıha Suresi'nin kılavuz ve rehberliğini anlamaya ve böylece ilahi değerlerin hâkim olduğu Müslüman bir toplumun inşasına katkıda bulunacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Fatıha Suresi, Hidayet, Rahmet, Değerler, Müslüman Şahsiyet

* Doçent Dr. Mardin Artuklu, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, E-mail: abdurrahmanensari@gmail.com, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2289-8806>

المقدمة

سورة الفاتحة، التي نزلت في مكة المكرمة تتألف من سبع آيات، وهي تلعب دورًا بالغ الأهمية في تكوين شخصية المسلم. ولا شك أن التكوين الصحيح للفرد المسلم يعتبر أول خطوة إلى تكوين مجتمع مسلم يتنور بمعرفة الله الذي لا اله غيره ولا رب للعالمين سواه، يرحم في الدنيا البشرية جميعا الصالحين منهم والطالحين اختبارًا منه، ولكنه يعاقب الظالمين في يوم ينادى فيه لمن الملك اليوم حيث لا محجب إلا هو. وأفراد هذا المجتمع بهذه المعرفة لا يعبدون إلا الله ولا يعتمدون في الاستعانة إلا على الله، الاستعانة في كل صغيرة وكبيرة، حتى في الثبات على الصراط المستقيم والابتعاد عن صراط المغضوب عليهم والضالين.

ولتركيز هذه السورة على المعاني العميقة، ولضرورة معرفة كل مسلم هذه السورة لأن الشارع جعل تعلمها وقراءتها فرض عين على كل مسلم ومسلمة باعتبارها جزءًا من الصلاة المفروضة عليه، وإخبار الرسول صلى الله عليه وسلم عن فضلها العظيم بقوله "مَا أُنزِلَتْ فِي التَّوْرَةِ وَلَا فِي الْإِنْجِيلِ وَلَا فِي الزَّبُورِ وَلَا فِي الْفُرْقَانِ مِثْلَهَا"¹. أردنا أن نركز على هداياتها في تكوين شخصية المسلم قدر استطاعتنا. ولا شك أن سورة الفاتحة قد تم تفسيرها من منظورات مختلفة وكتب التفسير مليئة ببيان دقائق هذه السورة الكريمة التي لا تنتهي نفائسها ولكن هذا ليس مانعا عن التركيز على بعض هداياتها. سيبدأ البحث بتقديم معلومات عامة عن السورة، مثل سبب نزولها، وترتيبها، وعدد آياتها، وأسمائها، ثم يكون التركيز على الهدايات التي تقدمها السورة في تكوين شخصية المسلم التي تكون لبنة صالحة في تكوين مجتمع مسلم.

هذه السورة توحى ببعض أفكار تُظهر أن الإسلام هو دين الرحمة، أن العبادة يجب أن تكون لله وحده، وأن الاستعانة بالله وحده. أن العبد يجب أن يتوجه إليه وحده للثبات على الطريق المستقيم والابتعاد عن سبيل المغضوب عليهم والضالين من الناس. نأمل أن يسهم هذا البحث في فهم إرشادات وهدايات سورة الفاتحة في بناء الفرد المسلم، وبالتالي يسهم في بناء مجتمع مسلم تسوده القيم الربانية.

1. معلومات عامة حول سورة الفاتحة اسمائها، نزولها، ترتيبها، عدد آياتها، فضلها، وما اشتملت عليه

1.1. 1. أسماؤها

ذكر الإمام القرطبي للفاتحة اثني عشر اسمًا²:

1. الفاتحة: لا خلاف بين العلماء في هذه التسمية، سميت بهذا الاسم لبدء تلاوة القرآن وكتابة المصحف والقراءة في الصلاة بها³.
2. أم القرآن، أم الكتاب، السبع المثاني، القرآن العظيم: تأتي هذه الأسماء فيما رواه الترمذي عن أبي هريرة عن النبي (صلى الله عليه وسلم)⁴.

1 سنن الترمذي لمحمد بن عيسى الترمذي، أبواب فضائل القرآن، 2875.

2 الجامع لأحكام القرآن لأبي عبد الله محمد بن أحمد القرطبي، 172/1.

3 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، 172/1؛ تفسير القرآن العظيم لأبي الفداء إسماعيل بن كثير، 151/1.

4 حيث قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ أُمَّ الْقُرْآنِ وَأُمَّ الْكِتَابِ وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي" هذا حديث حسن صحيح. الترمذي، أبواب تفسير القرآن، 3124؛ وقال: "وَأَنَّهَا سَبْعٌ مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُعْطِيَتْهُ" هذا حديث حسن صحيح. الترمذي، أبواب فضائل القرآن، 2875.

3. الحمد: سميت بهذا الاسم لاحتوائها الحمد⁵.
4. الصلاة: سميت بهذا الاسم للحديث القدسي: "قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ"⁶ لأن الشيء الذي ذُكر في الحديث تقسيمه إلى نصفين هو سورة الفاتحة.
5. ومن أسمائها أيضاً: الشفاء، والرقية، وأساس القرآن، والواقية، والكافية⁷.

1. 2. نزولها، ترتيبها، عدد آياتها

رغم وجود آراء مختلفة حول مكان نزولها، ولكن الراجح أنها نزلت في بداية الفترة المكية كاملة في مرة واحدة⁸.

حسب ما ذكره حبنكة ودروزة أن هذه السورة تأتي في المرتبة الخامسة من حيث ترتيب النزول⁹. الآيات الأولى التي نزلت هي الآيات الخمس الأولى من سورة العلق¹⁰. حبنكة يذكر ترتيب السورة بعد سورة العلق بسورة المزمل، والمدثر، والقلم¹¹ بينما يذكر دروزة ترتيبها بعد سورة العلق بسورة القلم، والمزمل، والمدثر¹². يتفق الجميع على أن هذه السورة تتألف من سبع آيات¹³.

1. 3. فضلها وما اشتملت عليه

ورد في فضل سورة الفاتحة أحاديث كثيرة. ومنها ما يلي:
 عن أبي سعيد بن المعلى، قال: كنت أصلي في المسجد، فدعاني رسول الله صلى الله عليه وسلم... وقال لي: "لَأَعْلَمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَعْظَمُ السُّورِ فِي الْقُرْآنِ، قَبْلَ أَنْ تَخْرُجَ مِنَ الْمَسْجِدِ". ثم أخذ بيدي، فلما أراد أن يخرج، قلت له: "ألم تقل: لَأَعْلَمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَعْظَمُ سُورَةٍ فِي الْقُرْآنِ"، قال: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، هِيَ السَّبْعُ الْمَثَانِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيَتْهُ"¹⁴
 عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي بِن كَعْبٍ، "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِي التَّوْرَةِ وَلَا فِي الْإِنْجِيلِ وَلَا فِي الزَّبُورِ، وَلَا فِي الْفُرْقَانِ مِثْلَهَا؛ إِنَّهَا مِنَ السَّبْعِ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ الَّذِي أُعْطِيَتْهُ" ثُمَّ قَالَ: هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ¹⁵
 عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: كُنَّا فِي مَسِيرٍ لَنَا فَنَزَلْنَا، فَجَاءَتْ جَارِيَةٌ، فَقَالَتْ: إِنَّ سَيِّدَ الْحَيِّ سَلِيمٍ، وَإِنَّ نَفَرًا غَيْبٌ، فَهَلْ مِنْكُمْ رَاقٍ؟ فَقَامَ مَعَهَا رَجُلٌ مَا كُنَّا نَأْبَهُ بِرُفْقَاهُ، فَرَقَاهُ فَبَرَأَ، فَأَمَرَ لَهُ بِثَلَاثِينَ شَاةً، وَسَقَاتَا لَبَنًا، فَلَمَّا رَجَعَ قُلْنَا لَهُ: أَكُنْتَ تُحْسِنُ رُفْقَةً - أَوْ كُنْتَ تَرْفُقِي؟ - قَالَ: لَا، مَا رَفِقْتُ إِلَّا بِأَمْرِ الْكِتَابِ، قُلْنَا: لَا

- 5 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ، 1/173.
- 6 المسند الصحيح المختصر لمسلم بن الحجاج النيسابوري ، الصلاة، 395.
- 7 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ، 1/174-175؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 1/152؛ الدر المنثور، عبد الرحمن جلال الدين السيوطي، 1/16.
- 8 تفهيم القرآن لابي الأعلى مودودي ، 39/1؛ معارج التفكير وحقائق التدبر لعبدالرحمن حسن حبنكة الميداني، 1/180؛ التفسير الحديث ، دروزة محمد عزت، 1/285.
- 9 معارج التفكير لعبدالرحمن حسن حبنكة، 1/180؛ التفسير الحديث لدروزة ، 1/285.
- 10 الجامع المسند الصحيح المختصر صحيح البخاري لمحمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري، التفسير، 4953.
- 11 معارج التفكير لعبدالرحمن حسن حبنكة ، 1/31، 77، 151، 195.
- 12 التفسير الحديث لدروزة ، 1/15، 315، 353، 405، 440.
- 13 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ، 1/176؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 1/153.
- 14 صحيح البخاري لمحمد بن إسماعيل البخاري ، التفسير ، 4474؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 1/152؛ الدر المنثور للسيوطي ، 1/13-12.
- 15 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 1/157-158؛ الدر المنثور للسيوطي ، 1/16.

تُحَدِّثُوا شَيْئًا حَتَّى تَأْتِيَ - أَوْ تَسْأَلَ - النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا قَدِمْنَا الْمَدِينَةَ ذَكَرْتَاهُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: "وَمَا كَانَ يُدْرِيه أَنَّهَا رُقِيَّةٌ؟ اأَقْسِمُوا وَأَضْرِبُوا لِي بِسَهْمٍ"¹⁶

عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "من صلى صلاة لم يقرأ فيها بأم القرآن فهي خداج - ثلاثًا - غير تمام. فقيل لأبي هريرة: إنا نكون وراء الإمام؟ فقال: اقرأ بها في نفسك، فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "قال الله تعالى: قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين، ولعبي ما سأل، فإذا قال العبد: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) قال الله تعالى: حمدني عبدي، وإذا قال: (الرَّحْمَنُ الرَّحِيمِ) قال الله تعالى: أثنى علي عبدي، وإذا قال: (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) قال: مجدني عبدي - وقال مرة فوض إلي عبدي - فإذا قال: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) قال: هذا بيني وبين عبدي، ولعبي ما سأل، فإذا قال: (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ) قال: هذا لعبي ولعبي ما سأل"¹⁷

إن في هذه السورة من كليات العقيدة الإسلامية، وكليات التصور الإسلامي، وكليات المشاعر والتوجهات، ما يشير إلى طرف من حكمة اختيارها للتكرار في كل ركعة، وحكمة بطلان كل صلاة لا تذكر فيها.¹⁸ قد حوت السورة معاني القرآن العظيم، واشتملت على مقاصده الأساسية بالإجمال، فهي تتناول أصول الدين وفروعه، تتناول العقيدة، والعبادة، والتشريع، والاعتقاد باليوم الآخر، والإيمان بصفات الله الحسنی، وإفراده بالعبادة والاستعانة والدعاء، والتوجه إليه جلّ وعلا بطلب الهداية إلى الدين الحق والصراط المستقيم، والتضرع إليه بالتثبيت على الإيمان ونهج سبيل الصالحين، وتجنب طريق المغضوب عليهم والضالين، إلى غير ذلك من مقاصد وأغراض وأهداف، فهي كالأمر بالنسبة لبقية السور ولهذا تسمّى "أمر الكتاب" لأنها جمعت مقاصده الأساسية.¹⁹

2. بعض المصطلحات التي تحتوي عليها السورة

2.1. الرب، الرحمن، الرحيم، مالك

الرب

فإن الرب في كلام العرب منصرفٌ على معان: فالسيد المطاع فيهم يُدعى ربًّا، والرجل المصلح للشيء يُدعى ربًّا، والمالك للشيء يدعى ربّه. وقد يتصرف أيضًا معنى "الرب" في وجوه غير ذلك، غير أنها تعود إلى بعض هذه الوجوه الثلاثة. فربنا جلّ ثناؤه: السيد الذي لا شِبْهَ لَهُ، ولا مثل في سُؤدده، والمصلح أمر خلفه بما أسبغ عليهم من نعمه، والمالك الذي له الخلق والأمر.²⁰

ولا يستعمل الرب لغير الله إلا بالإضافة تقول: رب الدار رب كذا، وأما الرب فلا يقال إلا لله عز وجل.²¹

الرحمن والرحيم

16 صحيح البخاري لمحمد بن إسماعيل البخاري ، فضائل القرآن، 5007؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 161/1؛ الدر المنثور للسيوطي ، 16-15/1.

17 صحيح مسلم لمسلم بن الحجاج النسابوري ، الصلاة، 11 / 395؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 162/1؛ الدر المنثور للسيوطي، 26-25/1.

18 في ظلال القرآن لسيد قطب، 21/1.

19 صفوة التفاسير لمحمد علي الصابوني، 18/1.

20 جامع البيان في تأويل القرآن لمحمد بن جرير أبو جعفر الطبري ، 143-142/1.

21 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 207/1.

الرحمن والرحيم: اسمان مشتقان من الرحمة على وجه المبالغة، ورحمن أشد مبالغة من رحيم، وفي كلام ابن جرير ما يفهم حكاية الاتفاق على هذا، وفي تفسير بعض السلف ما يدل على ذلك. وقال القرطبي: والدليل على أنه مشتق ما خرجه الترمذي وصححه عن عبد الرحمن بن عوف، أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: أَنَا الرَّحْمَنُ خَلَقْتُ الرَّحِمَ وَشَقَقْتُ لَهَا اسْمًا مِنْ اسْمِي، فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ وَمَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ". قال: وهذا نص في الاشتقاق فلا معنى للمخالفة والشفاق.²²

وقال ابن جرير "الرحمن" لجميع الخلق، "الرحيم" بالمؤمنين: ولهذا قال: (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى)²³ فذكر الاستواء باسمه الرَّحْمَنِ ليعم جميع خلقه برحمته وقال: (وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا)²⁴ فخصهم باسمه الرَّحِيمِ. قالوا: فدل على أن الرَّحْمَنَ أشد مبالغة في الرحمة لعمومها في الدارين لجميع خلقه وَالرَّحِيمُ خاصة بالمؤمنين، واسمه تعالى الرَّحْمَنِ خاص به لم يُسم به غيره كما قال تعالى: (قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى)²⁵.

مالك

مالك : قرأ بعض القراء (مَلِكُ يَوْمِ الدِّينِ) وقرأ آخرون (مَالِكُ يَوْمِ الدِّينِ) وكلاهما صحيح متواتر. وَمَالِكٌ مأخوذ من الملك كما قال تعالى: (إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ)²⁶ وَقَالَ: (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ، مَلِكِ النَّاسِ)²⁷

وَمَلِكٌ مأخوذ من الملك كما قال تعالى: (لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ)²⁸، وقال: (قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ)²⁹ وقال: (الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا)³⁰

وَتَخْصِيصُ الْمَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ لَا يَنْفِيهِ عَمَّا عَدَاهُ لِأَنَّهُ قَدْ تَقَدَّمَ الْإِخْتَارُ بِأَنَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ وَذَلِكَ عَامٌّ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَإِنَّمَا أُضِيفَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ لِأَنَّهُ لَا يَدْعِي أَحَدٌ هُنَالِكَ شَيْئًا وَلَا يَتَكَلَّمُ أَحَدٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ. وَالْمَلِكُ فِي الْحَقِيقَةِ هُوَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ)³¹ وَفِي الصَّحِيحَيْنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَرْفُوعًا «أَخْنَعُ اسْمٌ عِنْدَ اللَّهِ رَجُلٌ تَسَمَّى بِمَلِكِ الْأَمْلَاقِ وَلَا مَالِكَ إِلَّا اللَّهُ وَفِيهِمَا عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يُفِيضُ اللَّهُ الْأَرْضَ وَيَطْوِي السَّمَاءَ بِيَمِينِهِ ثُمَّ يَقُولُ أَنَا الْمَلِكُ أَيْنَ مَلُوكِ الْأَرْضِ؟ أَيْنَ الْجَبَّارُونَ؟ أَيْنَ الْمُتَكَبِّرُونَ؟ وَفِي الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ (لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ)³²

فَأَمَّا تَسْمِيَةُ غَيْرِهِ فِي الدُّنْيَا بِمَلِكٍ فَعَلَى سَبِيلِ الْمَجَازِ كَمَا قَالَ تَعَالَى: (وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا)³³ (وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ)³⁴ (إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا).³⁵

22 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 196/1.

23 طه: 5.

24 الأحزاب: 43.

25 الإسراء: 110.

26 مريم: 40.

27 الناس: 1-2.

28 غافر: 16.

29 الأنعام: 73.

30 الفرقان: 26.

31 الحشر: 23.

32 غافر: 16.

33 البقرة: 247.

2.2. الحمد، العالمين، الدين، العبادة، الهداية

الحمد

الْحَمْدُ: هُوَ الثَّنَاءُ بِالْقَوْلِ عَلَى الْمُحْمَدِ بِصِفَاتِهِ اللَّازِمَةِ وَالْمَتَعَدِّيَةِ، وَالشُّكْرُ لَا يَكُونُ إِلَّا عَلَى الْمُتَعَدِّيَةِ، وَيَكُونُ بِالْجَنَانِ وَاللِّسَانِ وَالْأَرْكَانِ وَلَكِنَّهُمْ اخْتَلَفُوا: أَيُّهَا أَعْمُ، الْحَمْدُ أَوْ الشُّكْرُ؟ عَلَى قَوْلَيْنِ. وَالتَّحْقِيقُ أَنَّ بَيْنَهُمَا عُمُومًا وَخُصُوصًا، فَالْحَمْدُ أَعْمُ مِنَ الشُّكْرِ مِنْ حَيْثُ مَا يَقَعَانِ عَلَيْهِ؛ لِأَنَّهُ يَكُونُ عَلَى الصِّغَاتِ اللَّازِمَةِ وَالْمَتَعَدِّيَةِ، تَقُولُ: حَمَدْتَهُ لِفُرُوسِيَّتِهِ وَحَمَدْتَهُ لِكَرَمِهِ. وَهُوَ أَحْصَى لِأَنَّهُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالْقَوْلِ. وَالشُّكْرُ أَعْمُ مِنْ حَيْثُ مَا يَقَعَانِ عَلَيْهِ، لِأَنَّهُ يَكُونُ بِالْقَوْلِ وَالْعَمَلِ وَالنِّيَّةِ، وَهُوَ أَحْصَى لِأَنَّهُ لَا يَكُونُ إِلَّا عَلَى الصِّغَاتِ الْمُتَعَدِّيَةِ، لَا يَقَالُ: شَكَرْتَهُ لِفُرُوسِيَّتِهِ، وَتَقُولُ: شَكَرْتَهُ عَلَى كَرَمِهِ وَإِحْسَانِهِ إِلَيَّ. هَذَا حَاصِلُ مَا حَرَّرَهُ بَعْضُ الْمُتَأَخِّرِينَ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.³⁶

وقال الماوردي الحمد: فهو الثناء على المحمود بجميل صفاته وأفعاله، والشكر الثناء عليه بإنعامه، فكلُّ شكرٍ حمدٌ، وليس كلُّ حمدٍ شكرًا، ولذلك جاز أن يحمد الله تعالى على نفسه، ولم يجز أن يشكرها.³⁷ وَالْأَلِفُ وَاللَّامُ فِي الْحَمْدِ لِاسْتِعْرَاقِ جَمِيعِ أَجْنَاسِ الْحَمْدِ، وَصُورِهِ لِلَّهِ تَعَالَى كَمَا جَاءَ فِي الْحَدِيثِ: "اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كُلُّهُ، وَلَكَ الْمَلِكُ كُلُّهُ، وَبِيَدِكَ الْخَيْرُ كُلُّهُ، وَإِلَيْكَ يَرْجِعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ" الْحَدِيثُ.³⁸ فَإِنْ قَالَ لَنَا قَائِلٌ: وَمَا مَعْنَى قَوْلِهِ "الْحَمْدُ لِلَّهِ"؟ أَحْمَدُ اللَّهُ نَفْسَهُ جَلَّ ثَنَاؤُهُ فَاتْنَى عَلَيْهَا، ثُمَّ عَلَّمَتَاهُ لِنَقُولَ ذَلِكَ كَمَا قَالَ وَوَصَفَ بِهِ نَفْسَهُ؟ فَإِنْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ، فَمَا وَجَهَ قَوْلُهُ تَعَالَى ذَكَرَهُ إِذَا (إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ تَسْتَعِينُ) وَهُوَ عَزَّ ذَكَرُهُ مَعْبُودٌ لَا عَابِدَ؟ أَمْ ذَلِكَ مِنْ قَبِيلِ جَبْرِيْلٍ أَوْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَدْ بَطَلَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ لِلَّهِ كَلَامًا.

قيل: بل ذلك كله كلام الله جل ثناؤه، ولكنه جلَّ ذكره حمِدَ نفسه وأثنى عليها بما هو له أهلٌّ، ثم علَّم ذلك عباده، وفرض عليهم تلاوته، اختبارًا منه لهم وابتلاءً، فقال لهم قولوا: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، وقولوا (إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ تَسْتَعِينُ) فقوله (إِيَّاكَ تَعْبُدُ) مما علمهم جلَّ ذكره أن يقولوه ويديئوا له بمعناه، وذلك موصول بقوله (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، وكأنه قال: قولوا هذا وهذا.

فإن قال: وأين قوله: "قولوا"، فيكون تأويل ذلك ما ادَّعَيْتَ؟ قيل: قد دللنا فيما مضى أن العرب من شأنها - إذا عرفت مكان الكلمة، ولم تشكَّ أن سامعها يعرف بما أظهرت من منطقتها ما حذف - حذف ما كفى منه الظاهر من منطقتها، ولا سيما إن كانت تلك الكلمة التي حُذفت، قولاً أو تأويل قولاً.³⁹

العالمين

العالمين: جمع عالم، وهو كل موجود سوى الله عز وجل، والعالم جمع لا واحد له من لفظه.⁴⁰ وَقَالَ الرَّجَّاجُ: الْعَالَمُ كُلُّ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ. قَالَ الْقُرْطُبِيُّ: وَهَذَا هُوَ الصَّحِيحُ أَنَّهُ شَامِلٌ لِكُلِّ الْعَالَمِينَ؛ كَقَوْلِهِ (قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ، قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنُتُمْ مُؤْمِنِينَ)⁴¹ وَالْعَالَمُ مُشْتَقٌّ مِنَ الْعَلَامَةِ (قُلْتُ): لِأَنَّهُ عَلِمَ دَالَ عَلَى وُجُودِ خَالِقِهِ وَصَانِعِهِ وَوَحْدَانِيَّتِهِ⁴²

34 الكهف: 79

35 المائدة: 20؛ كل ما ذكرناه في بيان مصطلح "مالك" مأخوذ من تفسير ابن كثير، 1/211-212.

36 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 1/202.

37 تفسير الماوردي لأبي الحسن علي بن محمد الشهير بالماوردي، 1/53.

38 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 1/207.

39 جامع البيان لمحمد بن جرير الطبري، 1/139-140.

40 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 1/207.

41 الشعراء: 23-24.

الدِّينُ

الدِّينُ: الْجَزَاءُ وَالْحِسَابُ كَمَا قَالَ تَعَالَى (أَيُّهَا لَمَدِينُونَ)⁴³ أَيُّ مَجْرِبُونَ مُحَاسِبُونَ، وَفِي الْحَدِيثِ "الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ"⁴⁴ أَيُّ حَاسِبٍ نَفْسِهِ.⁴⁵

العبادة

العبادة: فِي اللُّغَةِ مِنَ الدَّلَّةِ يَقَالُ طَرِيقٌ مُعَبَّدٌ وَبَعِيرٌ مُعَبَّدٌ أَيُّ مُدَلَّلٌ، وَفِي الشَّرْعِ: عِبَارَةٌ عَمَّا يَجْمَعُ كَمَالَ الْمَحَبَّةِ وَالْخُضُوعِ وَالْخَوْفِ. وَفُذِمَ الْمَفْعُولُ وَكُرِّرَ وَهُوَ إِتْيَاكَ فِي قَوْلِهِ: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) لِإِلَهِيَّتَمَا وَالْحَصْرِ أَيُّ لَا نَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاكَ وَلَا نَتَوَكَّلُ إِلَّا عَلَيْكَ وَهَذَا هُوَ كَمَالُ الطَّاعَةِ، وَالِدِينُ كُلُّهُ يَرْجِعُ إِلَى هَذَيْنِ الْمَعْنِيَيْنِ، ... فَأَلَّوْكَ تَبَرُّؤُكَ مِنَ الشَّرِكِ، وَالتَّابِي تَبَرُّؤُكَ مِنَ الْحَوْلِ وَالْقُوَّةِ وَالتَّفْوِيزِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ.⁴⁶

الهُدَايَةُ

يقول ابن كثير⁴⁷: الْهُدَايَةُ هَاهُنَا الْإِرْشَادُ وَالتَّوْفِيقُ. وَقَدْ تَعَدَّى الْهُدَايَةُ بِنَفْسِهَا كَمَا هَا هُنَا (أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) فَتَضَمَّنَ مَعْنَى الْهَيْمَانَا أَوْ وَفَّقْنَا أَوْ ارْزُقْنَا أَوْ أَعْطَيْنَا. وَقَدْ تَعَدَّى بِأَلَى كَقَوْلِهِ تَعَالَى: (اجْتَبَاهُ وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ)⁴⁸، (فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ)⁴⁹ وَكَذَلِكَ بِمَعْنَى الْإِرْشَادِ وَالدَّلَالَةِ وَكَذَلِكَ قَوْلُهُ (وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ)⁵⁰. وَقَدْ تَعَدَّى بِاللَّامِ كَقَوْلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا) ⁵¹ أَيُّ: وَقَفَّقْنَا لِهَذَا وَجَعَلْنَا لَهُ أَهْلًا⁵².

3. 2. المنعم عليهم والمغضوب عليهم والصالون

ذكر هذه المصطلحات في قوله تعالى: (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ) يقول ابن كثير: (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) مُفَسِّرٌ لِلصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ وَهُوَ بَدَلٌ مِنْهُ عِنْدَ النَّحَاةِ وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ عَطْفٌ بَيَانٌ وَاللَّهُ أَعْلَمُ.⁵³

المنعم عليهم

وَالْمَنْعَمَ عَلَيْهِمْ هُمُ الْمَذْكُورُونَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: (وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا)⁵⁴ وَالْمَعْنَى: (أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) مِمَّنْ تَقَدَّمَ وَصَفُهُمْ وَتَعَنُّهُمْ وَهُمْ أَهْلُ الْهُدَايَةِ وَالِاسْتِقَامَةِ وَالطَّاعَةِ لِلَّهِ وَرُسُلِهِ وَآمَنَاتِهِ وَأَمْرِهِ وَتَرْكِ نَوَاهِيهِ وَرَوَاجِرِهِ.

المغضوب عليهم والصالون

42 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ، 214/1؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 210/1.

43 الصافات: 53.

44 سنن الترمذي لمحمد بن عيسى الترمذي ، 2429.

45 تفسير القرآن العظيم لابن كثير 213/1.

46 تفسير القرآن العظيم لابن كثير 213/1.

47 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 222/1.

48 النحل: 121.

49 الصافات: 23.

50 الشورى: 52.

51 الأعراف: 43.

52 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 218/1.

53 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 223-222/1.

54 التيسار: 69.

عن عدي بن حاتم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "إن المغضوب عليهم اليهود وإن الضالين النصارى"⁵⁵ وكل من اليهود والنصارى ضال مغضوب عليه لكن أخص أوصاف اليهود الغضب كما قال تعالى عنهم: (مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ)⁵⁶ وأخص أوصاف النصارى الضلال، كما قال تعالى عنهم: (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ)⁵⁷ وَبِهَذَا جَاءَتِ الْأَحَادِيثُ وَالْآثَارُ.⁵⁸

3. من هدايات سورة الفاتحة في تكوين شخصية المسلم

3.1. ابتدؤها بالبسملة والحمدلة

القرآن الكريم هو آخر رسالة أرسلها الله تعالى إلى البشرية كافة. وهذه الرسالة توضح للناس المبادئ التي تضمن لهم السعادة في الدنيا والآخرة. وبين القرآن الكريم هذه الحقيقة بقوله: (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ).⁵⁹ أنزل الله هذا الكتاب ليكون منهج حياة كامل، ولتطبيق المبادئ التوجيهية الواردة فيه بشكل صحيح في حياة البشر، يلزم وجود شخصية مثالية تشرحها وتوضحها بتطبيقها على نفسها كقدوة ليري الناس إمكانية الالتزام بها في حياتهم. وكلف بهذه المهمة رسوله قائلاً: (وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ)⁶⁰ وهو قام بهذه المهمة أحسن قيام حتى قال عنه تبارك وتعالى: (وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ)⁶¹ وبين أقرب الناس إليه زوجته أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها مصدر عظمة خلقه بقولها: "كان خلقه القرآن".⁶² لذلك جعله الله قدوة لمن كان يرجو الله واليوم الآخر قائلاً (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا)،⁶³ وأمرهم بطاعته واتباعه حتى اعتبر طاعته طاعة لربه مبينا ذلك بقوله: (مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ).⁶⁴

ومن أبرز خصائص هذا الأخلاق العظيم هو البدء بجميع مجالات الحياة النافعة باسم خالق الحياة، والانطلاق في الطريق بشكره. فإن البداية بهذا تعتبر دليلاً على تذكر مانح الحياة باستمرار، وهو تعبير عن الشكر للخالق. ومن اللافت للنظر أن يكون بدء القرآن الكريم، مصدر الهداية ومنيع جميع الخيرات، باسم الله سبحانه وتعالى، سواءً من حيث ترتيب نزولها، كأول آية نزلت وهي (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ)⁶⁵، أو من حيث ترتيب سورها كأول آية في سورة الفاتحة.

وما روي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، مبين القرآن، من قوله "كل كلام أو أمر ذي بال لا يفتح بذكر الله عزَّ وجلَّ فهو أبتَرُ أو قال أقطع".⁶⁶، يشير إلى أنه صلى الله عليه وسلم بدأ أعماله الحسنة

55 مسند أحمد بن حنبل لأبي عبد الله أحمد بن محمد الشيباني بتحقيق شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون، 32/ 123 رقم الحديث: 19381 ؛ ابن أبي حاتم، 31/1.

56 المائدة: 60

57 المائدة: 77

58 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 224/1.

59 الإسرى: 9.

60 النحل: 44.

61 القلم: 4.

62 مسند أحمد بن حنبل بتحقيق شعيب الأرنؤوط ، 148/41، رقم الحديث: 24601.

63 الأحزاب: 21

64 النساء: 80.

65 العلق: 1

66 مسند الإمام أحمد بن حنبل الشيباني بتحقيق أحمد شاكر، 8، 396 رقم الحديث: 8697، قال أحمد الشاكر في تعليقه عليه: إسناده صحيح، رواه السيوطي بألفاظ متعددة: منها "كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه "بالحمد لله" أقطع وهذه الرواية أخرجها ابن ماجه،

كلها باسم الله سبحانه وتعالى، وهذا يدل على توافق القرآن والسنة في كيفية البدء بالأعمال الحسنة وبالتالي فإنه يقدم القدوة الحسنة لإرشاد المسلم إلى التمسك بابتداء أعماله الصالحة كلها في جميع حياته الشخصية باسم الله أو الحمد له. وهذا يجعله مرتبطًا بالله وثيق الصلة به مترقب عونه ليل نهار وبالتالي يجعله نافعًا لنفسه ولأسرته وللمجتمع الذي يعيش فيه.

ومن اللافت للنظر أيضًا أن القرآن من حيث البدء جمع بين الحسنين في آن واحد. بدأ باسم الله ابتداءً أولياً بقوله: (بسم الله الرحمن الرحيم) إذا اعتبرناها آية في أول سورة الفاتحة على رأي من قال بذلك، وبالحمد لله ابتداءً ثانويًا في الآية الثانية (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ). ووجوب قراءة هذه السورة على كل مسلم ومسلمة، في كل يوم كجزء من صلاته المفروضة عليه، يجعله دائم التذكر في الابتداء الحسن في كل أعماله الطيبة، ودوامه على ذلك طول حياته يجعل هذا الأمر خلقًا أصيلًا ممزوجًا بكيانه.

3. 2. ابتداؤها بالرحمة

القرآن الكريم هو المصدر الأول من مصادر الشريعة الإسلامية، وبالتالي يتم الحصول على المعلومات الصحيحة عن الإسلام منه. وهذا أمر معروف ومسلم به عند جميع المسلمين والمنصفين من الباحثين، ومن الجدير بالذكر أن الآية الأولى في سورة الفاتحة - على رأي من يعتبر البسملة جزءًا من الفاتحة - تحتوي على اسمين من أسماء الله الحسنى وهما الرحمن والرحيم. وتم ذكرهما في الآية صفة لله تعالى⁶⁷، وقد أشتقت كلتاها من كلمة "الرحمة"، والفرق بينهما أن الأولى أقوى أو أوسع في الدلالة على الرحمة من الثانية⁶⁸.

ومن المعروف أن الله سبحانه وتعالى له الأسماء الحسنى والصفات العلى. وكل من هذه الأسماء والصفات تدل على معنى يليق به. فمن بين هذه الأسماء ما تحمل معنى الرحمة مثل الرحمن والرحيم والغفار والغفور والرؤوف والودود والسلام، وأسماء تحمل معاني القوة والعظمة مثل العزيز والجبار والمتكبر والقهار والقوي والمتين.

ولا شك أن الله تعالى هو الفاعل المختار يفعل ما يشاء ويختار ما يريد (لَا يُسَأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسَأَلُونَ)⁶⁹. لذلك لو شاء لاختار من اسمائه ما تدل على القوة والعظمة والغلبة لتكون ابتداء كتابه بدلًا من الأسماء التي تدل على الرحمة والشفقة. وبالتالي لكان بالإمكان أن يبدأ كتابه مثلًا "باسم الله القهار الجبار". وكان بالإمكان أيضا أن يوجه رسوله بما يلائم هذا الابتداء في أعماله. وفي هذه الحالة لا شك أن المأمورين باتباعه ليستنون بسنته صلى الله عليه وسلم.

لكن الله سبحانه وتعالى، الذي غلبت رحمته غضبه، أراد أن يبدأ كتابه بأسمائه التي تحتوي على معاني الرحمة، ووصف كتابه بقوله (يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهَدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ)⁷⁰ وبين أنه أرسل رسوله أيضا رحمة للعالمين، وأمر المؤمنين أن يتبعوه، ويطيعوه، ويقتدوا به.

والبيهقي في السنن عن أبي هريرة، ورمز لها السيوطي في الجامع الصغير بالحسن، ومنها: "كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه "بسم الله الرحمن الرحيم" أقطع" رواه عبد القادر الرهاوي في الأربعين عن أبي هريرة، ورمز له السيوطي في الجامع الصغير بالضعف.

67 درويش، إعراب القرآن وبيانه، 14/1.

68 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 196/1.

69 الأنبياء: 23.

70 يونس: 57.

فقد بين رحمته الواسعة بقوله (وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ)⁷¹، وحتى أكد أن رحمة نبيه ولينه ولطفه في تعامله مع الناس نابع عن رحمته تعالى. أنه بهذا جمع الناس حوله، وأنه لو كان قاسي القلب لنتفرق الناس من حوله (فَيَمَّا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ).⁷²

بناءً على هذا، يُفهم من بداية القرآن الكريم بالرحمة أنه يدعو المسلمين الذين يؤمنون به إلى التخلق بالرحمة والشفقة، وإلى إنشاء مجتمع يضع هذه القيم الأخلاقية العظيمة في مركز اهتماماته. ومع هذا، لا يُتوقع من الأشخاص الذين يدعون أنهم مسلمون ويعيشون بعيدًا عن هذه القيم الأخلاقية العظيمة أن يكونوا مثاليًا في هذا الصدد، وحتى لا يعتد بهم في هذا المجال لذلك لا يمكن تقييم الإسلام من خلال تصرفاتهم. لأن الإسلام يؤخذ من مصادره الأصلية، وهذه المصادر هي التي تحدد المعايير الإسلامية للفرد المسلم والمجتمع المسلم. وكما يظهر جليا، فإن المبادئ التي تحتوي عليها الآيات الأولى في الصفحة الأولى من القرآن واضحة، وكذلك سيرة النبي التي عُرضت كقدوة للمسلمين محفوظة بين أيدينا، وهي توضح لنا كيفية تطبيق هذه المبادئ في واقع حياتنا.

3.3. كون الإسلام دين السلام، والمجتمع الذي يرغب في إنشائه مجتمع السلام

الآيات التي في أوائل سورة الفاتحة تدل على أن الإسلام دين السلام والأمان، والمجتمع الذي يرغب في إنشائه هو مجتمع السلام والأمان. وأول آية من السورة تبدأ باسم الله، ثم يوصف هذا الاسم بصفات مشتقة من الرحمة، وفي الآية الثانية يوصف الله برب العالمين، وفي الآية الثالثة تُكْرَرُ صفات الرحمة من جديد وفي الآية الرابعة يوصف الله بأنه مالك يوم الدين. هذه الآيات تدل على العديد من المعاني العميقة، بالإضافة إلى أن الإسلام دين السلام، والمجتمع الذي يرغب في تأسيسه هو مجتمع السلام. ويُمكن بيان ذلك على النحو التالي :

ابتداء الآية الأولى باسم الله الرحمن الرحيم يعبر عن غنى جانب الرحمة وثقله عند الله. حتى مجرد ذكر اسم الله يشعر الشخص الذي يعرفه بصفاته الثقة والطمأنينة. والله سبحانه وتعالى يؤكّد هذا المعنى بقوله: (الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ)⁷³. وابتداء عمل باسمه يدل على خيريته لأن أعمال الخير فقط يُبدأ باسمه، وتوصيف هذا الاسم بعد ذلك بصفات مشتقة من الرحمة يحمل المؤمن به من حيث الشعور إلى ذروة السلام والثقة والطمأنينة.

تبدأ الآية الثانية بـ(الْحَمْدُ لِلَّهِ)، حيث أن الحمد يعني ببساطة الثناء. والألف واللام الداخلة عليه تدل على الاستغراق،⁷⁴ وهذا يضيف إليه معنى "جميع أنواع الثناء". وبالتالي فإن عبارة(الْحَمْدُ لِلَّهِ) تعني أن جميع أنواع الحمد تخص بالله سبحانه وتعالى. المؤمن المتوجه إلى الله بتخصيص الحمد والثناء له، والمجتمع المكون من أمثاله لا ينحني ولا يركع ولا يسجد إلا لله، لا عبودية في هذا المجتمع إلا لله، تتفاوت درجات الناس فيه بحسب تقربهم إلى الله. الذي يخرج الناس من الظلمات إلى النور ويدعوهم إلى دار السلام. لا شك أن المجتمع الذي يؤمن بهذه القيم مجتمع سلام وأمان.

71 الأعراف: 156.

72 آل عمران: 159.

73 الرعد: 28.

74 أنوار التنزيل وأسرار التأويل لناصر الدين عبد الله الشيرازي البيضاوي ، 27/1؛ مدارك التنزيل وحقائق التأويل، لأبي البركات عبد الله النسفي، 29/1؛ تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 207/1

بعد هذا التعبير تأتي عبارة (رَبِّ الْعَالَمِينَ)، صفة لاسم الله⁷⁵.

الجزء الأول من هذه البنية التي تتألف من مضاف ومضاف إليه، هو كلمة "رب"، والتي تعني في العربية السيد المطاع، والمصلح، والمالك. وعند استخدامها لله، تأتي بمعنى العظمة والسيادة التي لا توجد لها مثيل، والسلطة والسيطرة التي لا توجد لها نظير، والنعم اللانهائية التي يمنحها لجميع مخلوقاته وتنظيم أعمالهم، وتفرد بالخلق والأمر.⁷⁶ تُستخدم كلمة "رب" بدون إضافة لله وحده.⁷⁷

الجزء الثاني منها وهو كلمة (الْعَالَمِينَ) جمع كلمة "عالم"، وهو كل ما سوى الله تعالى. وجواب موسى لفرعون عندما سأله (وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ)⁷⁸، حيث قال موسى: (رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنُتُمْ مُوقِنِينَ)⁷⁹ يدل على هذا المعنى.⁸⁰ وهذه الكلمة مشتقة من كلمة "علامة"؛ لأن العالم هو علامة وجود خالقه، ووجدانيته.⁸¹ قبل هذه الآية والتي قبلها تقدر كلمة "قولوا"،⁸² وهذا يعني أنه توجيه من الله لنا للتعبير عن هذا.

هناك عدة حِكَم في استخدام عبارة (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) بدلاً من "الحمد لله ربي"، من بينها: تعزيز الدلالة على عظمة الله وسيادته، وتعزيز الأدب والاحترام والولاء القلبي الذي ينبغي للإنسان أن يظهره لربه.

- يمكن بيان دلالة على عظمة الله بأنه السيد والمدبر والمالك والمنظم لجميع الكائنات في مجرى وجوده، وأنه يراقبها باستمرارٍ بالتدبير والإحسان، وهو ما يمكن تلخيصه بشكل موجز في عبارة "رب العالمين".

- يمكن بيان دلالة على احترام ومحبة الإنسان لربه بشكل موجز: كأن الإنسان من خلال استخدام عبارة "رب العالمين"، يقول: "يا ربي، أنت رب الكون بأسره، فكل الكائنات تعظمك، فمن أنا لأعلن عن ذاتي كوجود مستقل؟ الواجب عليّ أن أحمدك بتواضع كامل مع هذا الكون الفسيح كجزء صغير منه ملائم معه". من خلال هذا التعبير، تبين سورة الفاتحة للإنسان كيف يعبر عن احترامه ومحبته وتعلقه القلبي بربه.

لفظا (الرَّحْمَنِ) و(الرَّحِيمِ) الواردان في الآية الثالثة من حيث الإعراب صفتان (لِئِلهِ)⁸³ الوارد في الآية الثانية. هذان الاسمان وردا في السورة آية مستقلة وهذا لا يكون مانعاً من أن تكون دوماً وتتميمًا من حيث المعنى لما قبلها. تحدثنا عن معنى هذين الاسمين بإيجاز أثناء الكلام عن معنى الآية الأولى.

وسأشير هنا إلى معنى لهذه الكلمات في ترابطها بالآية السابقة وأقول: عندما يتم وصف "الله" بعد "رب العالمين" في الآية التالية بـ "الرحمن والرحيم"، يشير إلى أنه سبحانه وتعالى ينظر إلى الكون (العالمين) بعين الرحمة، وأنه بفضل رحمته تقوم السموات والأرض وما بينهما. إذًا على الإنسان المخاطب

75 إعراب القرآن وبيانه، لمحيي الدين درويش ، 14/1.

76 جامع البيان لمحمد بن جرير الطبري ، 142/1-143.

77 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 207/1.

78 الشعراء: 23.

79 الشعراء: 24.

80 الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ، 214/1.

81 تفسير القرآن العظيم لابن كثير ، 207/1، 208.

82 جامع البيان لمحمد بن جرير الطبري ، 140-139/1.

83 إعراب القرآن وبيانه، لمحيي الدين درويش ، 14/1.

بالوحي مع كونه كذرة صغيرة في هذا العالم الواسع أن يستفيد من هذا الخطاب الإلهي وينظر إلى الكون ومن فيه بعين الرحمة في علاقاته مع الناس والبيئة التي يعيش فيه، ويجب عليه أن يجعل السلام والسكينة والرحمة سائدة في الجزء المحدد له في هذا الكون، مستمدًا ذلك من علاقة الله بالعالم. قد يبدو المعنى الذي خطر ببالي عند التأمل في هذه الآية معنى بعيدا، ولكن بعد تأمل بسيط في معناها مع الآية التي بعدها سيظهر أنه معنى منطقي مقبول إن شاء الله. "

الآية الرابعة تبين أن الله هو (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) أي: يوم الحساب والعقاب. تم ذكر كلمة "مالك" كصفة لاسم الله في الآية الثانية.⁸⁴ على الرغم من أن هذه الآية مستقلة، إلا أنه من حيث المعنى دوام للآية السابقة. تبين أن الله هو مالك يوم الحساب، وبالتأكيد أن الله ليس مالك يوم الحساب فقط، بل هو مالك الأيام كلها. إلا أن يوم الحساب يوم مختلف تماما حيث لا يملك فيه أحد شيئاً أبداً، لا حقيقة ولا مجازاً، لا مالك في هذا اليوم إلا الله، يمكن للإنسان أن يكون مالكا لشيء ولو بشكل مجازي. ولكن عندما يموت، يصبح بلا شيء، لأنه يترك كل ما كان يملك في الدنيا خلفه. وقد أشار ابن كثير في تفسيره إلى هذا المعنى كما تتقدم ومن هنا يمكن أن يكون هذا حِكْمَةً من حِكْمِ استعمال مصطلح (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) في هذه الآية".

وبناءً على ذلك، نرى أن الله قد وَصَفَ ذاته العلية في الآية الثانية بصفة (رَبُّ الْعَالَمِينَ) بعد البسملة، وفي الآية الثالثة بصفتي (الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ)، وفي الآية الرابعة بصفة "مالك يوم الدين".

فالعالم المذكور في الآية الثانية يشمل كل ما سوى الله، بما في ذلك الدنيا والآخرة. ومن خلال هذه الآية، يفهم الإنسان أن الله هو رب العالمين وهو الذي يدير العالم ويراقبه، وهذا الشعور ينمي في الإنسان المحبة والاحترام لربه كما ينمي فيه التقوى منه والابتعاد عن عصيانه.

الآية الثالثة، التي ذكر فيها صفات الرحمة، ترشد الإنسان إلى معرفة هذه الصفات الربانية وأخذ حظه منها واستخدامها في علاقته مع الآخرين.

أما الآية الرابعة، فترشد الإنسان إلى أنه سيلقى الله يوم الحساب، وسيحاسبه الله على أعماله. وكأن ذكر هذه الصفة بعد صفتي الرحمة يشعر الإنسان ويطلب منه أن يتمسك في تعامله مع الناس متطلبات صفات الرحمة وإلا سيخسر يوم الحساب.

وبداية المصدر الأول للإسلام (وهو القرآن) بآيات تكررت فيها صفات مشتقة من الرحمة، وكون النبي الميِّبِ للقرآن مبعوثاً رحمة للعالمين يعني أن هذا الدين يضع الرحمة في مركزه، ويهدف إلى تأسيس مجتمع يتمسك بالرحمة. وانطلاقاً من هذه الحقيقة يبدو أن الذين يصفون هذا الدين بالإرهاب من أعداء الإسلام ليس لهم من معرفته نصيب، أولاً يرغبون في الاعتراف بهذه الحقيقة.

وبعد تكرر صفات الرحمة في هذه السورة أربع مرات، أن يأتي التأكيد على أن الله هو صاحب يوم الدين يشير إلى عظمته من ناحية ومن ناحية أخرى يشير إلى يوم الحساب الذي ينتظر المفسدين في الأرض بغير حق.

3.4. ضرورة العبودية لله والاستعانة منه

المسلم يخلص العبادة لله وحده ويستعين به وحده، والمجتمع الإسلامي هو المجتمع الذي تسوده هذه الخصائص. ومن القيم التي علمنا الله في هذه السورة هي العبادة لله والتوكل عليه والاعتماد

84 إعراب القرآن وبيانه، لمحيي الدين درويش ، 14/1.

عليه، كما جاء في الآية الخامسة من السورة. المسلم يعبد الله وحده بعيدًا عن جميع أنواع الشرك، لأنه يعرفه كما جاء في الآيات السابقة، حيث يعرف أنه يحيط الكون برحمته وهو رب العالمين وصاحب يوم الدين. ويؤمن إيمانًا عميقًا بأن النفع والضر من الله وحده، ويعرف بأن الآلهة الأخرى عاجزة تمامًا، حتى (وَإِنْ يَسْأَلُهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَّا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعْفَ الطَّالِبِ وَالْمَطْلُوبِ)⁸⁵.

فإن الله سبحانه وتعالى علّم المسلم أن يعبر عن هذه الحقيقة بأسلوب في منتهى الأدب والتواضع، مدركًا عجزه تمام الإدراك، لذلك علّمه أن يفضل تعبير (نعبد) بدلًا من "أعبد" وتعبير (نستعين) بدلًا من "أستعين" للإشارة إلى أنه غير قادر على أداء العبادة بمفرده. ولا يمكنه القيام بذلك إلا بالتعاون مع غيره. وهذا الأسلوب يشير إلى أن تحقيق العبادة بشكل كامل يتطلب التعاون الاجتماعي.

3.5. طلب الهداية إلى الصراط المستقيم والثبات عليه من الله

المؤمن بإيمانه فقد اهتدى، ولكن هذا لا يعني أنه سيثبت على الهداية، لأنه يعرف أن القلوب بين إصبعين من أصابع الرحمن، يقبله كيف يشاء.⁸⁶ المؤمن الحق يشعر دائما بحاجة إلى عون الله، ويخشى أن يفقد الاستقامة بعد الحصول عليه، لذلك يلتجئ إليه في السراء والضراء، متوجهًا إليه من أعماق قلبه، داعيًا الله أن يثبتته على الهداية طول حياته بقوله (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ). يقول ابن كثير في هذا الصدد "فإن قيل فكيف يسأل المؤمن الهداية في كل وقتٍ من صلاةٍ وغيرها وهو متّصفٌ بذلك؟ فهل هذا من باب تحصيل الحاصل أم لا؟ فالجواب أن لا، ولولا احتياجه لئلا ونهارًا إلى سؤال الهداية لما أرشده الله تعالى إلى ذلك، فإن العبد مفتقر في كل ساعةٍ وحالةٍ إلى الله تعالى في تبيينه على الهداية ورُسُوخه فيها وتبصّره وازدياده منها واستمراره عليها فإن العبد لا يملك لنفسه نفعًا ولا ضرًا إلا ما شاء الله فأرشدته تعالى إلى أن يسأله في كل وقتٍ أن يمدّه بالمعونة والثبات والتوفيق، فالسعيد من وفقه الله تعالى لسؤاله فإنه قد تكفل بإجابة الداعي إذا دعاه ولا سيما المضطر المحتاج المفتقر إليه آناء الليل وأطراف النهار، وقد قال تعالى (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ)⁸⁷ فقد أمر الذين آمنوا بالإيمان وليس ذلك من باب تحصيل الحاصل لأن المراد الثبات والاستمرار والمداومة على الأعمال المعينة على ذلك والله أعلم.⁸⁸

3.6. ضرورة معرفة صراط المستقيم

الآية الأخيرة من السورة تبين المقصود من الصراط المستقيم الذي ذكر في الآية التي قبلها، تبين أن الصراط المستقيم هو صراط المنعم عليهم من عباد الله سبحانه وتعالى، وهم الذين ذكروا في قوله تعالى: (وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا).⁸⁹

85 الحج: 73.

86 كما ورد في صحيح مسلم عن عبد الله بن عمرو بن العاص أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ كُلَّهَا بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ، كَقَلْبِي وَأَجِدُ، يُصْرَفُهُ حَيْثُ يَشَاءُ، ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اللَّهُمَّ مُصْرَفِ الْقُلُوبِ صَرِّفْ قُلُوبَنَا عَلَى طَاعَتِكَ. صحيح مسلم لمسلم بن حجاج النسابوري، القدر، 6844

87 التيساء: 136

88 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 1/222.

89 التيساء: 69

وَالْمَعْتَى: (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) مِمَّنْ تَقَدَّمَ وَصَفُهُمْ وَنَعْتُهُمْ، وَهُمْ أَهْلُ الْهُدَايَةِ وَالْإِسْتِقَامَةِ وَالطَّاعَةِ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَمْرِهِ وَتَرْكِ نَوَاهِيهِ وَرَوَاجِرِهِ.⁹⁰

فالمؤمن إداً عندما يقرأ هذه الآية ويدعو الله بها يعرف أنه يدعو الله أن يثبتته على صراط النبيين والصديقين والشهداء والصالحين. ويطلب من الله ما يحبه. ومما يحبه أن يكون على صراط خيرة الناس، ويكرر طلبه هذا مراراً في أوقات متقاربة من كل يوم طول حياته وهو في صلته بين يدي ربه. هذه الآية بهذا القسم منها تدعو المؤمن إلى الالتزام والمداومة على أمور: منها أن يكون على علم ومعرفة من صراط خيرة الناس من النبيين والصديقين والشهداء والصالحين حتي يستطيع أن يسلك مسلكهم، وينهج نهجهم. ومنها أن يستشعر دائماً أن هؤلاء قدوته لنلا يقتدي بمن لا يستحق الاقتداء، ومنها أن يصاحب الذين يعيشون منهم لأن «المرء مع من أحب»⁹¹، وأنه «على دين خليله»⁹²، كما أخبرنا بذلك الصادق المصدوق صلى الله عليه وسلم.

هذه الآية كما تذكر صراط المنعم عليهم للاقتداء بهم، تذكر صراط المغضوب عليهم والضالين للاجتباب عنهم. والرسول صلى الله عليه وسلم بين أن المغضوب عليهم هم اليهود والضالين هم النصارى كما مر، وكل من اليهود والنصارى ضال مغضوب عليه ولكن أخص أوصاف اليهود الغضب كما قال تعالى عنهم: (مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَعَصِبَ عَلَيْهِ)⁹³ وأخص أوصاف النصارى الضلال كما قال تعالى عنهم: (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ)⁹⁴ وَبِهَذَا جَاءَتِ الْأَحَادِيثُ وَالْآثَارُ⁹⁵

هذه الآية تدل دلالة واضحة على أنه يجب على كل مسلم أن يكون في منتهى التنبه واليقظة من عداوة المغضوب عليهم (اليهود) والضالين (النصارى). لأنها ليست من الآيات التي يستحسن قراءتها فقط، بل يجب حفظها وقراءتها يومياً ما لا يقل عن سبعة عشر مرة، يقرأها في أفضل أوقاته، في حالة مناجاته لربه سبحانه وتعالى، لأن عداوة هؤلاء للمسلمين ليست عداوة عن جهل بل عداوة عن حسد وكرهان حق يعرفونه (الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ)⁹⁶ (فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ)⁹⁷ لذلك تجد في قلوبهم فسوة لا يستطيع البشر أن يصورها كما صورها الخالق المصور بقوله: (ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ)⁹⁸ وبعد ذلك يسهل على المؤمن أن يفهم كيف استطاعوا أن يكذبوا وحتى أن يقتلوا الأنبياء (أَفَكَلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَتَّقُونَ)⁹⁹ وليس من الغريب أن يقوم الأحفاد بما قام به الأجداد. ولكن الغريب أن يغفل المسلم عن عداوة هؤلاء، وينسى هداية القران، وهو يقرأ فاتحة الكتاب آناً الليل وأطراف النهار.

90 تفسير القرآن العظيم لابن كثير 1/222-223.

91 صحيح البخاري لمحمد بن إسماعيل البخاري ، 6168، وصحيح مسلم لمسلم بن حجاج النسابوري، 2640.

92 سنن أبي داود لأبي داود السجستاني، 4833، سنن الترمذي لمحمد بن عيسى الترمذي، 2378.

93 المائدة: 60.

94 المائدة: 77.

95 تفسير القرآن العظيم لابن كثير، 1/224.

96 البقرة: 146.

97 البقرة: 89.

98 البقرة: 74.

99 البقرة: 87.

إذا كان المؤمن مطالب بالاجتناب عن طريق هذين الصنفين من الكفار مع أنهم من أهل الكتاب فبطريق أولى مطالب بالاجتناب عن طريق من هو أشد منهم كفرًا من الملاحدة والمشركين وأمثالهم.

الخاتمة

القران الكريم كتاب لا ينفد نفائسه (قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِذَابًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْقَدَّ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا)¹⁰⁰ كل ما كتب في بيانه شاهد على صدق ذلك. ولا يملك الإنسان أمام هذه الحقيقة إلا أن يقول صدق الله العظيم. لا شك أن هدايات القرآن الكريم من أهم مباحثه (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ)¹⁰¹ وإنها لبحر لا ساحل له، كل يأخذ منه ما يروي به ظمئه ويطمئن به قلبه.

حاولنا في هذا البحث أن نفهم هدايات القرآن في تكوين شخصية المسلم من خلال سورة قصيرة من سورة، سورة الفاتحة. سورة قصيرة من حيث عدد آياتها ولكنها عميقة فيما اشتملت عليه من المعاني حتى سميت بأمر الكتاب. وجدناها تشتمل على هدايات لا غنى عنها لأي مسلم وربما هذا من حِكْم وجوبية قراءته على كل مسلم ومسلمة كجزء من صلاته.

في بدء السورة باسم الله والحمد له هدايات، في تخصيص الحمد لله هدايات، في ذكر رب العالمين هدايات، في ذكر وتكرر اسمي الرحمن والرحيم هدايات، في ذكر المالك وإضافته إلى يوم الدين هدايات، في أسلوب بيان العبادة له والاستعانة منه هدايات، في الالتجاء إليه لتثبته على الحق هدايات، وفي بيان طريق الحق لإتباعه وطريق الباطل لإجتنابه هدايات.

وجدنا أن كل هداية من هدايات سورة الفاتحة تستحق بحثًا، ونعرض هذا الأمر على الباحثين. وصلى الله على نبينا محمد وآله وصحبه وسلم، وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

الإعلان عن نسبة مساهمة الباحثين في البحث العلمي	لهذه الدراسة مؤلف واحد
مراجعة الأقران	حكم مزدوج التعمية
البيان الأخلاقي	يُعلن أنه تم اتباع المبادئ العلمية والأخلاقية أثناء إعداد هذه الدراسة وجميع الدراسات * المستخدمة مبينة في البيولوجرافيا. هذه المقالة غير مستمدة من أي دراسة دكتوراه * هذا المقال عبارة عن مقال بحثي أصلي لم يتم تقديمه كملخص أو نص كامل في أي * أرضية مثل الندوة أو المؤتمر.
التحقق من الانتحال	Intihal.net - تم - تم
تضارب المصالح	ليس لدى المؤلف (المؤلفين) أي تضارب في المصالح للإعلان عنه.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu alışma bir yazarlıdır.
Değerlendirme	ift Taraflı Kr Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, zet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
ıkar atışması	çıkar atışması beyan edilmemiştir.

المراجع

- إعراب القرآن وبيانه، لمحيي الدين درويش، (المتوفى: 1403 هـ)
- أنوار التنزيل وأسرار التأويل، ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (المتوفى: 685هـ)، تحقيق: محمد عبد الرحمن المرعشلي، دار إحياء التراث العربي - بيروت، 1418 هـ
- التفسير الحديث، دروزة محمد عزت، دار إحياء الكتب العربية - القاهرة، 1383 هـ
- تفسير القرآن العظيم، أبو الفداء إسماعيل بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: 774هـ)، تحقيق: مصطفى السيد محمد والآخرين، مؤسسة قرطبة - مكتبة أولاد الشيخ للتراث، جيزة،
- تفسير القرآن العظيم لابن كثير (المتوفى: 450هـ)، تحقيق: السيد ابن عبد المقصود بن عبد الرحيم، دار الكتب العلمية - بيروت / لبنان
- تفسير النسفي (مدارك التنزيل وحقائق التأويل)، أبو البركات عبد الله بن أحمد النسفي (المتوفى: 710هـ)، تحقيق وتخرير يوسف علي بدوي، دار الكلم الطيب، بيروت، 1998/1419 م
- تفهم القرآن، ابو الأعلى مودودي، Insan Yayınları
- جامع البيان في تأويل القرآن، محمد بن جرير أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ)، تحقيق: عبدالله بن عبد المحسن التركي، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية
- الجامع الكبير (سنن الترمذي)، محمد بن عيسى الترمذي، (المتوفى: 279 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط - عبد اللطيف حرز الله، الرسالة العالمية - بيروت، 2009 / 1430.
- الجامع المسند الصحيح المختصر صحيح البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، 1422هـ
- الجامع لأحكام القرآن، أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي (المتوفى: 671 هـ)، تحقيق: عبدالله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، 2006/1427.
- الدر المنثور، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)، تحقيق: عبدالله بن عبد المحسن التركي، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية
- صفوة التفاسير، محمد علي الصابوني، دار الصابوني للطباعة والنشر والتوزيع - القاهرة، 1997/1417.
- في ظلال القرآن، سيد قطب إبراهيم حسين الشاربي (المتوفى: 1385 هـ)، دار الشروق - بيروت- القاهرة، 1412 هـ.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (المتوفى: 241هـ)، تحقيق: أحمد محمد شاكر، دار الحديث - القاهرة، 1995 / 1416.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (المتوفى: 241هـ)
- تحقيق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون، مؤسسة الرسالة، 2001/1421 م
- المسند الصحيح المختصر، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (المتوفى: 261هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي - بيروت
- معارج التفكير وحقائق التدبير، عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني، دار القلم، دمشق، 2000/1420
- تفسير الماوردي (النكت والعيون)، أبو الحسن علي بن محمد الشهير بالماوردي (المتوفى: 450هـ)، تحقيق: السيد ابن عبد المقصود بن عبد الرحيم، دار الكتب العلمية - بيروت / لبنان

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995.
- Derzeze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1383.
- Derviş, Muhyiddîn b Ahmed Mustafâ. *İrâbu'l-Kur'âni ve Beyânuhu*, 4. Baskı, Dâru'l-İrşâd-Dâru'l-Yemâme-Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, 1415.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk., Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Müessesetu Kurtuba, Mektebetu Evladi'ş-Şeyh li't-Turâs, byy., bty.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullâh. *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*, thk., Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru't-Tavki'n-Necât, byy., 1422.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh. *Medârikü't-tenzil ve hekâikü't-te'vîl*, Thk., Yusuf Ali Bedyevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- Mevdûdî, Ebu'l-`Alâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hecr, bty.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünenu't-Tirmizî*, thk, Şuayb el-Arnaût vd. Dâru't-Tavk en-Necât, 1422.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâluddîn. *ed-Durru'l-Mensûr*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hecr, bty.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru's-Sâbûnî, Kahire, 1997.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut, Kahire, 1412.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *el-Musnedu's-sahîhu'l-muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, bty.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricu't-Tefekkür ve Hekâiku'd-Tedebbür*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 2000.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, bty.

Atıf: Ahmet Velat, Kurşun (2024). "Hakikat Arayışı (Geleceğin İnşa Ufkunda Konuşmalar)".

Kadim Akademi SBD, 8/2, 281-288.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1535465>

Makale Türü / Article Type: Kitap İncelemesi.

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 19.08.2024

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.11.2024

HAKİKAT ARAYIŞI (GELECEĞİN İNŞA UFKUNDA KONUŞMALAR)

Ahmet Velat Kurşun*

"Taha Abdurrahman, Hakikat Arayışı (Geleceğin İnşa Ufkunda Konuşmalar)"

*Pınar Yayınları, İstanbul, 2023, 184 s.

Fas'ın Cedide şehrinde doğan Taha Abdurrahman, Fransa'nın Sorbonne Üniversitesinde dil felsefesi ve mantık alanlarında iki doktora yapmıştır. Abdurrahman; modernlik, din, ahlak ve mantık alanlarına dair kaleme aldığı eserlerinde Batı modernliğine getirdiği eleştirilerin yanı sıra İslam geleneğine yönelik yanlış bulduğu yaklaşımlara dikkat çekerek İslami esaslara dayalı bir felsefe kurmayı amaçlamıştır. Yayımlanan kitapları arasında Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında (2020), Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi (2020), Ahlak Sorunsalı (2020), Amel Sorunsalı (2021), Dinin Ruhü (2021), Modernlik Ruhü (2021), Dilsiz Olmaz (2022) ve Seküler Ahlakın Sefaleti (2023) bulunmaktadır.

Bu çalışmada onun söyleşilerinden derlenen ve Muhammet Ateş tarafından Türkçeye çevrilen "Hakikat Arayışı" adlı kitabını değerlendireceğiz. Genel olarak esere baktığımızda Taha Abdurrahman'ın gelenekle ilgili okumaları dikkatimizi çeker. Ancak bunun yanında geleneğin hakikatini değil, geleneğe yönelik düşünme biçimlerini de içerir (s.9). Yazar, gelenekten kopmamak gerektiğini söyler. Fakat güncel meselelere yeni çözümler sunmanın önemi üzerinde kafa yorar. Tüm bunlarla birlikte yazarın en çok eleştirdiği hususların başında taklitçilik ve ezbercilik gelir. Arap ve İslam dünyasının gelişmesindeki en büyük engelin taklitçilik olduğunu belirtir.

* Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: awkrnsn@gmail.com Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1172-7614>

Taha Abdurrahman'ın "Hakikat Arayışı" adlı eseri, onun felsefi düşüncelerini özetleyen ve bu düşüncelerde belirginleşen hakikat arayışını anlatan bir kitaptır. Abdurrahman; söyleşilerinde gelenek okumalarında yöntem, mantıktaki modern gelişmeler, dil bilimi teorileri, felsefi tercümenin önemi, Meşşâî İslam felsefesinin eleştirisi, İslamcılık ve küreselleşme gibi meselelere değinir. Bu eser, yazarın ilmi hayatının özünü anlaşılır bir şekilde ele aldığı söylenebilir. Aynı zamanda Taha Abdurrahman'ın düşüncesine kısa bir giriş mahiyeti taşır.

Bir giriş ve dokuz ana bölümden meydana gelen bu eser, Taha Abdurrahman'ın söyleşilerde kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşur.

Giriş bölümünde "*Muhavere, Sadece Muhavere, Başka Bir şey mi? Asla!*" başlığı altında yazar, insanın karşılıklı konuşarak hakikati açıkça birbirine anlatması gerektiğini vurgular. Muhavereyi yani karşılıklı konuşmanın garipsenecek bir durum olmadığını da ayrıca belirtir (s.11). Yazar, hakikatin ortaya çıkması için söz sahibinin asıl görevinin delil ortaya koyarak hakikati söylemek olduğunu belirtir. Karşıt görüşte olan kişinin görevi de konuşmayı sürdürmesi gerekir. Başka bir deyişle, hakikate ulaşma çabasında iddiayı ortaya atan kişinin, gerçeğin dışına çıkmaması gerekir. Karşıt görüşteki kişinin de hakikati bulma gayretiyle konuşmayı sürdürmesi gerekir. Karşılıklı konuşmanın asıl amacı kişinin sadece kendi düşüncesini karşısındakine kabul ettirmek olmamalıdır. Böyle yapılan muhavereler kişiyi hakikate ulaştırmaz. Aksine insanı hakikatten uzaklaştırır. Taha Abdurrahman, söyleşme merkezli hakikati üç bölümde izah etmiştir:

Birinci bölüm: Taha Abdurrahman'a göre hakikat arayışında sadece bir yol izlemek doğru değildir. Çünkü hakikatin kendisi değişmez ve sabittir. Ancak hakikate giden yollar farklılık arz etmektedir. Bundan dolayı hakikate giden yolların da birden fazla olması olağan bir durumdur. Farklı fikri yolların olduğu yerlerde insanlar arasında uyum sağlayacak karşılıklı konuşmaya ihtiyaç vardır. Farklı düşüncelerin konuşulduğu ortamlarda beraberinde farklı deliller ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı farklılıkların konuşulduğu ve tartışıldığı ortamlarda hakikatin özüne ulaşmak daha kolaydır.

İkinci bölüm: Taha Abdurrahman'a göre insanların, birbirleriyle fikir alışverişinde bulunması aralarındaki fikri anlaşmazlıkları azaltır. Taha Abdurrahman, her iki tarafın fikirlerini belirttiği ortamda delilleri zayıf olanın delilleri güçlü olanın fikirlerini benimseyeceğini belirtir (s.12). Bu yöntem hakikate ulaşma noktasında bir yol olarak kullanılabilir. Başka bir deyişle insanların fikirlerini özgür bir şekilde ifade ettiği ortamlar hakikat arayışında önemli bir yer tutar.

Üçüncü bölüm: Karşılıklı konuşmak akli geliştirdiği gibi idrak gücünü de kuvvetlendirir. Karşılıklı konuşmanın olmadığı bir düşüncede bu zenginlik meydana gelmez. Taha Abdurrahman'a göre muhavere, iki tarafın beraber düşünmesi hükmündedir. İki taraflı düşünce tek taraflı düşünceye göre daha isabetlidir. Akıl düşündükçe gelişir ve canlı kalır. Bu da karşılıklı

düşünmenin akıl üzerindeki olumlu yanını gösterme açısından önemlidir. Kişi, bir olaya farklı açıdan baktığında onun isabetli karar verme oranı artar. Başka bir deyişle bir konuda farklı fikir ve düşünceler konuşulup tartışılıyorsa daha doğru kararlara ulaşılır.

"*Gelenek Meseleleri Üzerine*" başlıklı birinci bölümde Taha Abdurrahman, felsefi kavramları nasıl inşa ettiğini ve bu kavramları ne şekilde kullandığını açıklıyor. Arap düşünce ikliminde Taha Abdurrahman'ın, felsefi kavramlara yönelik düşünsel faaliyeti eleştirel bir şekilde ele aldığı ve geniş ufuklar açtığını ifade edebiliriz. Ayrıca Taha Abdurrahman, felsefi kavramların inşası ve kullanımı için gerekli olan tekniklerin incelikleri üzerinde durur. Dilsel iki seviyede sürekli bir faaliyetin gerekliliğine vurgu yapar (s.17). Taha Abdurrahman'ın "Hakikat Arayışı" kitabındaki dilsel iki seviye, dilin dışavurumundaki anlam ve sembolik anlamlar olarak tanımlanabilir. Kitapta, dilin yalnızca yüzeydeki anlamından öte, derinlemesine incelenmesi ve semboller aracılığıyla iletilen anlamların anlaşılması üzerinde durulmaktadır.

Taha Abdurrahman; kitabında dilin yalnızca bir araç olmadığını, aynı zamanda düşünceleri ve duyguları ifade etme ve anlamlandırma biçimi olduğunu vurgular. Dolayısıyla, dilin yüzeydeki anlamlarının ötesine geçilerek semboller aracılığıyla ifade edilen derin anlamların keşfedilmesi gerektiğini savunur.

Taha Abdurrahman, eserinde dilsel iki seviye kavramını genellikle örneklerle açıklar. Yazar, kelimenin yalnızca dışavurumundaki anlamıyla yetinmeyerek kelimenin çağrışımlarını ve sembolik anlamlarını da ele alır. Bu sayede, dilin daha derin ve anlamlı bir şekilde kavranması ve yorumlanması hedeflenir. Yani, bir kelime ya da ifade sadece harf ve sözcüklerden oluşmaz. Taha Abdurrahman, bir kelimenin çağrıştırdığı duyguları ve daha derin anlamlarını da anlamaya çalışır. Dolayısıyla yazılan veya söylenenin üzerinde düşünerek sembolik anlamları keşfetmeye çalışmak önemlidir. Taha Abdurrahman için dilin kullanımı oldukça önemlidir. Özellikle Batı'nın ürettiği kavramlar yerine Müslümanların kendi kullanacağı kavramları üretmeleri gerektiğini ısrarla anlatır. Çünkü Taha Abdurrahman'a göre gelişmenin temel anahtarı, İslam medeniyetinin kendine has kavramları üretip kullanmasıdır. Yazara göre günümüzde kullanılan kavramların ekseriyeti medeniyetimizin üretmediği ve bize ait olmayan kavramlardır. Taha Abdurrahman'a göre ezbercilik ve taklitçilikten kurtulmanın önemli basamağı kavram üretmektir. Çünkü insanlar kavramlarla düşünür ve kavramları üretir. Bundan dolayı kullanılacak kavramlar hangi geleneğin kavramları ise o geleneğin yapısına göre bir anlam çıkar. Bir medeniyet kendi kavramlarını üretilmiyorsa ilim alanında da özgün olamaz ve gelişemez. Başka bir deyişle, salt ezberci tercüme faaliyetlerinin yerine taklitten uzak ve gelenek ile ilişkilendirilmiş çalışmalar yapılmalıdır.

İkinci bölümde, "*Felsefi Sorunsallar Üzerine*" başlığı altında Taha Abdurrahman, felsefi yeterliliği arayan kişinin ruhsal güzelliğin ufkuyla ilgilenmesi gerektiği ve bu ruhsal tecrübenin akli zenginleştirdiği ve rasyonel bilgiyle çatışmadığını vurgular. Ayrıca İslam hareketlerinin değerlendirilmesi ve İslam'ın günümüzde nasıl sunulması gerektiği konuları ele alınır. İslami

hareketlerinin ikinci bir İslami uyanışa ihtiyaç duyduğu ve bu uyanışın ahlak bakımından Müslümanların tamamında gerçekleşmesi gerektiğini belirtir. İslam'ın günümüzde dünya milletlerine açıklayıcı bir şekilde sunulması ve küreselleşme meselelerine ilişkin düşünceler bu bölümde ele alınmıştır (s.37). Ona göre küreselleşme, tarihin bir sonucudur. Dünyanın her döneminde kendi çapında küreselleşmelerin ortaya çıktığını belirtir. Başka bir ifade ile küreselleşme, tarih için bir zorunluluktur. Küreselleşmenin getirdiği bazı zorlukları aşmak bazen zor olabilir. Ancak küreselleşen dünyanın kendi içinde zayıf noktaları oluşur. İşte, bu durumdan faydalanıp kendi içimizde özgünlüğünü korumamız gerekir. Başka bir deyişle küreselleşen dünyada zor olsa da özgün çalışmaların yapılabileceğini belirtir.

Üçüncü bölümde "*Taha Abdurrahman ismi dillendirildiğinde akla mantık ve mantık felsefesi gelmekte. Bu güçlü çağırının sebebinden veya sebeplerinden, keza bu felsefi alanı tercih etme sebebinden biraz bahsetmeniz mümkün müdür?*" sorusuna cevap veren Taha Abdurrahman, isminin mantık ile çağrıştırılmasının iki sebebi olduğunu belirtir. Birincisi, Rabat'ta edebiyat fakültesinde mantık derslerini vermesidir (s.61). İkincisi, kendisinin mantığa dair araştırma yapması ve bu alanda telif çalışmalarını yürütmesidir.

Ayrıca Taha Abdurrahman'a göre herhangi bir akli bilginin doğruluğundan bahsedebilmek için o bilginin disipline edici, sistematik bir mantık uyarınca üretilmesi gerekir. Yazara göre mantık, düşüncenin doğru ve etkili bir şekilde işlenmesini sağlayan temel bir araçtır. Ayrıca Taha Abdurrahman; mantığı, düşünmeyi disipline eden ve doğru düşünme imkânı sağlayan bir araç olarak tanımlar (s.61). Bu nedenle mantığın öğrenilmesinin farz-ı ayın olduğunu vurgular. Düşünmenin temel anahtarı olan mantık ilmine gerekli hassasiyetin verilmesi gerektiğini belirtir. Mantık dışı çalışmaların doğuracağı sonuç ise ezbercilik ve taklitçiliktir. Bu konu ile ilgili yazarın "Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi" adlı eserine bakılabilir.

Dördüncü bölümde "*Dil Bilim Meseleleri Üzerine*" başlığında Taha Abdurrahman felsefi kavramların dil aracılığıyla nasıl inşa edildiği ve kullanıldığı konusuna değinir. Ayrıca felsefi düşüncenin dil ile ilişkisi, dilin düşünsel ve itikadi görüşler üzerindeki etkisi üzerinde durur. Yazar eserinde farklı dillere vakıf olmanın, bir filozofun düşünsel dünyasını nasıl etkilediğini ve dilin felsefi kavramların oluşumunda oynadığı rolü vurgular. Dilin felsefi metinlerdeki önemi ve tercüme meselelerini de bu bölümde ele alır (s.73). Yazara göre dilsel yapı, ancak ilgili dilde ifade üsluplarına uygun, özel yönlerle felsefi anlamı zenginleştirme imkânları açıyorsa anlamlıdır. Taha Abdurrahman'ın söyleşilerinden derlenen "*Dilsiz Olmaz*" adlı eseri; dil bilimi, mantık ve dil felsefesiyle ilgili derinlikli bilgi sunar.

Beşinci bölümde "*Tercüme Meseleleri Üzerine*" konu başlığında Taha Abdurrahman, tercümenin önemini vurgulayarak sağır ve kör bir tercüme faaliyetinin sona ermesi gerektiğini belirtir. Tercümenin, dil aracılığıyla kültürler arasında köprü kurma ve iletişimi sağlama işlevine değinir. Ayrıca tercüme sürecinde dilin ve kültürün etkileşiminin önemine değinerek tercümenin

doğru ve etkili bir şekilde yapılmasının gerekliliğini savunur. Aynı zamanda tercüme meselelerinin dil bilim, felsefe ve kültürel anlamda önemine dikkat çeker (s.107). Ona göre en büyük acizlik, çağın sorunlarına başkalarının yaklaşım tarzıyla cevap vermektir. Buradan da anlaşılacağı üzere, özgün bir yöntem ile toplumun temel sorunlarına değinmek gerekir.

Altıncı bölümde "*İbn Rüşd Fikriyatı Üzerine*" adlı başlıkta Taha Abdurrahman'a göre İbn Rüşd, İslam felsefesinde önemli bir figürdür. Zira o fakih ve tabip olmakla beraber önemli bir filozof olarak kabul edilir. Ona göre çok yönlü olmanın İslam kültürünün kendine has bir özelliğidir. O, İbn Rüşd'ün felsefi görüşleri ile bunların İslam düşüncesine ve felsefesine olan katkıları üzerinde durur. Taha Abdurrahman; İbn-i Rüşd'ün eserlerinde geçen temel kavramları, delilleri ve yöntemini ele alır. Ayrıca İbn Rüşd'ün felsefi mirasının anlaşılmasının önemine ve hak ettiği değerin gösterilmesi gerektiğine dikkat çeker. Taha Abdurrahman, İbn Rüşd hakkında düşüncelerini dile getirirken kendisinin bir İbn Rüşdcü olmadığını da açıkça ifade eder. Çünkü günümüzde İbn Rüşd propagandası altında yatan etkenin sekülerizm tehlikesi ve taklitçilik olduğunu belirtir. Taha Abdurrahman, İbn Rüşd'ü felsefe alanında taklide yaptığı çağrı ve taklide yürümeyi kolaylaştırdığı için ciddi anlamda eleştirir (s.130). Bundan dolayı Taha Abdurrahman'a göre İslam ümmetinin dirilişi, İbn Rüşd düşüncesi ile olmayacaktır. Taha Abdurrahman'ın İbn Rüşd üzerine düşüncelerini açıklaması, kendisinin İbn Rüşdcü olduğu anlamına gelmez. Bize göre bu konuda kendisine yöneltilen eleştiriler yersizdir.

Yedinci bölümde Taha Abdurrahman "*Sufi Fikriyat Üzerine*" adlı başlıkta sufizme dair düşüncelerini dile getirir. Ona göre sufizm, İslam'ın mistik ve içsel yönlerini vurgulayan bir yol olup İslam düşüncesinde önemli bir yer tutan mistik bir akımdır. Filozof kimliği yanında sūfî yaşantısıyla da bilinen Abdurrahman, bu bölümde sufizmin, insanın içsel yolculuğu, ruhsal gelişimi ve Allah'a yaklaşma yolları üzerindeki etkileri ve öğretileri üzerinde durmaktadır. Ayrıca sufizmin insanın ruhsal güzelliklerine ve derinliklerine ulaşma çabalarını vurgulayarak okuyucuya ruhsal bir bakış açısı sunmaktadır. Sufizmin, felsefi ve mistik yönleri üzerindeki düşünceler ve yorumlar bu bölümde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır (s.141).

Sekizinci bölümde "*İslamcılık Üzerinde*" başlığı altında Taha Abdurrahman, İslamcılık hareketlerini ve İslam'ın günümüzde nasıl sunulması gerektiğini ele almıştır. Ona göre İslamcılık hareketleri, ikinci bir uyanışa ihtiyaç duyar. Bu uyanışın siyasi ve cüz'î olmaktan ziyade ahlâkî ve külli olması gerektiğini vurgular. İslam'ın evrensel değerlerini vurgulayarak İslam'ın günümüz dünya medeniyetinin temel bir unsuru olduğunu söyler. İlaveten İslam'ın doğru bir şekilde sunulması durumunda dünya milletlerine katkı sağlayabileceğini belirtir. Kısaca Taha Abdurrahman, İslamcılık hareketlerinin mevcut durumunu eleştirerek İslam'ın doğru bir şekilde sunulması ve anlaşılması gerektiğini vurgular (s.153).

Dokuzuncu bölümde Taha Abdurrahman, "Küreselleşme Meseleleri Üzerine" başlığında küreselleşmenin insanlığın geleceği üzerindeki etkilerini ele alır. Küreselleşmenin kaçınılmaz bir süreç olduğunu ve insanlığın bu sürece uyum sağlaması gerektiğini belirtir.

Taha Abdurrahman, küreselleşmenin ekonomik, kültürel ve siyasi boyutunu inceleyerek insanların bu sürece nasıl katkı sağlayabileceğine değinir. O, küreselleşmenin modernite gibi bizim tarafımızdan oluşturulmasa da bir hakikat olarak değerlendirilebileceğini öne sürerek bize küreselleşmenin sorumluluğunu almamızı öğütler. Taha Abdurrahman, küreselleşmenin insanların değerlerini ve maksatlarını etkileyebileceğini ancak insanın bu süreçte de özgür iradesiyle faydalı değerler ortaya koyabileceğini vurgular. Ayrıca yazar, küreselleşmenin bazen kontrol altında tutulamayabileceğini belirtir. Taha Abdurrahman, İnsanın yaptığı planların küreselleşmeden dolayı kişinin elinde olmayarak aleyhine dönebileceğini belirtir. Örneğin, muhafazakâr bir aile, çocuğunu inanç tarzına göre yetiştirmek ister. Ancak çocuğun TV, sosyal medya gibi küresel mecralardan etkilenmesi neredeyse imkânsızdır. Bu gibi durumlarda insanın güçlü olması ve küreselleşmenin zayıf noktalarına müdahalede bulunabilmesi gerektiğini ifade eder (s.167). Özetle Taha Abdurrahman, küreselleşmenin insanlığın karşılaştığı bir gerçeklik olduğunu ve insanların bu sürece nasıl katkı sağlayabileceği, nasıl etkileşimde bulunabileceği ve nasıl kontrol altında tutabileceği hususunda bizlere rehberlik eder.

Genel olarak esere baktığımızda yazar; İslam düşüncesini, felsefi ve kültürel bağlamda ele alarak günümüz dünyasına uyarlama ve yorumlama çabası içerisinde. Taha Abdurrahman, İslam düşüncesinin evrenselliğini vurgulayarak İslam'ın günümüzdeki sorunlara ve meselelere nasıl bir bakış açısıyla yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışır. Onun, felsefi düşüncüyü İslam düşüncesiyle sentezleyerek yeni bir bakış açısı ve yorum getirmeyi hedeflediği görülür. Ayrıca sūfizm ve felsefe arasındaki ilişkiyi, akıl ve ruh arasındaki etkileşimi, küreselleşme ve modern dünya meselelerini ele alarak İslam'ın bu konulardaki rolünü ve katkısını vurgulamak istemektedir. Taha Abdurrahman, okuyucuya İslam düşüncesini derinlemesine anlama ve yorumlama imkânı sunarak İslam'ın evrensel değerlerini günümüz dünyasına izah etme çabası içindedir. Ona göre her toplumun kendine özgü bir yöntemi olmalıdır. İslam toplumu geleneğini ihmal etmeden güncellenmeli ve mantık ilmi çerçevesinden hareketle yeni bir çıkış yolu bulmalıdır.

Sonuç olarak Taha Abdurrahman, İslam düşüncesini çağdaş dünya ile ilişkilendirir. İslam'ın evrensel değerlerini vurgulayıp okuyucuya yeni bir bakış açısı sunar. Taha Abdurrahman, Müslümanların özgünlük ve üretmemesi sorunsalından bir an önce kurtulup kendi özüne dönmesi gerekliliğini vurgular. Öze dönüşten maksat; taklitçiliğin, ezberciliğin ve salt tercüme hareketlerinin terk edilip üretken bir yapıya geçilmesidir. Bu öze dönüşün felsefeyi, dilbilimi ve geleneği de içine alan bir anlayışla sağlanabileceğini belirtir. Taha Abdurrahman'a

göre günümüzde Müslümanların düşünsel mirasa katkıda bulunma gibi bir amaçları varsa eğer, bunu inanç, dil ve kendi birikimlerinin içinde gizlenmiş hakikatleri açığa çıkarıp çağın dili ile ortaya koymaları gerektiğini belirtir. Başka bir deyişle İslam dünyası, Batı'nın kullandığı kavramları bırakıp kendine has kavramlarla ilerlemelidir. Bunu yapmadığı sürece ezbercilikten ve taklitçilikten kurtulamaz.

Taha Abdurrahman, çağdaş İslam düşüncesinde şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Ancak bazı hususlarda kendisine farklı eleştiriler getirilebilir. Eseri incelediğimizde, Taha Abdurrahman'ın İslam Düşüncesini moderniteye ve Batı düşüncesine yakınlaştırdığını belirtebiliriz. Taha Abdurrahman, geleneğe bağlı olduğunu eserinde açıkça belirtmiştir. Ancak onun İslam düşüncesinin tarihsel bağlamını ve geleneksel kaynaklarını yeterince ele almaması sonucunda modernite ile gelenek arasında bir kopukluk yaratma riskinin oluşabileceğini belirtebiliriz.

Taha Abdurrahman'ın eserinde felsefe, irfan ve tasavvufi kavramları modern bir dilde yeniden yorumlama çabası, bu kavramların derinliğini kaybetmesine neden olmaktadır. Ayrıca kavramların yeterince açık ve net bir şekilde tanımlanmaması, okuyucuların eseri anlamada zorluklar yaşamasına neden olabilmektedir.

Son olarak Taha Abdurrahman'ın, İslam dünyasının yaşadığı sorunlara yönelik daha somut ve uygulanabilir çözüm önerileri getirmesi beklenir diyebiliriz. Bununla birlikte eserlerinde kullandığı dili biraz daha sadeleştirmesinin düşüncelerini daha geniş kitlelere ulaştırmayı kolaylaştıracağını söyleyebiliriz.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma bir yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<ul style="list-style-type: none"> * Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<ul style="list-style-type: none">* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.* This article is not derived from any doctoral study.* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.